پرچول

مُصنّف

عبدالمجید حسرتؔ

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

پرچول

☆

☆

مصنّف

عبدالمجید حسرتؔ

سرفراؤ سمبل بالا، تحصیل گنڈ کنگن، ضلع، گاندربل، کشمیر

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

انتساب

والد صاحب

محترم مولوی عبدالخالق

ہوراں دے ناں جنہاں

دی شخصیت دی گھونپھری

چھاں تلے علمی تہ ادبی فضا

بچ ماہڑی تربیت ہوئی

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

☆ سبھے حقوق لِکھاری دے ☆

کتاب داناں: پرچول

قلمی ناں: عبدالمجید حسرتؔ

ناں: عبدالمجید خان

ولدیت: مولوی پیر عبدالخالق (مرحوم)

شغل: شعروشاعری، مطالعہ ادب

تعلیم: ایم۔اے۔بی۔ایڈ۔این۔ای۔ٹی۔ڈی۔سی۔اے

پیشہ: ماسٹر محکمہ تعلیم

کمپیوٹر کمپوزنگ: محمد رفیع کھاری (ہارون)

سرورق: بشیر احمد بصیرؔ

پریس: کاف پرنٹرز دہلی

سن اشاعت: ۲۰۱۴ء

قیمت: ۴۰۰/ روپیہ

تعداد: ۵۰۰ سو

تصانیف: (۱) ریت نمانی (شعری مجموعہ گوجری) ۲۔ پرچول (پہاڑی تحقیق)

مصنف دا پتہ: ساکنہ۔سرفراؤ۔سنمبل بالا۔کنگن۔کشمیر

"پرچول" ایہہ کتاب چھاپنے بچ جموں وکشمیر اکیڈیمی آف آرٹ، کلچر اینڈ لینگویجز دا جزوی مالی تعاون شامل ہے، جس واسطے مصنف اکادمی دا بے حد شکر گزار ہے

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

فہرست

عنوان		صفحہ نمبر
(حصّہ اوّل)		
تنقید تعارف تہ اہمیت		
اپنی گل:	عبدالمجید حسرتؔ	۷
دوگلاں	ڈاکٹر مرزا فاروق انوارؔ	۱۰
۱	تنقید کے ہے	۱۴
۲	ادبی تنقیدی اہمیت تہ افادیت	۲۰
۳	ادبی تنقیدیاں مختلف قسماں	
۴	تنقید تہ تخلیق دارشتہ	۳۰
۵	تنقید تہ تحقیق دارشتہ	۳۲
۶	شعردی تعریف	۳۵
۷	شعردی تخلیق	۳۸

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

۸	شعر تفہیم تحسین تہ تشریح دے آئینے بچ	۴۶
۹	شعر دی تشریح	۵۲
۱۰	پہاڑی شاعری بچ تنقیدی عناصر	۵۴
۱۱	پہاڑی غزل بچ تلمیحات داذکر	۶۶
۱۲	تنقید دے جدید رُجحانات	۷۴
۱۳	پہاڑی تبصریاں تہ تقریضاں بچ تنقید	۸۰
۱۴	اصولِ تنقید	۸۴
۱۵	علم بیان ہک تعارف	۸۸
	(حصّہ دوم) **پھاڑی شاعری دا تنقیدی مطالعہ**	
۱۶	ڈنڈاں کراں میں سجناں سُتیاں کو (میاں کریم اللہ قریشی)	۹۴
۱۷	چٹیاں دنداں دی پریت (میاں کریم اللہ قریشی)	۱۰۴
۱۸	پہینگ (میاں کریم اللہ قریشی)	۱۰۹
۱۹	رنگ رُتاں گلزار (ڈاکٹر صابر مرزا)	۱۱۵
۲۰	چانن (ڈاکٹر فاروق انوار مرزا)	۱۲۷
۲۱	گُندل (محمد عظیم خان)	۱۳۸
۲۲	گھجیاں رمزاں (مجروح ملن گامی)	۱۵۹
۲۳	پُھلاں دی چنگیز (لعل الدین مظلوم)	۱۶۴

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

۲۴	خواب سولے (شہباز راجوروی)	۱۷۴
۲۵	سنگن (کے۔ڈی۔مینی)	۱۸۹
۲۶	آس (حاجی فیروز الدین بیگ)	۱۹۹
۲۷	ڈُھلدے اتھروں (مشکور احمد شاد)	۲۰۷
۲۸	پھلواڑ (اقبال نسیم)	۲۱۶
۲۹	خوشیاں سانویں رکھ (محمد حمید کامران)	۲۳۱
	(حصّہ سوم)	
	پھاڑی دے کجھ ہور شعراء	
۳۰	پرویز مانوس دی غزل گوئی	۲۳۸
۳۱	مقبول ساحل دی شاعری	۲۴۴
۳۲	علاقہ سرفراؤ سمبل دے کجھ گمنام شعراء ہک تلاش	۲۴۹
۳۳	حوالا جات	۲۵۸

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

اپنی گل

اول حمد ثنا الٰہی جو مالک ہر ہردا
اُس دا نام چتارن والا کسے میدان نہ ہردا (میاں محمد بخشؒ)

ربّ کائینات دا لکھ لکھ شکر تہ ثناء جس سُن بندے اُتے اتنے احسانات کیتے ہین کہ زبان شکر کرنے دی طاقت نیہہ رکھدی۔ خالق کائینات سُن انسان کو ہک سوبجھ آلا دماغ عطا کیتا۔ درد کو محسوس کرنے آلا دل تہ اظہار خیال واسطے زبان تہ قلم عنایت کیتے۔ تقریر تہ تحریر دی صلاحیت نصیب کیتی۔ جذبات تہ احساسات دے اظہار دے سوہنے سوہنے طریقے بخشے۔ اظہار خیال دا ہک خوبصورت وسیلہ شعر و ادب دی صورت بچ انسان کو مل گیا۔ شعر و ادب کو تخلیق کرنے آلا فنکار اپنے سماج دا باشعور تہ حساس فرد ہوندا ہے۔

فن تہ فنکار دے بارے گل کرنے دی تاریخ اتنی ہی پُرانی ہے جتنا خود فن ہے۔ فن اُس ویلے تک مُکمل نہیہ ہوندا جدوں تک فن کار دے بارے بچ ذکر نہ ہوئے۔ فن پارے تہ فن کار دواں دے ذکر نال ہی ادب شناسی، ادب فہمی تہ ادب نوازی جئے احساسات پیدا ہو سکدے ہین۔

تخلیق، تحقیق تہ ادب دا آپس بچ بڑا قریبی رشتہ ہے۔ تخلیق تہ تنقید ہور تحقیق

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ہک دوئے واسطے لازم تہ ملزوم ہین۔ ایہہ ہک منی دی حقیقت ہے۔

جتھے تک پہاڑی ادب دا تعلق ہے۔ اس بچ تخلیقات ہُن کافی ہورہیا ہین۔ مگر تحقیق تہ تنقید دا ہجاں بھی گھاٹا ہے۔ پہاڑی شاعری دے تعلق نال راس طراں آکھ سکدے ہاں کہ شاعری کافی ہورہی ہے مگر شاعری اُتے بحث نا کافی ہے۔ اِن ہی حالات دے تناظر بچ راقم سُن پہاڑی شاعری دے ڈُہنگے سمندر تھیں کُجھ موتی کڈھنے دی کوشش کیتی ہے۔

''پرچول'' دے پہلے حصّے بچ ادبی تنقید دے مختلف پہلواں اُتے گل کیتی ہے۔ اِس سلسلے بچ قارئین کو شائید ترجمے دی بو باس دا احساس ہوسی۔ مگر اصل بچ مختلف کتاباں دے مطالعے تھیں بعد اِس سلسلے بچ کُجھ آکھیا گیا ہے۔ نالے پہاڑی بچ ایہہ تمام چیزاں دوئیاں زباناں تھیں آئیاں ہین جنہاں بچ اُردو سر فہرست ہے۔ اِس حصّے بچ اگے کُجھ کے پہاڑی شعر و ادب بچ موجود تنقیدی عناصر دے کُجھ رنگاں دا ذکر بھی ہے۔

کتاب دے دوئے حصّے بچ پہاڑی شاعری اُتے جائیزے پیش کیتے گئے ہین۔ اِس سلسلے بچ اُچے درجے دے شاعراں دے کلام اُتے بحث کیتی گئی ہے ہورنو آموز شعراء دے فن دا ذکر شامل ہے۔

اِس سلسلے بچ ممکن ہے کُجھ خامیاں تہ کوتاہیاں رہیاں ہوسن۔ اُمید ہے کہ شعراء حضرات تدر انداز کرسن۔ آخر بچ کُجھ نوجوان پہاڑی شُعراء دے کلام دا جائیزہ تہ کُجھ غیر معروف شعراء دی کھوج کرنے دی کوشش کیتی گئی ہے۔

راقم کو اِس کنڈیاں آلے رستے اُتے بانہہ پکڑ کے جنھاں ٹوریا او محترم ڈاکٹر فاروق انوار مرزا ہور ہین۔ جنھاں دی راہنمائی تہ حوصلہ افزائی نال میں اِس مقام تک پہچ سکیاں۔ اِس واسطے میں اُنہاں دا نہایت ہی مشکور ہاں۔ اِس

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

دے نال نال میں جناب نعیم کرنا ہی ہوراں دا بھی شکر گزار ہاں جنھاں مختلف مرحلیاں اُتے ماہڑی مدد کیتی۔ میں شکریہ ادا کرداں اپنے عزیز محمد رفیع کھاری ہوراں دا جنھاں سُن اِس کتاب دی کمپوزنگ بڑی محنت نال کیتی۔

ماہڑی ایہہ کوشش اگر پہاڑی ادب دے طالب علماں واسطے کسے حد تک فائیدہ مند ہو سکے تاں بڑی گل ہوسی۔ اُمید ہے کہ ادب دے شیدائی ماہڑی خامیاں کونذر انداز کر کے مفید مشورے دینے بچ پہل کرسن۔

عبدالمجید حسرتؔ
۱۰ر نومبر ۲۰۱۴ء

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

دوگلاں

ڈاکٹر مرزا فاروق انوارؔ

جنگل ہور باغ دوئے بوٹیاں تہ پُھلاں دے ہک مجموعے داناں ہے۔ مگر بنیادی طور اُتے انہاں بچ اِک بڑا واضح فرق ہے۔ جنگل دے بوٹے بے ترتیب تہ بے ہنگم انداز بچ کھلرے دسدے ہین۔ کوئی کسے جائی تہ کوئی کسے جائی۔ مگر باغاں دے اندر بہر حال اِک ترتیب اے۔ ہور سلیقہ مندی ہے۔ ایہہ ترتیب خوبصورتی تہ سلیقہ مندی باغاں دے اندر ہی کیاں ہے۔ جنگلاں بچ کیاں نیہہ۔ ایہہ سوال بہر صورت ناظر دے ذہن بچ اُبھر سکدا اے۔

اِس سوال دے جواب واسطے جد اسیں غور و فکر کردے ہاں جے اِس واضح تفاوت دی وجہ محض اِک مالی ہے۔ جنگلاں بچ کیاں جے کسے قسم دی مخالفت درپیش نیہہ تہ اِس واسطے جو پودا جتھے جمیا اُتھی ٹِکا رہیا مگر باغ دے اندر اِس قسم دی اجازت نیہہ۔ اِتھے اِک مالی دا عمل دخل ہے۔ تہ مالی ہر چیز کو اِک خاص نقطہ

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

نظر نال دِکھدا ہے ہور اپنے شعور، سلیقہ مندی کو استعمال کر کے پُھلاں تہ بوٹیاں کو اِک خاص ادا عطا کردا ہے۔ جس دی وجہ نال ہر چیز، ہر پُھل، ہر بوٹا بڑے دلکش انداز بچ نہایت مناسب جگہاں تے کھلا نظر ایندا ہے۔

تنقید بھی لگ بھگ شعر و ادب دے گلستان بچ اِسے مالی دا کم کردی ہے ہور اِس گلستاں دے پُھل بوٹیاں کو سجانے سنوارنے ہور ترتیب دینے تھیں بعد اِس گلستان کو اِک خاص حسن تہ نُدرت عطا کردی ہے۔

پہاڑی زبان دے جدید شعر و ادب دی عمر حالیں کُجھ دہا کیاں تے مبنی اے تہ اِس ویلے تکر جنگل دے اِس بے مہار قانون دے تحت ہر چیز کسے خاص سلیقہ مندی دے بغیر ای ہے بے ہنگم صورت بچ موجود آسی تہ ضرورت آسی کسے ماہر مالی دی ایسی پارکھ نظر نال اِس حوالے نال شعر و ادب دے پُھلاں بوٹیاں کو اِک مناسب ترتیب دیوے۔

مگر اِس سفر دے دوران بڑیاں اوہکھیاں کہٹاٹیاں تھیں لنگناں پیندا ہے تہ اِس ڈر دے مارے کوئی مسافر اِس راہ تے تُرے واسطے حالیں تکر تیار نہ ہوسکیا۔ ہور تنقید دے اِس سمندر بچ مُکمل سکوت طاری رہیا۔

مگر الحمدُ للہ جے اِس پُرسکون سمندر بچ پہلا گیٹا پہاڑی زبان دے ہک ہونہار قلمقار سُن پھینک کے اِس دے سکون کو توڑ دیاں اِک معمولی جئی ہلچل

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

پیدا کیتی ہے۔

عبدالمجید حسرتؔ ہوراں دے جذبے تہ ہمت دی داد دینا نہایت ضروری ہے کیاں جے اُنہاں سُن ہک ایسی ابتداء کیتی ہے جھڑی اگر جاری رہی تہ پہاڑی زبان دے گلستان بچ دلفریب نظارے دکھنے کو ملسن۔

میں حسرتؔ کو ''پرچول'' دی اشاعت واسطے خلوصِ دِل نال مبارکہ دیندیاں ہوئیاں اِس سفر کو جاری رکھے دی تلقین کرساں۔

''اللہ کرے زورِ قلم اور زیادہ''

یکم نومبر ۲۰۱۴ء سرینگر

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

پرچول

☆

حصّہ اول

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

تنقید دی تعریف تہ اہمیت

تنقید کے ہے

روزمرہ زندگی بیچ تنقید دا مفہوم اسیں صرف ایہہ سمجھدے ہاں کی کسے چیز دی بُرائی بیان کرنا یا کسے شخص دی برائی بیان کرنا یا کسے کم دی خوبیاں دے بجائے صرف اُس دی خامیاں دا ذکر کرنا اس طراں بھی آکھ سکدے ہاں کہ روزمرّہ دی زندگی بچ تنقید دا تصور منفی ہے مثبت نیہہ کیاں کہ اِس سلسلے بچ صرف خامیاں کو دکھیا جُلدا اہے ہور خوبیاں دا ہر نظر نیہہ جُلدی مگر جتھے تک ادبی تنقید دا سوال ہے۔ ادبی تنقید بالکل ہک الگ چیز ہے۔ جس دے منفی تہ مثبت دوئے پہلو ہین۔ ہاں ایہہ گل بھی دورست ہے۔ کہ غلط فہمی دی وجہ تھیں اگر اسیں ادب بچ بھی تنقید دا مفہوم صرف منفی سمجھدے ہاں ایہہ ادب نال ہور ادبی تنقید نال سراسر ناانصافی ہے۔ اس وجہ تھیں ایہہ گل ضروری بن گیندی ہے۔ کہ ادبی تنقید دے مفہوم کو سمجھیا گچھے سب تھیں پہلاں تنقید دا مطلب سمجھنے دی ضرورت ہے کہ ادبی تنقید کے ہے۔ تنقید جس کو انگریزی بچ CRITICISM آکھدے ہین اس دا اصل ماخذ یونانی لفظ ہے جسدے اصل معنی فیصلہ صادر کرنا ہین تنقید دے معنی دو طریقاں نال جان سکدے ہاں۔

(ا) لغوی معنی۔ لُغوی معنی دے اعتبار نال تنقید دا مطلب کھوٹے تہ کھرے دی پرکھ تے پہچان ہے۔ ہر چیز دے دو رُخ ہوندے ہین۔ ہک کھرا دوا کھوٹا۔ کدے کدے ایسا ہوندے کہ کسے چیز دا کھرا پن آسانی نال نظر آ گیندے مگر کھوٹا پن ڈھونڈ

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

نے ہی نال تھہیندا ہے۔ مثلاً ایک سنیارا بڑی باریک بینی نال سونے کو دکھ کے ایہہ گل دسدے کہ کھرا ہے یا کھوٹا۔ ہورایہہ گل بھی دسدا ہے کہ کھرا ہے تے کتنا ہور کھوٹا ہے تہ کتنا اس طریقے نال اوہ ہک معیار قائم کردا ہے کہ ایہہ کتنا کھرا ہے ہور کتنا کھوٹا۔ ایہہ طریقہ زندگی دے ہر معاملے بچ برتن ہوندے اسی کو تنقید آکھ سکدے ہاں ہور کسے انسان دی نظر اتنی تیز ہوندی ہے۔ کہ اُس کو خامیاں تہ خوبیاں دوے نظر آ گیند یاں ہین اوہ ہی کامیاب نقاد ہے۔

(۲) تنقید دے اصطلاحی معنی۔ اصطلاحی معیناں بچ تنقید اُس تجرباتی عمل دا ناں ہے جس دے تحت کسے فن پارے دی تشریح وتوضیح دے نال نال اُس دی قدر وقیمت دا تعین بھی ہوندا ہے۔ کسے غزل، نظم، افسانہ، ڈرامہ، ناول یا کسے ہور ادبی تخلیق دا مطالعہ کر کے اسدیاں خوبیاں تہ خامیاں کو الگ خانیاں بچ تقسیم کر کے فن پارے ہور فن کار دے مقام دا تعین کرنا اس کم کو تنقید یا ادبی تنقید آکھدے ہین۔ تنقید دا عام مفہوم سمجھنے بچ ہک کہانی کافی مفید ہوسکدی ہے۔

آکھدیا جُلدے کہ ایران بچ کسے مصوّر سُن ہک تصویر بنا کے چورا ہے اُتے لڑکا دِتی تا کہ تصویر بچ کوئی نُقص ڈھونڈ کہنتے۔ اس تصویر بچ ہک انسانی ہتھ بنیا دا آسا تلی اُتے داکھاں دی لچھی رکھی دی آسی ہور ہک چڑی داکھاں دی لچھی کو بڑی ریجھ نال دکھ رہی آسی۔ تصویر دی خوبی ایہہ آسی چڑی، انسانی ہتھ تہ داکھاں بالکل اصلی دکھ رہے آسے ہور مصوّر دا دعویٰ آسا کہ کوئی اِس تصویر کو نقلی ثابت نہہ کر سکدا۔ مچاں لوکاں تصویر بچ نقص ڈھونڈنے دی کوشش کیتی مگر کامیابی نہ ہوئی ہک ہفتہ گزر گیا۔ مصوّر بڑا خوش آسا کہ تصویر اصلی ثابت ہو رہی ہے۔ فر ایسا ہویا کہ ہک کم عمر لڑکے دی نظر بچ نقص آ ہی گیا لڑکے سُن دعویٰ کیتا کہ تصویر اصلی نہہ اُس سُن ایہہ دلیل دِتی کہ اگر انسانی ہتھ اصلی ہوندا تاں چڑی کدے بھی اُس اُتے آ کے نہ اجدی ایہہ ناممکن گل

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ہے۔لڑکے دی ایہہ دلیل تسلیم ہوگئی۔ہور تصویر دے اصلی ہونے دا دعویٰ غلط ثابت ہوگیا۔اس کہانی تھیں ایہہ نتیجہ نکلیا کہ کسے چیز دی خوبیاں بچ مگن ہونا بھی درست نہیہ صحیح نظر اوہ ہی ہے جہڑی کسے چیز دی خوبیاں ہور خامیاں دواں کو دِکھ، کہندی ہے۔ایہہ ہی تنقید ہے۔

تنقید ناں ہے کسے فن پارے کو پرکھنے دا اُس دی خوبیاں تے خامیاں دا پتہ لینے دا ہور ایہہ گل طے کرنے دا کہ ادب بچ اسدا کے مقام ہے۔تنقید فن پارے ہور اس دے قاری دے درمیان رابطے دا کم کردی ہے۔اسطرح تنقید فن پارے دی صراحت کردی ہے۔تشریح کردی ہے، ترجمانی کردی ہے ہور تجزیہ بھی کردی ہے۔ تنقید نگار کسے ادبی فن پارے کو ہر زاویے نال دِکھدا ہے ہور باریکی نال اُس دی جانچ کردا ہے اُسدی ڈوہنگائی بچ غوطہ مار کے موتی کڈھنے دی کوشش کردا ہے اس تھیں بعد اوہ فن کار کو سمجھنے ہور اُسدے ذہن بچ ڈبنے دی کوشش کردا ہے۔فر اوہ زمانے ہور ماحول دا جائزہ کہندا ہے اوہ ممکنہ علوم دی مدد نال چھان بین ہور تلاش دا عمل جاری رکھدا ہے جستجو دا عمل تاں تکی جاری رہندا ہے جدوں تک اوہ فن پارے دی تہہ تک نہ پہنچے۔اسطراں اسیں آکھ سکدے ہاں کہ نقاد ادبی دُنیا دا کولمبس ہوندا ہے۔کسے بھی فن پارے کو دواں طریقیاں نال دکھیا ہور پرکھیا گیندا ہے۔

اس بچ کے پیش کیتا گیا ہے
کس طراں پیش کیتا گیا ہے

اسی 'کے' ہور کسطراں کو تنقید دی دُنیا بچ ''مواد'' (کے) تے ہیئت (کسطراں) نال جانیا گیندا ہے۔مواد تہ ہیئت فن پارے کو سمجھنے واسطے دو الگ الگ چیزاں ہین۔ہور نقاد اہناں کو الگ الگ کرکے دکھدے ہین۔ادبی تنقید دا پہلا کم ایہہ گل دِکھنی ہے کہ فن پارے بچ جھڑا تجزیہ پیش کیتا گیا ہے۔یا جہڑا خیال یا جذبہ پیش

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ہویا ہے۔ اِسدی کے اہمیت ہے ادبی تنقید دا اگلا قدم ایہہ گل دِکھنی ہے کہ فن کار اپنے تجربے کو موثر انداز بچ پیش کر سکیا ہے۔ کہ نیہہ کر سکیا۔ نقاد ادبی شہ پارے دے روشن تہ تاریک پہلواں کو دیانت داری نال بیان کرنا چاہیے تائیں اوہ تنقید دی کسوٹی تے کھرا رہسی۔ تخلیق کو تنقید دی کسوٹی تہ پرکھنے دے ترے عناصر ہین۔

(۱) تشریح یا تعارف

(۲) حُکم یا فیصلہ

(۳) ترتیب یا تُعین قدر

ایہہ گل اسیں سارے جاندے ہاں کہ ہر دور بچ ادب کو پرکھنے سمجھنے ہور فیصلے کرنے دے طور طریقے ہور معیار بدلدے رہندے ہین۔ کدے بیرونی خوبیاں تہ خامیاں ڈھوندیاں گیندیاں ہین، جسطراں عروض وقواعد صرف ونحو فصاعت تہ بلاغت اُتے زور دِتا جُلدا ہے کدے ادبی فن پارے دی اندرونی تہہ دی چھان بین کیتی جُلدی ہے۔ بعض لوکاں سُن ادب کو صرف تفریح تہ دِل بھلائی دا ذریعہ سمجھیا۔ کجھاں لوکاں دا ایہہ تصوّر رہیا کہ ادب زندگی دا آئینہ ہے۔ بعض لوک اسدا تعلق نفسانی خواہشاں تہ ذہنی پریشانیاں نال جوڑدے ہین۔ کجھ لوک اس کو معاشی سیاسی تہ سماجی حالات نال جوڑدے ہین۔ ہور انہاں اصولاں دے تضاد نال تنقید کو فروغ ملدا ہے۔

تنقید دا کم صرف خامیاں تہ خوبیاں دی طرف اشارہ کرنا ہی نیہہ ہور اِس سلسلے بچ کسے فن پارے تھیں کجھ اقتباسات پیش کرنا ہی کافی نیہہ بلکہ تنقید دے تہ اوہ کم کردی ہے جہڑا اِک مورّخ ماہر نفسیات، اِک مصلح ہور اِک معالج کردا ہے۔ تنقید ادب کو پرکھنے ہور اسدے افہام وتفہیم دے تعلق نال ذہن بچ روشنی پیدا کردی ہے۔ میں تہ ایہہ آکھساں کہ ادبی تنقید اِک ایسے دیئے نالوں ہے جہڑا انہیری رات بچ ٹُردے

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

مسافراں کو روشنی دیندا ہے۔

عام طور اُتے ایہہ بھی آکھیا جُلدا ہے کہ تنقید دا کم ددھ دا ددھ ہور پانی دا پانی کنی کنی کر کے دسنا ہے۔ ہور ایہہ گل بھی صاف کرنی ہے کہ ددھ کتنا ہے ہور پانی کتنا۔ اس تھیں پتہ چلدا ہے کہ تنقید دا کم ہک معیار قائم کرنا ہے۔ اُردو دے نامور نقاد آل احمد سرور ہوراں ہک جگہ لکھیا ہے۔ تنقید قدراں متعین کردی ہے ادب تہ زندگی کو ہک پیمانہ دیندی ہے۔ تنقید انصاف کردی ہے۔ ادنیٰ تہ اعلیٰ کوڑ تہ سچ مہندرے تہ اُچے دا معیار قائم کردی ہے۔"

ادبیات بچ ترے مختلف طاقتاں سرگرم ہوندیا ہین۔ قوتِ تصنیف لُطف اندوزی ہور قوتِ تنقید۔ پہلیاں دو طاقتاں پہلے ہی وجود بچ ہوندیاں ہن ہور جد انسان ایہہ گل سوچدا ہے کہ ہک تھیں زیادہ چیزاں بچو کس کو ترجیح دینی ہے۔ اتھوں ہی تنقید دا عمل شروع ہوگیندے۔ تنقید دے تعارف تھیں بعد تنقید دیاں کجھ تعریفاں پیش ہین۔ پروفیسر آل سرور ہوریں لکھدے ہین۔ "تنقید داناں فیصلہ ہے ددھ دا ددھ پانی دا پانی کنی کر دیندی ہے۔ تنقید وضاحت ہے تجزیہ ہے۔ تنقید قدراں متعین کردی ہے۔ ادب تہ زندگی کو ایک پیمانہ دیندی ہے۔ تنقید اِنصاف کردی ہے۔ ادنیٰ تہ اعلیٰ سچ تہ کوڑ اُچے تہ مہندرے دا مقام قائم کردی ہے۔ webster new internatianal dictionary بچ تنقید دی تعریف اِس طراں درج ہے۔ "ادب وفن دے حسن ون قبح کو علم وصحت نال پرکھنے داناں تنقید ہے۔" تنقید دی تعریف تہ اہمیت وارے آل احمد سرور ہوراں دا ایہہ جملہ خاصا مشہور ہے۔ "بڑے تخلیقی کارنامے بغیر ہک پچھے تنقیدی شعور تھیں وجود بچ نہیہ آسکدے تخلیقی جوہر تھیں بغیر تنقیدی شعور گمراہ ہوگیندا ہے ہور تنقیدی شعور بغیر تخلیقی استعداد تھیں بے جان رہندا ہے۔"

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

اس تبصرے تھیں بعد کجھ کجھ سمجھ بچ آہی گیندا ہے کہ تنقیدے کے ہے۔ ایہہ مضمون بہر حال کافی وسعت دا طلبگار ہے۔ ایہہ مضمون لکھنے دا ماہڑا مطلب صرف اتنا ہی آسا کہ تنقید دا تھوڑا جہیا ممکنہ تعارف ہو سکے تہ مکو لگدے کہ تھوڑا جہیا حق شائد ادا ہو گیا۔ آئیندہ تنقید دے باقی پہلواں بارے انشا اللہ گل کر سکاں۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ادبی تنقید اہمیت تہ افادیت

تنقید تھیں بغیر تخلیق ادھوری ہوندی ہے۔ تنقید نال ادب دے بوٹیاں کو پانی لگدے۔ تنقید دا مقام تہ رُتبہ اِس طریقے نال سمجھ آسکدا ہے۔ اسیں دِکھدے ہاں کہ ہک باغبان اپنے باغ بچ پہلے بوٹیاں دی ہک نرسری لیندا ہے کجھ وقت تھیں بعد اوہ اُس نرسری بچ دِکھدا ہے کہ مچ سارے بوٹے کہٹھے ہور ہک دوئے نال رل مل کے ہک دوئے دے وجود اُتے اثر انداز ہور ہے ہین۔ اوہ بڑی بے دردی نال نِکے نِکے معصوم بوٹیاں کو جڑاں تھیں کڈھدا ہے۔ فر کجھاں بوٹیاں کو باہر پھینک چھوڑدا ہے ہور کجھاں بوٹیاں کو منتخب کر کے ہک دوئی باڑی بچ کھڑ کے لا چھوڑدا ہے گل اِتھی نیہہ مُکدی جدوں اوہ بوٹے شاخاں کڈھدے ہین فر باغبان آ کے گھنیاں شاخاں بچو کجھاں شاخاں کو کپ کے پھینک چھوڑدا ہے۔ اس عمل دا بوٹے دی صحت تے چنگا اثر پیندا ہے اوہ موٹا تازہ تہ پھل دار بن گیندے نقاد بھی ایہہ ہی کم کردا ہے۔ اسی گل تھیں تنقید دے کم دے فائیدے دا پتہ لگدا ہے۔ تنقید دی اہمیّت کو اسیں مُنظم طریقے نال اس طراں بیان کرسکدے ہاں۔

(ا) تنقید زندگی واسطے ضروری ہے۔ تنقید کو اگر روزمّرہ زندگی دے سلسلے بچ دِکھیا جُلے تہ پتہ لگدا ہے کہ زندہ رہنے واسطے تنقیدی شعور دا ہونا مچ ضروری ہے۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

کیاں کہ تنقید دے شعور نال ہی زندگی دے غلط تہ صحیح رستیاں دے بچھکار انسان فرق کرسکدے۔ ٹی، ایس، ایلیٹ آکھدے کہ تنقید اساں دی زندگی واسطے اتنی ہی ضروری ہے۔ جتنا ساہ ضروری ہے۔

(۲) جتھے تک ادب دا تعلق ہے تنقید ادب دا ذوق پیدا کردی ہے۔ تنقید نال ہی خاص تہ عام بچ ادب دا صاف تہ ستھرا ذوق پیدا ہوندا ہے ہور ظاہر ہے کہ جہڑا فن شعر و ادب کوہک معیار عطا کردے اُسدی اہمیّت مُسلّم ہوندا ہے۔

(۳) تنقید ادب واسطے ہک ڈاکٹر دا کم کردی ہے۔ جسّراح دا کردار ادا کردی ہے۔ ڈاکٹر جسم واسطے دوا بھی تجویز کردا ہے مشق تہ ورزش دی صلاح بھی دیندا ہے ہور کدے ضرورت پوئے تے خراب حصّے کو باہر کڈھ کے پھینک دیندا ہے سوئی کہن کے زخماں بچوں خراب خون بھی باہر کڈھدا ہے تنقید بھی بیمار ادب علاج کردی ہے۔ اوہ ذہنی صحت دا معیار قائم کردی ہے۔

(۳) تنقید اس وجہ تھیں بھی اہم ہے کہ ایہہ صرف معلومات ہی نیہہ دیندی بلکہ ہور بھی کئی کم کردی ہے۔ جہڑے کم ہک مورّخ تہ شاعر کردے تنقید بھی کردی ہے۔

(۴) تنقید تھیں بغیر پچھی تہ معیاری تخلیق وجود بچ نیہہ آسکدی پروفیسر آل احمد سرور دی رائے دے مطابق بڑے تخلیقی کارنامے پچھے تنقیدی شعور تھیں بغیر وجود بچ نیہہ آسکدے۔ ٹی۔ ایس، ایلیٹ دے خیال بچ جدہک ذہن دوئے ذہن تھیں بہتر ہوندا ہے تہ اکثر اِس دی وجہ ایہہ ہوندی ہے کہ جہڑا بہتر ہوندا ہے اوہ تنقیدی صلاحیت ذیادہ رکھدا ہے۔

(۵) تنقید دی اہمیّت اِس وجہ تھیں ہور بھی بدھ گیندی ہے۔ کہ تنقید بذاتِ خود تخلیق دا درجہ رکھدی ہے۔

تنقید فن پارے ہور فن کار کو ان دا صحیح مقام عطا کرنے بچ مدد کردی ہے۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

کیاں کہ تنقید دی کسوٹی تے پرکھ کے ہی اندازہ لگدا ہے کہ فن پارے بچ کے لکھیا داہے۔ ہور کس لحاظ نال بہتر ہے۔ تنقید ادب دی رہنمائی کردی ہے۔ ہور ادب کو طریقہ ہور طریقے دے حصول نال زینت عطا کردی ہے۔

(۶) تنقید ادب بچ حداں مقرر کردی ہے۔ مبالغہ دی حد، تخیل دی حد، الفاظ دی حد، جذبات دی حد، جوش واظہار بیان دی جسراں طے کردی ہے۔ ہوراں انہاں حداں دے اندر رہ کے ادب اعتدال تے قائم رہندا ہے۔

تنقید دا کم کھوٹے تہ کھرے سکّے کنی کنی کڈھ کے دسنا ہے۔ اس نال ایہہ پتہ چلدا ہے کسے چیز بچ کتنا وزن ہے۔ ہور ایہہ کتنی ہولی ہے۔ تنقید ہک ایسی ترکھڑی ہے جس اُتے ادب تولیا گیندا ہے کھری تہ کھوٹی چیز کو اُسدا مقام مل گیندا ہے کھوٹے پن دے رواج کو ختم کر کے اس کو کھراتے صحت مند تنقید دی وجہ تھیں ہی بنایا جُل سکدا ہے۔ موٹے طور تہ اگر دِکھاں تہ تنقید دیاں دو بڑی قسماں سامنے ایندیاں ہین۔ ادبی تنقید دیاں قسماں تہ مختلف بستان

(۱) نظریاتی تنقید (۲) عملی تنقید

نظریاتی تنقید: نظریاتی تنقید خیالات تہ نظریات نال تعلق رکھدی ہے۔ اِس قسم دی تنقید بچ فن تہ ادب دے تعلق نال کوئی خیال یا نظریہ پیش کیتا گیندا ہے کہ فن یا فن کار یا شعر و ادب کو کیسا ہونا چاہیے ہور کیسا نیہہ ہونا چاہیے وغیرہ وغیرہ مثلاً مولانا حالی سُن اپنی تصنیف مقدمہ شعر و شاعری بچ لکھیا ہے۔ کہ غزل کو کیسی ہونا چاہیے ہور کیسی نہ ہونا چاہیے۔ اصنافِ سخن بچ کہڑی صنف کارآمد ہے۔ ہور کہڑی بے کار یا ایہہ گل کہ شعر واسطے وزن ضروری ہے یا نیہہ۔ قافیہ شعر واسطے ضروری ہے یا نیہہ بس

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ایسیاں ہی گلاں نظریاتی تنقید دے دائرے بچ ایندیاں ہین۔اس بحث تھیں بعد نتیجہ ایہہ نکلدا ہے کہ شعروادب دے مسائل دی تفہیم تھیں بعد اِن داحل سمجھنا ہور اصولاں دی شکل بچ کوئی نویں تجویز پیش کرنا نظریاتی تنقید ہے۔

عملی تنقید:۔علمی تنقید بچ کسے فن پارے دی خوبیاں ہور خامیاں کو کسی مخصوص نظریئے دے تحت پرکھنے دا کم ہوندا ہے مِثال دے طور تے مارکس دے ادبی نظریئے کو سامنے رکھ کے کسے افسانے ڈرامے یا شعری تصنیف دا تجزیہ کرنا عملی تنقید دے دائرے بچ ایندا ہے۔مقدمہ شعروشاعری بچ مولانا حالی سُن شاعری دے تعلق نال جہڑے نظریات پیش کیتے ہین اُنہاں کو بنیاد بنا کے اُنہاں سن اُردو دی اصناف شاعری تے عملی تنقید کیتی ہے۔مولانا شبلی دی تصنیف موازنہ انیس ؔ دبیر ؔ،عملی تنقید دا نمونہ ہے شاعراں اُتے ادیباں دے فن تہ مختلف مضامین تہ مقالے عملی تنقید دے دائرے بچ ایندے ہین۔ادبی تنقید دیاں دوو بڑیاں قسماں دے نال نال ایہہ گل ضروری بن گیندی ہے کہ اُنہاں خیالات تہ نظریات دا جائزہ بھی ضروری ہے جہڑے تنقید دی مختلف دبستان پیش کردے ہن۔انہاں رُجحاناں تہ دبستاناں دا ذکر کجھ اسطراں ہے۔

(ا) مارکسی یا ترقی پسند تنقید: ایہہ تنقید کارل مارکس تھیں متاثر ہے کارل مارکس ہک جرمن مفکر آسے جہڑے مزدوراں ،محنت کشاں تہ کساناں دے ہمدرد آسے، کارل مارکس ادب تھیں بھی اسی ہمدردی دا تقاضہ کردا ہے تنقید دا ایہہ دبستان بڑی تیزی نال ادبی دُنیا اُتے اثر انداز ہویا۔ہور تنقید دے اس دبستان بچ کا

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

رل مارکس دے نظریات دی روشنی بچ ادب کو پرکھیا جُلدا ہے کارل مارکس دا ایہہ نظریہ آسا کہ ادب عوام واسطے ہونا چاہیئے نہ کہ خواص دا غلام بن گچھے۔ ادب کو عوام دا ہمدرد ہونا چاہیے ہور ادب دا ایہہ کم ہونا چاہیئے کہ اوہ محنت کشاں دی زندگی کو بہتر کرنے دا کم کرے۔ ادب کو اجتماعی زندگی دا ترجمان ہونا چاہیے۔ تنقید دے اِس دبستان بچ مقصدیّت اُتے زور دِتا جُلدا ہے۔ مارکسی نقاد پورے دور کو پس منظر رکھ کے معاشی تہ معاشرتی تحریکاں دا اثر تہ ردعمل ادب بچ تلاش کردا ہے ایسا نقاد ادب دے ذریعے زندگی کو سنوارنے ہور حقیقت دی تلاش دا کم کردا ہے۔ ایہہ ادب کو زندگی نال جوڑدا ہے اور وابستہ کردا ہے۔

(۲) نفسیاتی تنقید: -نفسیات دے اصولاں دی روشنی بچ شاعر یا مصنف دی زندگی دا مطالعہ کرنا اِس دبستان دے زیر اثر ایندا ہے فرائیڈ ہک ماہر نفسیات آسا اُس سُن انسانی ذہن کو تر واں حصیاں بچ بنڈیا۔ شعور، تحت الشعور تہ لاشعور۔ دماغ دے تریئے حصے کو اُوہ ذیادہ اہمیت دیندا ہے اُس دا خیال ہے کہ ایہہ ہک ایسا تہہ خانہ ہے جس بچ انسان دیاں اوہ ساریاں خواہشاں چھپیاں رہندیاں ہین جھڑیاں کدے پوری نیہہ ہوندیاں اوہ کسے نہ کسے شکل بچ سامنے ایندیاں ہین۔ ادب انسانی ذہن دا مطالعہ ہے۔ کسے فن پارے دے وجود بچ اینے دی وجوحات دا پتہ لینے واسطے فن کار دے ذہن تک رسائی ضروری ہے۔ شخصی محرکات دا پتہ لینے واسطے نفسیات دا علم ضروری ہے۔ اس تھیں بغیر فن پارے دی قدر قیمت سمجھنا مُشکل ہے۔ نقاد جدوں فن پارے دے وجود بچ اینے دی وجہ اُتے غور کردے تہ اوہ خارجی

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

تہ داخلی دواں پہلواں تے غور کردا ہے یعنی فن پارے کہڑے ماحول دی پیداوار ہے۔ اِس ویلے معاشی تہ معاشرتی حالات کیسے آسے۔ دوئی ایہہ گل کہ فنکار دے ذہن دی اس ویلے کے حالت آسی؟ کے کیفیت آسی؟ جس دی وجہ تھیں تخلیق وجود بچ آئی ہک ماہر نفسیات ایڈلر دا خیال ہے کہ انسان احساس کمتری دا شکار ہے۔ ہور اِس احساس کمتری کو دور کرنے واسطے اوہ فنکارانہ اظہار دا استعمال کردا ہے۔ جہڑے لوک اس کو فنی شکل دیندے ہین۔ انہاں کو فنکار آکھ سکدے ہاں۔

تخلیق دی وجوہات دا پتہ لینے دے نال نال نقاد دا ایہہ کم بھی ہے۔ کہ اوہ اِس گل دا بھی پتہ لاوے کہ کسے فن کار سن کہڑیاں فنی تدبیراں کم بچ لائیاں ہین ہور کہڑیاں علامتاں استعمال کیتیاں ہین۔ ہور فر نقاد اِن دا نفسیاتی تجزیہ کر کے فن کار دے ذہن تک رُسائی حاصل کرنے دی کوشش کردا ہے۔ ایسے نقاد کو تخلیق ہور تخلیق کار دواں دا مطالعہ کرنا ضروری ہوندا ہے فن کار دی زندگی دے خارجی واقعات تہ نجی زندگی دے واقعات اسدی ڈائری ہور خطوط دے ذریعے بھی اس دے ذہن تک رسائی ممکن ہے۔

(۳) جمالیاتی تنقید:- جمالیاتی تنقید دا کم فن پارے بچ موجود حسن ومُسرت دے اجزاء تلاش کرنا ہے۔ جمالیاتی تنقید دا دائرہ کافی وسیع ہے۔ جمالیاتی دبستان سُن تنقید کو روزِ اوّل تھیں ہی متاثر کیتا ہے ہور جمالیاتی قدراں نظر انداز ہیہہ ہو سکدیاں ہر فن پارے بچ کوئی نہ کوئی حُسن ضرور موجود ہوندا ہے جس دے نال فن پارہ قابل قدر بن گیندا ہے اس بچ زبان انداز بیان سلاست تہ روانی اُتے بھی نظر

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

رکھی جلدی ہے۔ ایہہ ساریاں چیزاں فن پارے کو خوبصورت بنا چھڑدیاں ہین۔

جمالیاتی تنقید دے سلسلے بچ اسیں ایہہ گل بھی آکھ سکدے ہاں کہ متن دے مطالعے دے اُس طریقہ کار کو اسیں جمالیاتی تنقید آکھ سکدے ہاں جس بچ حُسن دی تلاش ہور حُسن دے متعلقات کو مرکزی اہمیت حاصل رہوے۔ ایہہ طریقہ فن پارے دی اخلاقی تہ افادی قدراں تھیں بھی لین دین نیہہ رکھدا ہے بلکہ تنقید دے اس دبستان دا اکہلا مقصد حُسن دی تلاش تہ اسدے متعلقات دا تجزیہ ہوندا ہے ہور اسی بنیاد اُتے ایہہ فیصلہ ہوندا ہے کہ فن پارہ چنگا ہے یا مندا۔

جمالیاتی نقاد تخلیق دا مطالہ اِسدے جمالیاتی عناصر دی لو بچ کردے ہین ہور ایہہ گل دکھدے ہین کہ تخلیق مُسرت و تسکین دا سامان کس حد تک فراہم کردی ہے۔

(۴) سائیٹفکٹ تنقید:- ایہہ تنقید ادب پارے بچ سائنس دی صحت تہ غیر جانب داری دی قائل ہے۔ یعنی ایہہ گل کہ پرکھدے ویلے فنکار سائنسی اصولاں دا خیال رکھے۔ ادب پارے دے ہر ہر حصے ہور ہر گوشے اُتے برابر تہان دیوے ایہہ گل دکھے کہ ادب پارے بچ کوئی مقصد ہے۔ اِسدا مواد کے ہے۔ سائیٹفکٹ تنقید بچ مارکسی خیالات مِلدے ہن۔ اِس تنقید بچ زبان اُتے بھی غور ہوندا ہے کہ زبان واضح ہونی چاہیے، علمی ہونی چاہیے، ہور کلام بچ فنی خوبیاں موجود ہونی چائیدیاں ہین۔

اِس تنقید دے علمبردار اِس خیال دے قائل ہین کہ سائنسی تحقیق دی طراں ادب بچ بھی زندگی دے مختلف گوشیاں دا اظہار ہونا چاہیے ادب کو سائنس تھیں جس طرح نظر حقیقت پسندی، عقلیت، خارجیت ہور دوئیاں چیزاں حاصل کرنیاں ضروری ہین، جسطرح سائنس دان خارجی حقیقتاں دی نویں دُنیاں دا سیلانی

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ہوندے اسطراں فنکار دِل دیاں نوئیاں بادشاہتاں دریافت کردا ہے۔اس واسطے ادب ہور سائنس کو ہک دوئے نال مطابقت رکھنی چاہیے۔

(۵) ہیتّی تنقید :اِس دبستانِ تنقید بچ بنیادی طور الفاظ معنی اصطلاح۔لفظاں دی ترتیب ہور اس فن پارے بچ بیان کیتی گئی داخلی ضروریات کو بحث دا موضوع بنایا گیندا ہے ہیتّی نقاد انہاں اصولاں دی روشنی بچ ادب پارے دی اہمیت ہور اُس دے مقام کو واضح کردا ہے ۔ ہر فن پارے دیاں دو ہیتاں ہوندیاں ہین۔ہک خارجی ۔دوئی داخلی۔خارجی ہیت فن پارے دا مشینی ڈھانچہ ہوندی ہے،یعنی فن پارہ غزل ہے یا نظم؟ اگر غزل ہے تہ مردّف یا غیر مردّف،اگر نظم ہے تہ نظم معرّا ہے یا آزاد نظم اِسی قسم دے سولات فن پارے دی خارجی ہیتاں دی طرف اشارہ کردے ہین ۔ داخلی ہیت اساں کو اصل معنی دی طرف کھڑ دی ہے۔داخلی ہیت تھیس مُراد اوہ مباحثہ ہے جہڑا فن پارے دے جسم بچ روح دی طرحیا چھپیا رہندا ہے ہور الفاظ دے ذریعے اپنی شکل دسدے ہور مختلف مرحلے طے کرکے آخر مُنظّم ترکیب دی شکل حاصل کردا ہے۔داخلی ہیت فن پارے دے موضوع دا تعلق تجربے نال ہے۔ہور فن پارہ اسی تجربے دا حصّہ بن گیندے جہڑا نظم یا ہور کسے فن پارے دی شکل بچ ظاہر ہے۔اسطرح موضوع ہور تجربے دے درمیان تکنیک یا خارجی ہیت پُل دا کم کردی ہے۔اسطراں موضوع اوہ ہی ہے۔جہڑا ہیت بن کے ہور تجربہ اوہ ہی ہے۔جہڑا فنکار محسوس کردا ہے۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

(٦) اسلوبیاتی تنقید: -تنقید دی ہک اہم قسم اسلوبیاتی تنقید ہے۔ اسلوبیاتی تنقید زبان ہور اُسدی ساخت دے حوالے نال ادب دا مطالعہ ہے۔ اسلوبیاتی تنقید بچ ادبی زبان دا تجزیہ یا ادب بچ زبان دے استعمال دا مطالعہ پیش کیتا گیندا ہے۔ اسلوبیاتی تنقید دی بنیاد فن پارے دے لِسانی تجزیئے تے قائم ہے۔ کیانکہ اس تھیں بغیر کسے فن پارے دی خصوصیات دا تعین نہیہ ہوسکدا۔

ایہہ گل صحیح ہے کہ اسلوبیاتی تجزیئے دی بنیاد لِسانی تجزیہ ہے مگر صِرف لِسانی تجزیئے کو اسلوبیاتی تجزیہ نہ آکھ سکدے کیانکہ اِس بچ لسانی تجزیئے تھیں علاوہ اسلوبی خصوصیات دی شناخت بھی ضروری ہے۔ اس عمل کو اسیں اسطراں لکھ سکدے ہاں۔

اسلوبی خصوصیات: -تاثراتی تنقید۔ ایہہ تنقید محض لُطف اندوزی تک محدود ہوندی ہے۔ مثلاً مشاعرے دے دوران ہر شعر تے واہ واہ بہت خوب وغیرہ گویا ایہہ سب کجھ تجزیئے تھیں بغیر ہوندے کیانکہ شعر کو اتنے تھوڑے جئے عرصے بچ معیاردی ترکھڑی اُتے نیہہ چاہڑیا جاسکدا۔ اس طرحیاں ایہہ تنقید نقاد دے ذاتی تاثر تے قائم ہوندی ہے۔ لیکن اتنا ہی نہیہ اگر صحیح معنیٰ بچ دکھیا جلے تاں باشعور ہور صاحبِ ذوق قاری فن پارے کر پڑھ کے صرف لُطف اندوز ہی نیہہ ہوندا بلکہ فن پارے دے اسرار کھولدا ہے ہور لُطف اندوزی دا تجزیہ بھی کردا ہے۔

ادبی تنقید دے ایہہ مختلف رُجحان کسطراں وجود بچ آئیے ہور فن پارے دے

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

تجزے، تفہیم تہ تعین قدر بچ انہاں دا کے کردار ہے۔ ادبی تنقید دا ایہہ ہک بنیادی مسئلہ ہے جس دا آخری تہ فیصلہ کُن جواب کافی مشکل ہے۔ اتنی گل سامنے آگیندی ہے کہ ادبی متن دے تعمیر کئی عناصر مل کے ہوندی ہے مثلاً تہذیبی اقتدار، سماجی ادارے۔ ادبی روایات بنیادی جذبات جسطراں محبت نفرت، حیرت، غُصہ وغیرہ، لسانی تہ اسلوبیاتی خصوصیات ادیب دی شعوری تہ لاشعوری کائنات، تحریر تہ معنی خیزی دی فطری صلاحیت تنقید نگار کسے ہک پہلو کو اپنے مطالعے دا موضوع بنیدا ہے ہور تنقید نگار دا ایہہ ہی طریقہ ہک دبستان دی شکل اختیار کر کہندا ہے مذکورہ بالا عناصر تہ صورتِ حال دے پیش نظر آسیں ایہہ نتیجہ کڈھ سکدے ہاں کہ کوئی بھی ادبی تنقید چواں بنیادی حوالیاں نال قائم ہوندی ہے۔ (۱) معاشرہ (۲) فنکار (۳) متن (۴) قاری۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

تنقید تہ تخلیق دا رشتہ

تنقید تہ تخلیق دا آپس بچ بڑا ڈوہنگا رشتہ ہے ہور اِسی رشتے دے وجود نال ادب کو پروان چڑھدا ہے تنقید دی مثال پانیے دی ایسے چھمر دی ہے جھڑا ہاڑے دے مہینے تُہپ نال سڑ کے جھونسے والے بوٹیاں کو فرتھیں نویں حیاتی دیندا ہے تنقید دا کم تخلیقی عناصر دا تجزیہ کر کے فن پارے دی خوبیاں ہور خیامیاں دا تعین کرنا ہے۔ تنقید دے وجود تھیں بغیر معیاری تخلیق سامنے نیہہ آسکدی۔

مشہور اُردو نقاد کلیم الدین احمد اپنی کتاب ''اُردو تنقید پر ایک نظر'' دے شروع بچ کجھ اِس قسم دے خیالات دا اظہار کردے کہ ہک باغبان باغ بچ داخل ہوندا ہے اُسدے ہتھ ہک قینچی ہوندی ہے ہور اوہ دِکھدے کہ باغ بچ کجھاں باٹیاں دے شاخاں گھنیا ہیں کجھ جھونسیاں ڈالیاں ہین باغبان قینچی پکڑ کے ڈالیاں کو بڑی بے دردی نال کپدا ہے اوہ جاندا ہے کہ ایسا کرنے نال بچیاں دیاں شاخاں زور پکڑسن جدوں کمزور شاخاں کو بوٹیاں تھیں جُدا کر چھوڑیا باقیاں تہ جوبن آگیسی جہڑا کم باغبان اُس باغ بچ کردے اوہ ہی کم نقاد ادب واسطے کردے۔

ہک ہور نامور نقاد آل احمد سرور لکھدے ہین ''بڑے تخلیقی کارنامے بغیر اچھے تنقیدی شعور کے وجود میں نہیں آسکتے تخلیقی جوہر کے بغیر تنقیدی شعور گمراہ ہو جاتا ہے۔ اور تنقید شعور بغیر تخلیقی استعداد کے بے جان رہتا ہے۔''

مندرجہ بالا اقتباس دی روشنی بچ ایہہ گل صاف ہو گیندی ہے کہ تخلیق تہ تنقید

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ہک دوئیے واسطے لازم تہ ملزوم ہین جتنی تنقید تخلیق واسطے ضروری ہے۔ اتنی ہی تخلیق تنقیدی عمل نال جُڑی دی ہے۔ تنقید بذاتِ خود تخلیق دا درجہ رکھدی ہے۔ ہور ایہہ گل بھی صاف ہوگیندی ہے کہ تنقید نگار واسطے کسے حد تک ایہہ گل ضروری ہے کہ اوہ تخلیق کار بھی ہوئے ہور اُسدے اندر تخلیق دا جوہر بھی موجود ہوئے تائیں اوہ کسے فن پارے کو پرکھنے دا شعور حاصل کر سکدا ہے۔ ہک بہتر تخلیقی ذہن زیادہ تھیں زیادہ تنقیدی صلاحیتاں دا مالک ہوندا ہے اُس دی ایہہ خاصیت ہوندی ہے کہ اوہ اکھیاں تھیں سُرمہ الگ کر سکدا ہے۔

ٹی۔ ایس۔ ایلیٹ دے مطابق ''جدوں ہک تخلیقی ذہن دوئے تھیں بہتر ہوندے تہ اکثر اِس دی وجہ ایہہ ہوندی ہے کہ جہڑا بہتر ہوندے اوہ تنقیدی صلاحیتاں زیادہ رکھدے۔'' کوئی بھی فن کار جدوں کوئی چیز تخلیق کردا ہے اوہ تخلیق تھیں پہلاں کئی زاویاں نال اس تہ نظر دوڑیندا ہے ہور اُس کو خوب تھیں خوب تر کرنے دی کوشش کردا ہے۔ اس طراں ایہہ گل عیاں ہوندی ہے کہ اگر تنقید نہ ہوئے تاں کوئی بھی فن پارہ عمدہ تخلیق نہیہ ہوسکدا۔

کوئی بھی فن پارہ جدوں تک تنقیدی ترکھڑی اُتے نہ چڑھے اُس دا وزن کہٹ رہندا ہے۔ اسواسطے ضروری ہے کہ اوہ پرکھنے والی اکھیاں تھیں گذرے۔ ہور اُنہاں اکھیاں تھیں گُزر کے اوہ معیاردی پوہڑی تہ چڑھ کے فن دا مقام اُچا کردا ہے۔ اسواسطے تنقید نگار واسطے ضروری ہے کہ اوہ تخلیقی عمل تھیں واقف ہوئے ہور تنقیدی شعور دا بھی مالک ہوئے۔ بقول میاں محمد بخش صاحبؒ۔

اوّل تہ کجھ شوق نہ کسے کون سخن اج سُندا
جے سنسی تاں قصہ اُتلا کوئی نہ رمزاں پُندا

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

تحقیق تہ تنقید دا رشتہ

تحقیق تہ تنقید دے رشتے کو ڈھونڈنے تھیں پہلاں ایہہ گل سمجھنی ضروری ہے تحقیق دا مقصد کے ہے۔ تحقیق دا مقصد واضح ہے کہ حقائق ڈھونڈنے دی جستجو تہ کوشش کسے بھی چیز دی حقیقت تہ اصلیت دا پتہ لینے کو تحقیق آکھیا جُلدے مشہور محقق قاضی عبدالودود دے مطابق تحقیق کسے چیز کو اُس دی اصل شکل بچ دکھنے دی کوشش ہے۔

فن پارہ وجود بدا بچ اینے تھیں بعد تنقید اسدی قدر و قیمت دا تعین کردی ہے ایہہ دسدی ہے کہ اِس بچ کے ہے چنگا کے ہے ہور مندا کے ہے۔ مگر اہناں دواں دے بچھکار ہک ہور چیز بھی ہے جہڑی اِس گل اُتے غور کردی کہ فن کار کون ہے کھتے دار ہنے آلا ہے۔ کدوں پیدا ہویا ہور ایہہ فن پارہ کدوں کناں حالاتاں بچ ہور کناں وجوھاتاں دی بنا اُتے وجود بچ آیا اس داناں تحقیق ہے۔

تحقیق دے معنی ہین سچ دی تلاش فن پارے بچ چھان بین بھی ضروری ہے۔ مثلاً اوہ فن پارہ شعر ہے تاں ایہہ نیب لینا ضروری ہے کہ اِس دی پہلی شکل کے آسی بعد بچ شاعر سُن اُس بچ کے تبدیلی کیتی تحقیق کرنے آلا انہاں ساریاں گلاں دا پتہ لیندا ہے اگر تحقیق نہ ہوئے تاں تنقید دی بنیاداں کمزور رہ گیندیاں ہین۔ ادبی تحقیق بچ کسے واقعے دا ضروری غیر ضروری ہونا نِکا یا بڑا ہونا کوئی اہمیت نیہہ رکھدا بلکہ تحقیق بچ ہر واقعہ اپنی جگہ ایک حیثیت رکھدا ہے ہک محقق حسبِ ضرورت واقعے ہور مرحلے کو

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

سامنے رکھ کے کم کہندا ہے مثال دے طور تے کدے کدے معمولی درجے دے شاعراں دی بھی لِسانی اعتبار نال اہمیت ہوندی ہے۔ تحقیق بچ قابل اعتماد یعنی بھروسے مند ماخذ تھیں کم کہدا جُلدا ہے ہور کوئی مضبوط دلیل تھیں بغیر کم نیہہ بندا۔ تحقیق بچ مضبوط دلیلاں تے ہی دعوے دی بنیاد رکھی گیندی ہے۔ ہور جد تک کوئی حوالہ ہور سند نہ مل سکے گل تسلیم نیہہ ہوسکدی۔

تحقیق ہک مسلسل عمل ہے۔ ایہہ نہیہ آکھیا جُل سکدا کہ کس ویلے کہڑی حقیقت پردے تھیں باہر آ گیسی مگر جدوں تک اوہ حقیقت باندے نہ آ گچھے محض قیاس تہ اندازے دی بنیاد اُتے کوئی بھی گل منن دے لائق نیہہ ہوسکدی۔ محقق ایہہ دا کم معروضی انداز بچ ہور اپنی ذات کو الگ رکھ کے کردے اوہ جذباتی نیہہ ہوندا نہ کسے عقیدت بچ مبتلا ہوندا ہے۔ تحقیق بچ راوی دی حیثیت تہ شخصیت بڑی اہمیت رکھدی ہے۔

تنقید بچ نقاد جہڑی چیزاں موجود ہین۔ اُنہاں کو سامنے رکھ کے چنگے مندے دی پرکھ کردے ہین ہک ہی چیز اُتے نقاد مختلف رائے دیندے ہین۔ مگر تحقیق بچ اختلاف رائے دی کوئی گنجائش نیہہ۔ تنقید دے مقابلے بچ تحقیق دا دائرہ محدود ہوندا ہے تحقیق بچ ذاتی رائے دا دخل نیہہ ہوندا جد کہ تاثراتی تنقید محض ذاتی رائے تے منحصر ہوندی ہے۔ تحقیق بچ زندیاں لوکاں کو موضوع بنینا پسند نیہہ کیتا جُلدا جد کہ تنقید بچ زندیاں لوکاں کو بھی موضوع بنایا جُلدے۔ تحقیق دی زبان مبالغہ تہ آرائش تھیں پاک ہوندی ہے۔ جد کہ تنقید انشا پردازی دی ہک قسم بن گئی ہے۔

تحقیق تہ تنقید دواں دا کم ادبی تخلیق دی اہمیت، افادیت ہور معنویت کو نمایاں کرنا ہے۔ دواں دا سفر بڑی حد تک موہنڈے نال موہنڈا جوڑ کے ہوندا ہے دوئے دیانت لگن محنت ہمدردی ہور توجہ دے طالب ہین۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

تحقیق تھیں بغیر تنقید نا مکمل ہے۔ ہور تنقید تھیں بغیر تحقیق بھی مکمل نیہہ ہوندی۔ تحقیق بچ بھی تنقیدی شعور ہونا ضروری ہے۔ تحقیق تھیں بغیر تنقید دی بنیاد کمزور رہندی ہے۔ تحقیق تہ تنقید دے رشتے بارے ظہیر احمد صدیقی لکھدے ہین۔ ''تخلیق ہک پیکر تراشی ہے۔ ہور تحقیق اسدے مواد نال بحث کردی ہے ہور تنقید اِس پیکر دی اچھائی برائی 'چنگ مند' دا اظہار کردی ہے۔'' جناب سید محمد اقبال ملنگامی ہوریں تحقیق دی اہمیت تہ افادیت بارے لکھدے ہین۔ ''تحقیق نی ضرورت نہ صرف علم تہ ادب نے بکھرے بکھرے پڑانواں تھیں لنگھے ویلے پیش آونی ہے۔'' [1]

بلکہ تحقیق نویں ادب نا ہک اٹوٹ انگ ہے جس بغیر اِس سائنسی دور بچ جینا ہی محال ہے۔ اس بغیر زندگی نے کسی وی شعبے نی تشکیل تہ تعمیر خواب نہیہ تکنی جائی سکنا۔

☆

[1] سید محمد اقبال ملنگامی شیرازہ بہاڑی شمارہ ۱۔۲ سال ۲۰۰۵ء

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

شعر دی تعریف

شعر کے ہے۔؟اس سوال اُتے ادب دے ماہرین ہزاراں سالاں تھیں غور کر رہے ہین۔مگر اج توہڑی اِس سوال دا جواب مکمل نیہہ ہوسکیا ہور شعر دی کوئی ایسی تعریف نیہہ ہوسکی جس کو حرف آخر آکھیا جُلے۔زمانہ قدیم بچ لوک ایسے جملے کو شعر آکھدے آسے جہڑا ہونٹھاں تھیں نکل کے دِل اُتے اثر کرے۔سرزمین عرب بچ وزن تہ قافیے کو شعر واسطے ضروری نہ سمجھیا گیند آسا مگر اُس تھیں بعد عربیاں سُن ہی وزن تہ قافیے کو شعر واسطے ضروری قرار دتا۔خلیل بن احمد سن علم عروض ایجاد کیتا ہور شعر واسطے بحر ہور وزن مقرر ہو گئے۔شعر دیاں مختلف تعریفاں کیتیاں گیا ہین۔

شعر دی تعریف بچ علامہ شبلی آکھدے ہین ،اللہ سُن انسان کو دو طاقتاں عطا کیتیاں ہین۔ہک سوچنے دی جس کو ادرک آکھدے ہین دوئی محسوس کرنے دی جس کو احساس آکھدے ہین۔ایہہ احساس جدوں لفظاں دے لباس بچ نمودار ہوندا ہے اِسی کو شعر آکھدے ہین۔اوہ لکھدے ہین۔

''جہڑے جذبات یا احساس الفاظ دے ذریعے نال ادا ہون اوہ شعر ہین ہور کیانکہ ایہہ الفاظ سامعین دے جذبات تے بھی اثر انداز ہوندے ہین جہڑا صاحب جذبہ دے دل اُتے طاری ہویا آسا اِس واسطے شعر دی تعریف اِسطراں بھی کرسکدے ہاں کہ جہڑا کلام انسانی جذبات کو اُبھارے ہور اُس کو تحریک بچ آنے اوہ شعر ہے۔''

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

اِتھے ایہہ سوال پیدا ہوندا ہے کہ سارے الفاظ تہ جملے انسان دے جذبات کو

تحقیق تھیں بغیر تنقید نا مکمل ہے۔ ہور تنقید تھیں بغیر تحقیق بھی مکمل نیہہ ہوندی۔ تحقیق بچ بھی تنقیدی شعور ہونا ضروری ہے۔ تحقیق تھیں بغیر تنقید دی بنیاد کمزور رہندی ہے۔ تحقیق تہ تنقید دے رشتے بارے ظہیر احمد صدیقی لکھدے ہین۔ ''تخلیق ہک پیکر تراشی ہے۔ ہور تحقیق اسدے مواد نال بحث کردی ہے ہور تنقید اِس پیکر دی اچھائی برائی 'چنگ مند' دا اظہار کردی ہے۔'' جناب سید محمد اقبال ملنگامی ہوریں تحقیق دی اہمیت تہ افادیت بارے لکھدے ہین۔ ''تحقیق نی ضرورت نہ صرف علم تہ ادب نے بکھرے بکھرے پڑانواں تھیں لنگھے ویلے پیش آونی ہے۔'' [1]

بلکہ تحقیق نویں ادب نا ہک اٹوٹ انگ ہے جس بغیر اِس سائنسی دور بچ جینا ہی محال ہے۔ اس بغیر زندگی نے کسی وی شعبے نی تشکیل تہ تعمیر خواب نہیہ تکنی جائی سکنا۔

☆

[1] سید محمد اقبال ملنگامی شیرازہ پہاڑی شمارہ ۱۔۲ سال ۲۰۰۵ء

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

شعر دی تعریف

شعر کے ہے۔؟اس سوال اُتے ادب دے ماہرین ہزاراں سالاں تھیں غور کرر ہے ہین ۔مگراج تو ہڑی اِس سوال دا جواب مکمل نیہہ ہوسکیا ہور شعر دی کوئی ایسی تعریف نیہہ ہوسکی جس کو حرف آخر آکھیا جلے ۔زمانہ قدیم بچ لوک ایسے جملے کو شعر آکھدے آسے جہڑا ہونٹھاں تھیں نکل کے دِل اُتے اثر کرے۔سرزمین عرب بچ وزن تہ قافیے کو شعر واسطے ضروری نہ سمجھیا گیند آسا مگر اُس تھیں بعد عربیاں سُن ہی وزن تہ قافیے کو شعر واسطے ضروری قرار دتا۔خلیل بن احمد سن علم عروض ایجاد کیتا ہور شعر واسطے بحر ہور وزن مقرر ہو گئے۔شعر دیاں مختلف تعریفاں کیتیاں گیا ہین۔

شعر دی تعریف بچ علامہ شبلی آکھدے ہین ،اللہ سُن انسان کو دو طاقتاں عطا کیتیاں ہین۔ہک سوچنے دی جس کو ادرک آکھدے ہین دوئی محسوس کرنے دی جس کو احساس آکھدے ہین۔ایہہ احساس جدوں لفظاں دے لباس بچ نمودار ہوندا ہے اِسی کو شعر آکھدے ہین۔اوہ لکھدے ہین۔

''جہڑے جذبات یا احساس الفاظ دے ذریعے نال ادا ہون اوہ شعر ہین ہور کیانکہ ایہہ الفاظ سامعین دے جذبات تے بھی اثر انداز ہوندے ہین جہڑا صاحب جذبہ دے دل اُتے طاری ہویا آسا اِس واسطے شعر دی تعریف اِسطراں بھی کرسکدے ہاں کہ جہڑا کلام انسانی جذبات کو اُبھارے ہور اُس کو تحریک بچ آنے اوہ شعر ہے۔''

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

اِتھے ایہہ سوال پیدا ہوندا ہے کہ سارے الفاظ تہ جملے انسان دے جذبات کو

نیہہ اُبھار سکدے۔ اِس واسطے شعر صرف کجھ خاص جملے ہی ہوسکدے ہین۔ جھڑ ے جذبات کو تحریک بچ آندے ہین۔ فر اُنہاں لفظاں دی خصوصیت کے ہے۔ ہور ایہہ جملے تہ لفظ بولنے دا جذبہ کس طراں پیدا ہوندا ہے اس گفتگو بچ اُلجھنے تھیں بہتر ہے کہ شعر دیاں کجھ ہور تعریفاں تہ غور کراں شائد کسے حد تک جواب مل گچھے۔ ورڈس ورتھ مشہور انگریزی شاعر دا خیال ہے کہ زوردار جذبات جدوں آپے نکل پیندے ہین تہ اُسی کو شعر آکھیا گیندا ہے ایہہ خیالات بھی پہلے پیش کیتی گئی تعریف نال ملدے ہین۔

کولرج دی رائے ہے کہ بہترین الفاظ بہترین ترتیب نال پیش کرنے کو شعر آکھدے ہین اس تعریف بچ فن تہ فکر دوئے چیزاں آگیندیاں ہین۔ تخیّل ہور فن کاری ہی تہ شاعری ہے شعر بچ دراصل احساس تہ ادراک دواں دی ضرورت ہے۔ اسیں ایہہ بھی آکھ سکدے ہاں کہ شاعر کسے چیز یا کسے صورت حال تھیں زیادہ متاثر ہوندا ہے ہور اِس قلبی واردات تہ تجربے کو دوئیاں تک پچینے دی کوشش کردے ہور اگر موزن الفاظ مِل کچھن تہ ایہہ تجربہ شعر دی شکل اختیار کر کے سامعین تک پہنچدے ہور اُنہاں دے دل دماغ اُتے بھی اوہ ہی کیفیت گزردی جس تھیں شاعر دوچار ہویا ہوئے۔ مختصر ایہہ آکھ سکدے ہاں کہ دل اُتے گزری کیفیت چاہے اُس دا تعلق خوشی نال ہوئے یا غم نال جد مناسب تہ ترتیب وار طریقے نال لفظاں بچ پرو کے دوئیاں تک پُچدی ہے ایہہ ہی شاعری ہے۔

پہاڑی دے نامور ادیب تہ شاعر ڈاکٹر جہانگیر دانش ہوریں لکھدے ہین۔ ''شاعری ہک ذوقی چیز ہے شاعری ہک عمل ہے۔ جس بچ ظاہری ارادہ نسبتاً کہٹ ہور باطنی تحریک زیادہ نظر ایندی ہے۔'' اوہ اگے لکھدے ہین۔

''ماہڑی ساری شاعری اُسی کیفیت ہور انتخاب تھیں پیدا ہوئی جھڑی کیفیتاں

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

کومعنی دینے یالفظاں دا جامہ لوالنے دی کوشش آکھی جل سکدی ہے۔" [1]

ماہڑی شاعری بچ لفظ ہور بیان کو مناسب اہمیت ضرور حاصل ہے۔ مگر میں لفظ تہ بیان کو معنی بے لفظ ہور کیفیت بے لفظ تے کدے حاوی نہیہ ہون دِتا۔ بہر حال اِس اقتباس تھیں بھی شعر دی تعریف دے تعلق نال کافی کجھ پلے پے گیندا ہے حالانکہ ایہہ اقتباس شعر دی تخلیق نال زیادہ تعلق رکھدے نہ کہ تعریف نال اس تمام گفتگو دا نچوڑ ایہہ نکلدا ہے کہ شعر دِل دی پہڑ اس ہے مگر ایہہ پہڑ اس صرف دِل دا ہولیا رہی نیہہ بلکہ سامعین یا قارئین تہ اثر بھی کردی ہے کیانکہ اِسچ فنی تدبیر دا بھی دخل ہوندا ہے۔ میاں محمد بخشؒ ہور فرماندے ہین۔

درد لگے تاں ہائے نکلے کوئی کوئی رہندا جر کے
دِل براپنے دی گل کریئے ہوراں نوں منہ دھر کے

☆

[1] شیرازہ پہاڑی جلد ۲ شمارہ ۴ ۱۹۹۸ء

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

شعر دی تخلیق

قصہ سارا دے اشارہ جے کوئی سمجھن ہارا
کاہنوں ظاہر کریں محمد گجھا پہیئت نیارا

(میاں محمد بخشؒ)

انسان وسیع تہ عریض کائنات دا ہک حصّہ ہے اسیں سارے اپنے ارد گرد پھیلی دی دُنیا کو دکھدے ہاں اِس زندگی دی تُہپ تہ چھاں کو محسوس کردے ہاں مگر ہر انسان اِس کائینات کو اپنی نظر نال دکھدا ہے اِسی لحاظ نال ہک عام آدمی تہ ہک فنکار وی نظر مار کے ٹُر پیندا ہے مگر فنکار حساس دِل گہری نظر، ہور شدید جذبات دا مالک ہوندا ہے۔ اس کائینات دا نِکا جہیا ذرہ نکی جئی صورت حال اُس کو اتنا متاثر کردی ہے کہ اوہ دوئیاں کو بھی اپنا شریکِ نظر کرنے دی کوشش کردا ہے فنکار اگر مصور ہے تاں تجربے کو تصویر بچ پیش کردا ہے اگر سنگتراش ہے تاں اپنے تجربے کو اپنے احساس کو ہک خوبصورت بُت دی شکل دیندا ہے ہور اگر شاعر ہے تاں اپنے تجربے کو اپنے احساسات کو خیالات کو شعراں دی شکل بچ پیش کردا ہے۔ ایہہ شعر شاعر کو ہمیشہ ہمیشہ واسطے امر کر چھوڑ دے ہین بقول میاں محمد بخشؒ۔

میں شوہدا مرخا کور لساں چھُہل ہجر دی کانی
جے رب سچے رحمت کیتی رہسی سُخن نشانی

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

میاں صاحبؒ ہوارں دا ایہہ خیال کتنا سچ ثابت ہویا ایہہ اسیں سارے جاندے ہاں۔ سیف الملوک ہک لافانی تصنیف جس دے شعر عمراں توڑی لوکاں دے منہ تھیں موتیاں نالوں کردے نظر ایندے ہین بھانویں دُنیا Global village دی شکل اختیار کرگئی ہے۔ ہور کمپیوٹر انٹرنیٹ سُن لوکاں کو جوڑ دتا ہے۔ دُنیا تیز رفتار ہے مگر اج وی سیف الملوک دی اہمیت برقرار ہے۔ خیر ماہڑا موخوع شاعری دی اہمیت بیان کرنا نیہہ بلکہ شعر دی تخلیق ہے۔ جدید پہاڑی دے ہک شاعر دا شعر پیش ہے جہڑا شعر دی تخلیق دے محرکات دی طرف اِشارہ کردا ہے۔

میں اپنے قلم چوں حرفاں ناہار کڈھساں گا
تُساہڑے سامنے دل ناغُبار کڈھساں گا

(پرویز مانوس)

شعر دی تخلیق دی پہلی منزل انتخاب ہوندی ہے کسے چیز کو پیشکش واسطے چن کہنا مگر پیشکش تھیں پہلاں تخیّل دی منزل ہوندی ہے۔ فنکار جو کجھ پیش کرنا چاہندے اُس کو بڑھا چڑھا کے پیش کرنے دی کوشش کردا ہے اگر کوئی چیز خوبصورت ہے اس کو زیادہ خوبصورت بنا کے پیش کرے اگر بدصورت ہے اُس کو زیادہ بدصورت بنا چھڑدے۔ علامہ اقبالؒ دا شعر کنڈے کو سوئی تھیں بھی ترکھا کردا ہے۔

پہناتاں ہوں اطلس کی قبا لالہ گل کو
کرتا ہوں سر سر خار کو سوزن کی طرح تیز

ہُن سوال پیدا ہوندا ہے کہ ایسا کرنے نال کے فائدہ ہوندا ہے۔ اصل بچ اس نال شعر دلاں تے اثر کرنے دا کم کردا ہے۔

اس تھیں بعد ترتیب الفاظ دا مرحلہ آگیندا ہے شعر دی پیشکش دا ذریعہ الفاظ ہوندے ہین۔ کیفیت دے اظہار واسطے مناسب لفظاں دی تلاش کیتی جلدی ہے

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

مولنا حالی دے مطابق ہک ہک لفظ دی تلاش بچ شاعر کو ستر ستر کھو ہاں بچ نظر سٹنی پیندی ہے۔ جدوں صحیح لفظ مل گیندا ہے تہ اگلا مرحلہ لفظاں دی ترتیب ہور استعمال ہوندا ہے جس واسطے شاعر کو کافی محنت کرنی پیندی ہے۔ ہک عربی قصیدہ نگار اپنے قصیدے کو پورے سال دی کمائی آکھدا آسا کیا نکہ ہک قصیدے کو آخری شکل دینے بچ سارا سال لگ گیندا آسا مشہور شاعر ورجل دے بارے بچ آکھیا جُلدے کہ اوہ صبح کو شعر لکھنے تھیں بعد پورا دِن اُس کو سجینے سنوارنے دی محنت بچ لگا رہندا آسا اوہ آکھدا سا جسطراں رچھنی اپنے بچیاں کو چٹ چٹ کے چمکیندی ہے۔ شاعر بھی شعراں کو نکھا ردا ہے۔ شکسپر سُن اپنے ڈرامیاں ہور ولیم بلیک سُن اپنی نظماں نال ایسی ہی محنت کیتی ہے ہیمنگ وے سُن اپنے ناول ''بوڑھا اور سمندر'' تے بے شمار محنت کیتی تاں ہی انہاں تخلیقاں کو اتنی شُہرت حاصل ہوئی۔ اقبال سُن اپنے شعراں کو خوب تھیں خوب تر بنینے واسطے کافی توجہ دتی ہک شعر دے بارے اقبالؒ دا آکھنا ہے کہ چالی وار اُس بچ ردّو بدل کیتا گیا۔ جہڑا فن کار اپنے فن تہ محنت نہیہ کردا اُس کو کامیابی حاصل نیہہ ہوسکدی ہور نہ ہی فن کو سر بلندی عطا ہوندی ہے۔

اگر اِس تناظر بچ پہاڑی شاعری کو دکھیا جُلے تاں اسیں کجھ لوک اجاں کافی پچھے ہاں ہور اسدی سب تھیں بڑی وجہ مُکو ایہہ دسدی ہے کہ اسیں اِس فن بچ کسے اُستاذ دی صلاح کہنے کو اپنی ذات دی ہور اپنے فن دی توہین سمجھدے ہاں ہور ایہہ سوچدے ہاں کہ شاعری ہک الہامی سلسلہ ہے جسکو مل گئی اُس کو کسے تھیں کجھ پچھنے دی ضرورت کے ہے۔ ہور اپنے آپ کو اُستاد سمجھ کے اپنے کلام دی اصلاح کو اپنی فنکاری دی توہین سمجھدے ہاں مگر ایہہ رُجحان بڑا خطرناک ہے۔ ہور ایہہ صورتحال پہاڑی شاعری واسطے چنگی گل نیہہ ضرورت اس گل دی ہے کہ اسیں ذاتی طور مطالعہ کرنے دی شوق اپنے اندر پیدا کراں جد کجھ لکھاں اُس کو پرکھاں کسے اُستاد دی نظراں تھیں

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

گزاراں۔ تاں اوہ بہتر تخلیق ثابت ہوسکدی ہے۔ ورنہ بقول شاعر:

ہر اک بوٹے نی ڈالی ور میں زخمی چنجیاں تکیاں
المبے اگ نے اٹھنے اکھاں بچ اڑکنی برہیا

(امتیاز نسیم ہاشمی)

لفظاں دی ترتیب یعنی فنی تدبیراں بہر حال فن دے نکھار واسطے بہت ضروری ہن جہڑا خیال جہاں لفظاں بچ دماغ بچ ایندا ہے اُس کو آمد آکھدے ہین۔ ہور جدوں اِس کو نکھار کے پیش کیتا جُلدا ہے تہ اس عمل کو آورد آسکدے ہاں شعراں کو دلکش بنینے واسطے لفظاں دی ترتیب کجھ اسی ہونی چاہیے کہ انہاں بچ نغمگی پیدا ہو گچھے۔ جس شعر بچ ترنم تہ نغمگی نہ ہوئے اوہ بہتر شعر نیہہ ہوسکدا ہک واری فر اسیں لفظاں دی ترتیب ہور فن بچ فنکار دی محنت دی گل اُتے آپچدی ہاں۔ اِسلسلے بچ ماہڑی نظر پہاڑی دے عظیم شاعر محمد عظیم خاں ہوراں دے ہک تنقیدی مضمون اُتے گچھ پیندی ہے۔ جس بچ اوہ وزن ہور بحر اُتے زور دیندیاں ہویاں علم عروض دی واقفیت کو اہم قرار دیندیاں ہویاں اس علم دی وکالت کردے ہین ہور اس علم تھیں نا آشنا ہونے دی صورت بچ شاعری نہ کرنے دی صلاح دیندے ہین۔ اُن دے مطابق شاعران دی اکثریت بحر وزن دے اصولاں تھیں ناواقف ہے۔ ہور ایہہ گل فن شاعری دی صحت واسطے چنگی نہیہ۔ اُنہاں دے مطابق چھٹ گھڑی بچ غزل یا نظم تخلیق کرنا ناممکن ہے مگر کجھ شعرانی لوازمات کو ہک پاسے چھوڑ کے منناں بچ تخلیق دا کم مکمل کر چھوڑ دے ہن ہور ایہہ تخلیق فنی اصولاں تھیں نا آشنا ہونے دی وجہ تھیں نا قص ہوندی ہے۔ اوہ لکھدے ہن۔

"میں ایہہ سمجھن تھیں قاصر ہاں جے بڑے بڑے اُستاد وی اسطراں دستی موضوں کلام آسانی نال نیہہ لکھ سکنے تہ اسی کہڑے باغ نی مولی ہاں جے اس طراں

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

دستی موضوت اشعار لِکھ کے نظم نا معیار کے ہوسی۔" عظیم صاحب دی اس قیمتی رائے نال سونی صد اتفاق کرنے دی گنجائش ہے کہ معیاری صورت اتنی جلد بازی بچ تخلیق ہونی ناممکن ہے۔ ہور فنِ شاعری نال سراسر ناانصافی ہے۔ شعر کسے مخصوص حالت بچ دماغ بچ ایندا ہے اوہ کس حالت بچ بھی زبان تے آوئے اُس کونکھار کے پیش کرنا ہی فن کاری ہے۔ اوہ اگے لکھدے ہین۔

"شعر گوئی نا میرا طریقہ اُستادنی ہدایت نے مطابق اس طرح ہے جے غزل نا کدے کوئی شعر میری زبان پر برجستہ آنا ہے۔ اوہ پہانویں مطلع ہوئے یا مقطع یا ہور کوئی درمیانی شعر میں پہلے اِسنی بحر لوڑ ناہاں فر اُس شعر نی تقطیع کرنا اُسدا معنی پر کھکے شامل بیاض کرناں۔ اس ساری مشق بچ تہاڑیاں بلکہ بعضے ہفتے بھی لگ گیندے ہین جہڑے حضرات پندرہ منٹاں بچ ہر طرح دُرست نظم یا غزل تخلیق کردے ہین، اُنہاں نی قابلیت تہ کہنہ مشقی قابلِ تحسین ہے جے انہاں نے اشعار دُرست نہ ہون اوہ سرزمنش نے حقدار وی ہو سکنے ہین"۔[1] ایہہ اقتباس اِس گل دی دلالت کردے کہ بڑا فنکار بننے واسطے فنی اصولاں دی واقفیت ہور فن اُتے محنت کتنی ضروری ہے عظیم صاحب دی شاعری دا نمونہ پیش ہے۔ ہک غزل دے کجھ شعر۔

بُزدلی بہادری، سرسری ہے سرسری
لاغری تونگری، سرسری ہے سرسری
ظاہر جلال وی، عالمی کمال وی
جوہری تہ عسکری، سرسری ہے سرسری
ایہہ عظیم بتکدہ بے مثال بتگری
ہر کمال آذری، سرسری ہے سرسری

[1] شیرازہ پہاڑی جلد ۳۱ شمارہ ۲۔۱ ۲۰۰۷ء

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

لفظاں دی ترتیب تے غور کرنے نال پتہ چلدے کہ ایہہ کم بڑا فنکار ہی کرسکدے عام شاعر دے وس دی گل نیہہ ایہہ فنکاری دا محراج ہے۔ ہور فن دے شوقیاں واسطے ہک مچ بڑی مِثال ہے۔ کہ کس طراں الفاظ کو بحر تہ وزن دے عین مطابق لڑیاں بچ پرویا ہے۔ ظاہر ہے کہ عروض دا عالم ہی ایسی فنکاری کرسکدا ہے مگر الفاظ دی جس طراں جکڑ جکڑ تہ اسیری دسدی ہے کجھ ساہ فوٹی دا احساس ہوندا ہے لفظاں کو کجھ ساہ کہنے دا موقع مِلنا چاہیے۔

فنی تدبیراں دے نال نال پیکر تراشی بھی مچ ضروری ہے جدوں شعر پڑھیا جُلے اکھیاں دے اگے ہک تصویر آگنی چاہیے۔ مصوّر رنگاں نال تصویر بنیدا ہے شاعر لفظاں نال شاعری دی بنائی تصویر مصوّر دی تصویر تھیں اکثر بازی کہن جلدی ہے۔ استعارہ تہ تشبیہ شاعر دی تصویر کشی بچ کافی مدد کردے ہین۔

موسیقی تہ مصوّری دے نال نال لفظی تہ معنوی صنعتاں دا استعمال بھی شعر دے حسن واسطے بہت ضروری ہے تلمیات حسنِ تحلیل مراعاۃ النظیر وغیرہ دا استعمال شعر دے حسن بچ چار چن لا چھڑدے ہن۔ تلمیح دی ہک مثال۔

حُسن یوسف تہ کوہِ طور لکھاں

ذرہ ذرہ ایہہ جھلک تیری ہے حسرتؔ

ایہہ مثال دیندیاں مکو اپنا ہک تجربہ یاد آیا ''میں ایک شاعر کولوں جہڑا کہ صاحب نشاندی ہی کرو کتاب بھی ہے ہک واری ہک تحقیق دے سلسلے بچ پچھیا کہ اپنے کجھ ایسے شعراں دی جہاں بچ تلمیح دی صنعت استعمال کیتی ہوئے۔ اُس سُن کا فی ٹال مٹول کیتی مکو سمجھ آگئی کہ گل کے ہے۔ میں اُس دے سامنے تلمیح دی تعریف کیتی ہور مثالاں پیش کیتیاں۔ اوہ یقیناً اپنے شعراں بچ تلمیح دا استعمال کردا آسا مگر اِس دی تعریف نہ جاندا آسا کہ اوہ اپنے شعراں بچ کے استعمال کر رہیا ہے۔ بہر حال علم

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

بیان کو پڑھ کے اسیں انہاں چیزاں تھیں واقف ہوسکدے ہاں۔ ہُن کجھ ایسے شعر پیش ہین جہڑے شعریت دیاں جملہ خوبیاں نال پر رونق نظر ایندے ہین۔

ے میں سب پنجرے توڑی اُڈاں
جے بدلے حالات نا موسم

ڈاکٹر فاروق انور امرزا

ے سوچ نے پروی کتری ہندے
تاہنگاں کجھ سیلاب لکھے سن

شہباز راجوری

ے کندھاں بوٹے سارے چُپ ہن
کس کس کو زبان میں دیساں

نعیم کرناہی

ے دوستی پُھلاں دی مہنگی پے گئی
میں تہ لیرو لیر ہوکے رہ گیا

اقبال عظیم چودھری

ے فصل امن ومحنت دی چوفیری ڈار آ بیٹھے
حیاتی دے مسافر لئی فقط موتو دا جام آیا

عبدالحفیظ مجاہد

ے رُت خنجراں نے گاٹے کپسی
لہو تکسی تلوار نا کیہڑا

ڈاکٹر صابر مرزا

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ہے کشمکش نے ماتحت تمام شوق و آرزو
دُعا لگی اُتھے اُتھے دوا لگے جھتے جھتے

محمد عظیم خان

ہک روز پیدا کرسی ماہڑا جنوں اوہ ہمت
ہک روز تہ ہلیساں میں توہڑے آسماں کو

مشکور احمد شاد

پہاڑی بچ بھی بہتیرین شاعر تہ بہترین شعراں دی تعداد بھی کافی ہے ایہہ تھوڑے جیے شعر نمونے دے طور اُتے پیش کیتے گئے کہ شعر گوئی دے معیار دا تھوڑا جیہا پتہ لگ سکے۔ شعر دی تخلیق دے سلسلے بچ ایہہ تھوڑیاں جہاں گلاں حرف آخر نہیہ ہوسکدیاں اس تعلق نال کافی کجھ لکھنے دی گنجایش ہے۔ ہور صاحب قلم لوک ماہڑی اِس ناچیز کوشش کو اگے ٹورسن اِس اُمید نال ایہہ بحث ختم کرداں۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

شعر تفہیم تحسین تہ تشریح دے آئینے بچ

مرمر ہک بناون شیشہ مار وٹا ہک پہندے
دُنیا اُتے تھوڑے رہندے قدر شناس سخن دے

(میاں محمد بخشؒ)

جس طراں شعر لکھنے واسطے کوشش تہ جستجو ضروری ہوندی ہے۔ اسطراں شعر سمجھنا بھی ہر ہکی دی وس دی گل نہیہ مشکل شعر کو غور فکر تھیں بعد سمجھ، کہتاں سُبلا ہوند ے مگر اُس اندر حسن دی جیہڑی دُنیا آباد ہوندی ہے۔ اُس تک پہنچنے واسطے ہک خاص طراں دی ذہنی تربیت ضرورت ہوندی ہے۔ اِتھے دو چیزاں سامنے ایندیاں ہن۔ شعر دی تفہیم تہ تحسین تفہیم پہلے ضروری ہے۔ کیا نکہ اگر شعر سمجھ بچ نہ آیا فر اُسدی تعریف کس طراں ہوسکدی ہے۔ شعر ہک پُر اسرار چیز ہے۔ کدے کدے ایسا بھی ہوندے کہ شعر اپنے چہرے تھیں پردہ ہی نیہہ چیندا۔ قاری واسطے عام طور اُتے پہلی پوہڑی ایہہ ہوندی ہے کہ شعر دے معنی ہور معنہاں دی ڈوہنگائی نالے معنیاں دی تمام باریکیاں تک اُس دا ہتھ پچ گچھے ایہہ کم کجھ سبلا نہیہ کیا نکہ شعر دے تقاضے نثر تھیں مختلف ہین۔ نثر بچ، وضاحت صراحت، ہور قطعیت ہوندی ہے۔ مگر شعر بچ مختلف قسم دیاں پابندیاں ہوندیاں ہن۔ خاص طور اُتے قافیے ہور وزن دی پابندی شاعر کو اختصار تے مجبور کردی ہے۔ اُس کو مختصر لفظاں بچ خاصا کجھ آکھنا پیندے۔ اسطراں بھی آکھ سکدے ہاں کہ دریا کوزے بچ بند کرنا پیدا ہے شعر بچ وزن دی

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ضرورت دے مطابق الفاظ دی ترتیب بدلدی ہے نالے غزل بچ عموماً شعراں بچ اشارے تہ کنایئے استعمال کرنے پیندے ہین۔

جانے ایہہ ترہایا موسم
رجسی کتنی رَت پلائی

(شہباز راجوری)

اکثر شعر بچ ایسا ہوندے کہ شاعر کجھ گل آکھ چھوڑ دا ہے ہور کجھ گلاں قاری دے تخیل اُتے چھوڑ دیندا ہے کہ گُم شدہ کڑیاں اُسدا ذہن آپی ڈھونڈ کہٹنے۔ شعر کو سمجھنے واسطے ایہہ گل بھی ضروری ہوندی ہے کہ قاری بھی کائنات دا مطالعہ مشاہدہ ہو رفن شاعری تھیں بھی کسے حد تک آشنا ہوئے۔ ہور اُستاد شاعراں دے کلام دا مطالعہ کیتا دا ہوئے۔ اگر ایہہ ساریاں گلاں ہک قاری دے اندر موجود نہ ہون تاں اوہ شعر تھیں نہ ہی لُطف اندوز ہوسکدا ہے ہور نہ ہی شعر دے اندر چھپیا دا فلسفہ اُس دے ذہن تک رسائی حاصل کرسکدا ہے۔

ہن اِس گل اُتے بحث کرساں کہ اساں کو شعر بچ کے کجھ ڈھونڈنا چاہے کہڑیاں کہڑیاں خوبیاں ہک شعر بچ ہونیا چاہدیاں ہین اس ضمن بچ اسیں فر شعر دی تخلیق نال جُڑیاں دیاں گلاں اُتے گفتگو کرنے واسطے مجبور ہوگیندے ہاں کیاں کہ ایہہ ہک ایہہ جیئی مثال ہے کہ عمارت دی خوبصورتی تہ پائیداری دا راز اِس گل بچ ہے کہ اُس بچ بنین دے وقت کے مواد استعمال ہویا ہے۔ اُسدی بنیاد کس زمین اُتے ہے ہور اُس کو بنینے والا کاریگر کون آسا۔ اس مثال دی روشنی بچ اسیں ایہہ گل آکھ سکدے ہاں کہ سب تھیں پہلاں اساں شعر دے محرکات ہور تخلیقی عمل تے گل کرنی پیسی کہ کس طراں شعر دی تخلیق ہونی چاہے۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

(اہم تجزیہ) پہلی گل ایہہ ہے کہ شعر کیا نیہہ آکھیا گیا۔ اسیں جاندے ہا

ں کہ شعر بچ کوئی ذاتی تجربہ بیان ہوندا ہے دل دی واردات پیش ہوندی ہے۔ ایہہ تجربہ بامعنی ہور ضروری بھی ہوسکدے تہ منفی ہور فضول بھی ہوسکدا ہے۔ شعر کو پرکھنے دی کسوٹی ایہہ ہے کہ شعر بچ جہڑی گل آکھی گئی اسدی کوئی اہمیت ہے یا اِسدا اسدے دل تے دماغ اُتے کے اثر پیندا ہے اِس نال اسدی بصیرت بچ کجھ اضافہ ہوندے یا نہیہ اگر ایہہ سارا کجھ شعر بچ ہے تاں شعر کسوٹی اُتے پورا پورا ہے۔

(۲) الفاظ تہ ترتیب الفاظ: -شعر کو پرکھدے ویلے ایہہ گل دکھنی ہے کہ الفاظ دا انتخاب کتنا خوبصورت ہے ہور فر الفاظ کس ترتیب نال شعراں دی لڑی بچ پروئے گئے ہین۔ ہور اپنے خیالات تجربات کو شاعر سُن جتنے خوبصورت الفاظ ہور خوبصورت ترتیب دتی ہے شعر اُتنا ہی خوبصورت ہوسی ہک مفکر آکھدے کہ الفاظ دا معنیاں نال اوہ رشتہ نیہہ جہڑا جس دا کوٹ نال ہے۔ (یعنی لباس نال ہے) بلکہ اوہ رشتہ ہے جہڑا جسم تہ چمڑی دا ہے یعنی دواں کو الگ کرنا ممکن نہیہ علامہ اقبال دے مطابق معنی ہور لفظ دا رشتہ جان تہ تن دا ہے۔ ایہہ گل بھی خیال بچ رکھنی ہے کہ صرف موزوں الفاظ دا انتخاب ہی چنگے شعر واسطے کافی نیہہ بلکہ لفظاں کو طریقے نال ترتیب دینا بھی ضروری ہے۔ ہور ایہہ سارا محنت تہ عرق ریزی تھیں بغیر نیہہ ہوسکدا۔

(۳) نغمگی: -نثر واسطے ایہہ گل جس طراں ضروری ہے کہ اوہ بلند آواز بچ پڑھی گچھے تہ کناں کو چنگی لگے ہور مٹھاس دا احساس ہوئے اِسی طراں شعر واسطے ترنّم ضروری ہے اس واسطے شاعر کو موسیقی نال لگاؤ ہونا چاہیے۔ ہور موسیقی دی

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

تھوڑی بہت واقفیت بھی ہونی چاہے تائیں اوہ لفظاں کو مناسب ترتیب دینے دی کوشش کر سکدا ہے لفظاں دی مناسب ترتیب تہ وزن دے حوالے نال شاعری واسطے کجھ باقاعدہ اصول ہین ہک باقاعدہ علم ہے جس داناں عروض ہے مگر ایہہ گل ضروریہہ کہ عروض جاننے والا ہی شاعر ہوسکدا ہے کیاں کہ علم عروض بعد بچ وجود بچ آیا شاعری پہلے بھی ہوندی آسی اج بھی شاعراں دی خاصی تعداد جہڑے عروض تھیں ناواقف ہین مگر کامیاب شاعر نظر ایندے ہیں۔ ہاں ایہہ گل ضرور ہے کہ شاعر کو ایہہ علم جس حد تک ہو سکے سِکھ، کہنّا چاہیے۔

(۴) پیکر تراشی:- کامیاب تہ حسین شعر اوہ ہے جس بچ کسے خیال کو اسطراں پیش کیتا جُلے کہ قاری یا سامعہ دے سامنے ہک تصویر آ گچھے۔ شکسپیر سُن آکھیا ہے کہ شاعر اپنے تخیل دی مدد نال چھاڑاں کو جسم ہور محسوسات کو زبان دیندا ہے۔ چھاڑاں کو جسم دی شکل دینا ہی پیکر تراشی ہے شاعری واسطے جتنی موسیقی ضروری ہے اتنی ہی ضروری مصوری بھی ہے۔ مصوّر، نگاں نال تصویر بنیدا ہے ہور شاعر لفظاں نال شاعر دی بنائی دی تصویر مصوّر دی تصوّر تھیں اکثر بازی کہن جُلدی ہے کیاں کہ انسان دے دلے بچ جہڑیاں مختلف قسم دیاں کیفیتاں گزردیاں ہین انہاں کو پیش کرنے بچ مصوّر عاجز ہے۔ مگر شاعر ایہہ کم کامیابی نال کر سکدا ہے محترک تصویر مصوّر نیہہ پیش کر سکدا۔ پیکر تراشی دے سلسلے بچ شاعر استعارات تہ تشبیات دی تلاش کر کے اُنہاں کو استعمال کردا ہے استعارات ہور تشبیات بچ تازگی تہ لچک ہونی

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

چاہیے ہورایہہ ایسے ہونے چاہیے ہن کہ آسانی نال ذہن تک پُہچ سکن۔ اسدے نال نال مختلف قسم دیاں صنعتاں بھی شعر دے حسن کو بدھینے دا کم کردیاں، تلمیح تجنیس، تضاد، حسن تحلیل، مبالغہ، لف ونشر شعر دی زینت ہین۔ مگر ایہہ صنعتاں شعر اُتے بھار نہ ہون ہور ایسا محسوس نیہہ ہونا چاہیے۔ کہ صنعت واسطے شعر آکھیا گیا ہے۔

(۵) شعر تہ فلسفہ: ۔شعر بچ اگر کجھ فلسفہ ہے تے چنگی گل ہے۔ ہو راگر پیغام تہ فلسفہ شعر بچ نہ تھاوے تاں بھی شعر شعر ہی ہے۔ شعر بچ اس گل اُتے خاص تہان دینے ہور ایہہ گل دکھنی ہے کہ شاعر سُن آداب شاعری دا کتنا لحاظ رکھیا ہے۔ جتھے تک ماہڑی سوچ دا تعلق ہے میں سوچداہاں کہ شعر بچ کجھ پیغام ضرور ہونا چاہیے۔

(۶) شعر تہ ابہام: ۔شاعری بچ ابہام دا کے رُتبہ ہے اِس دا جواب ایہہ ہے کہ قصیدہ، مرثیہ ہور مثنوی بچ ابہام حوبی نیہہ بلکہ خامی ہے مگر غزل بچ ابہام مزہ پیدا کردا ہے مگر پیامی شاعری دی غزل بھی ابہام برداشت نیہہ کرسکدی کیانکہ پیغام واسطے وضاحت ضروری ہے۔ جسطراں علاقہ اقبال دی غزل ابہام تھیں دور ہے کیانکہ اِس بچ پیغام ہے۔

(۷) شعر تہ اصلیّت: سوال ایہہ ہے کہ شعر بچ اساں کو اصلیّت ڈھونڈنی چاہیے ہور اصلیّت شاعری دا حُسن ہے۔ اِس سلسلے بچ حالی سُن اصلیّت کو

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

شعر واسطے لازم قرار دِتا ہے تے مگر اکثر نقاداں سُن اسدی مخالفت کیتی ہے۔ اگر غور کیتا جُلے تہ پتہ چلدا ہے کہ سائنسی صداقت شعری صداقت تھیں ہک الگ چیز ہے اس سلسلے بچ غالب دے ہک قصیدے دا آخری شعر پیش ہے۔ ایہہ شعر اج بھی ضرب المثل دا درجہ رکھدا ہے ہور ہر خاص و عام دی زبان اُتے اکثر رہندا ہے۔ شعر بچ مرزا غالبؔ اپنے ممدوح کو انہاں لفظاں بچ دُعا دیندا ہے۔

تم سلامت رہو ہزار برس
ہر برس کے دن ہو پچاس ہزار

حساب تہ سائینس دان سلسلے بچ ایہہ آکھن کہ ہزار سال کوئی نیہہ جی سکدا ہور نہ ہی پنجاہ ہزار سال دا کوئی دن ہو سکدا ہے۔ مگر اس سلسلے بچ شعری صداقت تشریح کردیاں آکھی کہ اتھے صرف لمّی عمر دی دُعا دینی ہی مطلوب ہے۔ ہور کجھ نیہہ اسطراں پتہ چلدا ہے کہ شعری صداقت حقیقی صداقت تھیں مختلف ہے۔

ایہہ تمام نکتے جہڑے شعر دے حسن دے پرکھ واسطے بیان ہوئے تمام اگر ذہن بچ رہون تاں اسیں شعر کو پرکھ سکدے ہاں۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

شعر دی تشریح

شاعری اندرونی جذبات تہ احساسات دی ترجمانی کردی ہے ایہہ احساسات تہ جذبات کو اشاریاں تہ ہور مختلف طریقیاں نال بیان کردی ہے۔ ہر انسان یا شاعر دے بیان دا اظہار اپنے اپنے طور نال ہوندے اِس وجہ تھیں شاعر دے دل ودماغ تک پہنچنا بہت مشکل ہوندا ہے۔ شعر بچ تہ صرف ہک اشارہ ہوندا ہے ہو راشارے دے مطابق اندازہ لا کے شعر دی کسے حد تک تشریح ہوسکدی ہے بچ اکثر غلطیاں ہوندیاں ہین ہور شعر دی تشریح دا حق ادا نیہہ ہوسکدا ہور شاعر دے اندر دی دُنیا تک پہنچنا آسان نیہہ ہوندا شعر دی تشریح دے سلسلے بچ کجھ خاص گلاں ذہن بچ رکھنے دی ضرورت ہے۔

سب تھیں پہلاں اِس گل دا خیال کرنا ضروری ہے کہ تشریح مکمل ہوئے اوہ اِس لحاظ نال کہ بعض شعراں بچ گل ادھی آکھی دی ہوندی ہے اُس کو پورا سمجھنے دی کوشش کرنی ہے۔ شعراں بچ اشاریاں بچ گلاں ہوندیاں ہیں اُن دی وضاحت کرنے دی لوڑ ہوندی ہے۔

دوئی ایہہ گل بھی تشریح بچ مدد کردی ہے کہ اگر اِس گل دی شناخت ہو سکے کہ ایہہ شعر کس شاعر دا ہے ہور اُس دے کلام دی خصوصیات کے ہین ہور اُنہاں خاصیتاں بچوں کہڑی خصوصیت اِس شعر بچ ہے۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ترئی گل ایہہ ہے کہ شعر بچ جہڑیاں خوبیاں موجود ہین اُنہاں دی طرف اشارہ

کرنا ضروری ہے مثلاً شعر بچ کس نوعیت دا تجربہ بیان ہویا ہے۔ اِس تجربے دے اظہار واسطے شاعر سُن کس طرح دے الفاظ استعمال کیتے ہن ہور شاعر سُن کس طراں دے فنی وسائل کم بچ لائے ہین۔

شعر دی مکمل تشریح صرف اُس دا خالق یعنی شاعر ہی کر سکدے کیانکہ بہتر طریقے نال اوہ ہی اِس گل کو جاندے کہ اُس سُن کے آکھیا کیاں آکھیا ہور کس طراں آکھیا قاری صرف اندازہ لا سکدے ورنہ حرفاں دے معنی ڈھونڈنے نال تشریح دا حق ادا نیہہ ہو سکدا۔ کوئی شعر ایسا بھی ہوندا ہے کہ اُس دی تشریح واسطے پوری کتاب لکھ کے بھی تشریح مکمل نیہہ ہو سکدی ہور کسے شعر دی تشریح چواں سطراں بچ ہو سکدی ہے مگر ایسا شعر جس دی تشریح اتنی سُبلی ہوئے صرف لفظاں دا قید خانہ ہو سکدا ہے۔ کیاں شعر ایسا ہونا چاہیے کہ دریا کوزے بچ بند ہوئے۔ شعر دی مثال ہک ایسے تمبو (خیمے) دی ہونی چاہیے جس کو اگر کھلیا را جُلے ہک دُنیا اُس دے اندر آ گچھے ہور بند کیتا جُلے تہ رومال نالوں چنتے بچ آ گچھے۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

پہاڑی شاعری بچ تنقیدی عناصر، ہک تلاش

شاعری بچ تنقید دا عنوان بڑا عجیب لگدے کہ شاعری بچ تنقید کِس طراں ہوسکدی ہے۔ اس سلسلے بچ جواب ایہہ ہوسکدا ہے کہ شاعری بچ تنقید مُچ پہلیاں تھیں ہوندی آئی ہے۔

شاعر کدے کدے اپنی شاعری بچ کسے فن پارے دا تذکرہ چھوڑ دا ہے ہور دائے موضوعات تھیں علاوہ شاعری دے بارے بچ بھی اپنے خیالات دا اظہار کر چھوڑ دا ہے گویا ایہہ تنقید نظری تنقید دے دائرے بچ ایندی ہے۔ اُردو شاعری اُتے اگر نظر دوڑاواں تاں پتہ چلدا ہے کہ قدیم اُردو (دکنی) بچ بھی اِس قسم دے اشارے لبھدے ہین۔ مُلا وجہی سُن اپنی مثنوی ''قطب مشتری'' بچ شاعری دے بارے اپنا نقطہ نظر وضاحت نال بیان کیتا ہے۔ اوہ شاعری واسطے تخلیقی شعور اُتے زور دیندا ہے اِسدے نال نال شعر کو مصوّری کوشش بھی آکھدے اوہ شاعری بچ سادگی نزاکت معنی آفرینی جدّت الفاظ دا موزوں استعمال تہ الفاظ تہ معنی دے بچھکار جسم تہ روح جئے تعلق کو مدِ نظر رکھدا ہے ہور آکھدا ہے کہ الفاظ اِس طراں استعمال ہونے چاہیدے کہ قاری بلند معانی تھیں ہمکنار ہو سکے قطب مشتری دے انہاں شعراں تھیں اُس

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

دے تنقید شعور دا پتہ چلدا ہے۔

جو بے ربط بولے تو بتیاں پچیس
بھلا ہے جو یک بیت بولے سلیس

☆

سلاست نہیں جس کیری بات میں
پڑیا جائے کیوں جُز لے کر ہات میں

☆

جیسے بات کے ربط کا نام نہیں
اُسے شعر کہنے سوں کچ کام نہیں

☆

نکو کر توں کئی بولنے کا ہوس
اگر خوب بولے بیت بس

☆

اگر فام ہے شعر کا تجھ کوں چھند
چُنے لفظ لیا ہور معنی بُلند

☆

رکھیا ایک معنی اگر زور ہے
ولے بھی مزابات کا ہور ہے

☆

انہاں شعراں تھیں پتہ لگدا ہے کہ شاعری کیجی ہونی چاہیے۔ ہور زبان دا معیار کیسا ہونا چاہیے۔ دکنی دا ایک ہور مشہور شاعر ابن نشاطی آکھدا ہے۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

وہی سمجھے سمجھ جن کو کچھ بات
جو بندھیا ہے سو یوں صفت سوا بیار

☆

اگرچہ شاعری کا فن ہے عالی
ولے کیا کام آوے بات خالی

☆

مری ہے نظم میں انشاء کے دھاتاں
رہے انشاء کے دھاتاں ہور باتاں

میر تقی میرؔ سُن کدے ایہہ آکھیا کہ خوش سلیقگی نال جگر خون کرنا شاعری ہے۔ کدے آکھیا کہ درد و غم جمع کر کے دیوان تیار کیتا۔ خیر چاہیے اُنہاں خون جگر کو شاعری آکھیا مگر اپنے شعراں بچ شاعری دی گل تے کیتی۔

مصرعہ کھبو کھبو کوئی موزوں کروں ہوں میں
کئی خوش سلیقگی سے جگر خوں کروں ہوں میں

☆

ہم کو شاعر نہ کہو میر کے صاحب ہم نے
درد و غم کتنے جمع کئے تو دیوان کیا

مرزا رفیع سوداؔ سُن اپنی شاعری بارے اپنے خیالات دا اظہار کجھ اسطراں کیتا ہے۔

سودا کی فصاحت ہے جو کجھ نظم بیاں میں
رکھتی وہ فصاحت نہیں خاقانی کی تقریر

☆

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

وہ ربط سُخن اوروہ آئین بیاں کا
پاوے نہ کھبو کوئی کرے کیسی ہی تدبیر
خوبی معانی کہوں یا بندش الفاظ
پاکیزہ بیانی کہوں یا صافی تقریر

میر انیس دے انہاں شعراں تھیں شاعری واسطے فصاحت ہور معنیاں دی اہمیت دا پتہ لگدے۔

یوں جلوہ گر ہیں شاہد معنی حجاب میں
جس طرح حسن چہرہ یوسف نقاب میں
ہر سمت گل رخانِ مضامین کا ہے ہجوم
ہوئے ہیں سب ادا جو فصاحت کے ہیں رسوم

پہاڑی شاعری بچ بھی تنقید دے کجھ نمونے مِل گیندے ہین۔ شہرہ آفاق تصنیف ''سیف الملوک'' بچ میاں محمد بخش ہوراں شاعری دے بارے اپنے قیمتی خیالات دا اظہار کیتا ہے۔ اُنہاں سُن شاعری دے بارے ہک مخصوص نقطہ نظر پیش کیتا ہے۔ اوہ سوز و گداز کو شاعری دا پہلا جُز خیال کردے ہین۔

جس بچ گجھی رمز نہ ہوئے دردمنداں دے حالوں
بہتر چُپ محمد بخشا سُخن اجیہے نالوں

اس تھیں علاوہ اوہ دلنشین تہ لطیف اظہار خیال نالے تمثیلی انداز کو پسند کردے ہین۔

جو شاعر بے پیڑا ہوئے سُخن اوہدے بھی رُکھے
بے پیڑ تے تھیں شعر نہ ہوندا اگ بن دھواں نہ تہکھے

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

میاں صاحب ؒ سُن اپنی پہلی شاعرانہ تصنیف ''سوہنی مہینوال'' جہڑی ۱۲۷۳ھ بچ لکھی گئی ہے۔ اِس کتاب بچ بھی پنجابی شاعری دا تنقیدی محاکمہ پیش کیتا ہے اس محا کے تھیں اُندے تنقیدی شعور دا پتہ لگدا ہے۔ شعر حسب ذیل ہین۔

اول شیخ فرید شکر گنج عارف ؒ اہل ولایت
ہک ہک سخن زبان اوہدی دار ہبر راہِ ہدایت

پھر سلطان باہوؔ ہک ہویا خاصہ مرد حقانی
دوہڑے پاک زبان اوہدی دے روشن دوئیں جانیں

بُھلے شاہ دی کافی سُنکے ٹُٹد کفر اندر دا
وحدت دے دریا اندر اوبھی دیتا تر دا

وارث شاہؔ سُخن دا وارث نندے کون اُنہاں نو
حرف اوہدے تے انگل دھرنی ناہیں قدر اساں نو

جہڑی اوس چوہڑیٹی آکھی جے سمجھے کوئی ساری
ہک ہک حرف اندر خوشبوئیں وانگ پھلاں دی کھاری

مقبل دی گل سدھی سادی ہے مقبول پیاری
لفظ کمیں تے معنی بہتے یاد رکھن دی کاری

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

رانجھا بر خود دا فر سوہنی دا بلبل باغ سخن دی
شعر اوہدا جیویں واؤ فجر آنے پاس چمن دی

میاں محمد بخشؒ کو شعر بچ سادگی بڑی پسند آسی اُندے مطابق سادے کلام بچ ہی درد دا اظہار ہو سکدے ہور شعراں بچ رنگ برنگیاں صنعتاں کو عام لوک نیہہ سمجھ سکدے۔

سادی صاف کلام بچ ہوند درد تمام
نہیں تاں صنعت پان وی مینوں عقل دوام
عالم صنعت دیکھ کے بہت کرن تعریف
عاماں دے سمجھان نوں کیتی میں تصنیف

غلام حسین اظہرؔ ہور لکھدے ہین "داخلی تہ خارجی زندگی نے حسن امتزاج تھیں علاوہ میاںؒ ہوراں سُن فارسی تہ پنجابی نی صوفیانہ شاعری نے مطالعے سُن ہک مخصوص نظریہ شاعری وی اختیار کرنے پُر ابھاریا ہے۔ اِس دبستان شاعری نے بُنیا دی ترے جُز ہین سوز گداز پند و نصیحت نے چھاڑ تھیں بغیر دلنشین تہ لطیف پیرایہ اظہار ہور تمثیلی انداز انہاں ترے خوبیاں اُپر میاں صاحبؒ نے بار بار زور دتا ہے"۔ [1]

میاں محمد بخشؒ دے خیال بچ شعر کو خوش الحانی نال پڑھیا جلے تاں ہی صحیح لُطف پیدا ہو سکدا ہے۔

بابجھ ادا آواز رسیلی لگدا شعر الونا
ددھ اندر جے کھنڈ رلائے مٹھا ہوندا دونا
کرے سوال فقیر محمد پڑھنے والے تائیں
رونق کھڑیں نہ شعر میرے دی نال ادا سُنائیں

میاں صاحب ہوراں دی ایہہ آرزو اتنی قبول ہوئی کہ اج جہڑا بھی سیف

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

المملوک پڑھدا ہے ادا نال پڑھنے دی کوشش کردا ہے ہور کئی لوک ایہہ کلام سُننے دے مشتاق رہندے ہین۔ مگر ایہہ شاعری ''ادا'' نال لکھی گئی آسی تائیں ہر دور بچ مقبول عام ہے۔

جدید پہاڑی شاعری بچ تنقیدی عناصر ڈھونڈنے مشکل کم ہے۔ مگر فروی پرچول کرنے نال کجھ نہ کجھ ہتھ آگیندا ہے لعل الدین مظلوم (مرحوم) ہوراں سُن با لواسطہ طریقے نال اپنیاں کُجھاں نظماں بچ اج دے شاعراں تے قلمی وار کیتا ہے۔ ہک نظم ''شاعر بھی کجھ لوک'' دے کجھ بند اِس طراں ہین۔

چھپا راز نہ چھوڑن کوئی گل کرن دوٹوک
ہجے ہسنے سوہنے سجنو شاعر بھی کجھ لوک
کجھ نے اُتے زمیں اپنی شعر دی ہل چلاون
کجھ نے کھیت دوئے دے سجنو ادھیکا کم کراون
لے بحر دی فکر نہ کوئی کے صنف کے فوک
ہجے ہسنے سوہنے سجنو شاعر بھی کجھ لوک
کجھ تے عاشق شاعری اتنے اگے ہی اگے تہیندے
کجھ بے چارے بن نوٹاں تھیں بالگل قلم نہیہ چیندے
شعر نہ جانن چیز ہے کہڑی ہک واہ واہ دی شوق
واللہ قدر شاعر دی اُچی جے مظلوم ہے ذوق
ہجے ہسنے سوہنے سجنو شاعر بھی کجھ لوک

مظلوم ہوراں دے ایہہ شعر پڑھ کے پتہ لگدے کہ اُندی نظر بچ کجھ شاعر صرف روپے پیسے دی لالچ بچ شاعری کردے ہین ہور فن شاعری تھیں نا آشنا ہین

لے شیرازہ پہاڑی جلد ۱ شمارہ ۳،۴ ۱۹۹۹ء

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

آخری شعر بچ مظلوم ہوراں شاعری دی اہمیت دی گل کیتی ہے۔ مگر شاعری واسطے ذوق وشوق بچ ضروری ہے لعل الدین مظلوم ہوراں دی ہک ہور نظم ''اج دے کجھ شاعر'' زیرِ نظر ہے اِس نظم بچ اُنہاں سُن شاعراں دیاں چار قسماں بیان کیتیاں ہین اوہ لکھدے ہین۔

قسم پہلا شاعردا اصلی وی ہے
اُس تھیں پچھے دوانسلی وی ہے
خفا ہویو مولوں نہ نقلی وی ہے
اصلی سچائی فراڈے نکھیڑے
نسلی زمین اپنے دادے دی کیڑے
مقلی بے چارہ غماں کو کھدیڑے
نقلی وی سجنوں ادھیکے نبیڑے

اِس نظم بچ اوہ اِسی گل دا اظہار کردے ہن کہ کہڑا شاعر فن دی خدمت کردے ہور کہڑا فن کو نقصان پہنچدے ہین۔ اوہ اگے لکھدے ہین۔

جونٹ ہے کسے دا کسے دی ہے ہل
ادھیکی زمیں تے اوپہیندی ہے چل
سسی ہے منڈی تہ کھنڈا ہے پھل
اپنی زمی تے نے موہنڈے ہی شل
اوہ شاعر نہیہ میں گنور آکھساں
میں ہک نہ ویہ سجنو ہزار آکھساں

مظلوم صاحب ہوراں سُن اپنیاں انہاں دواں نظماں بچ تقریباً ہک ہی جئے خیالات دا اظہار کیتا ہے ہور فنکار کو ہدفِ تنقید بنا ہے شاعر دی فنِ شاعری تھیں نا

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

واقفیت ہور جھوٹی شان وشوکت حاصل کرنے دی حرص اُتے تنقید کیتی ہے۔ فن پارے دے بارے بچ کجھ نہیہ آکھیا بہر حال ایہہ تنقید اِسے شاعراں واسطے سبق آموز گل ہے۔ ہور ہک اشارہ ہے کہ شاعر کو ذرا پھوک کے قدم رکھنا چاہیے ہک بُزرگ شاعر تھیں ایسی راہنمائی دی اُمید ہوندی ہے۔ مگر کدے اِس بارے بھی کجھ اشارے دیندے کہ فن شاعری واسطے کس کس چیز دا خیال رکھنا چاہیے۔ کے لکھنا یا کسے فن پارے اُتے گل کردے تاں زیادہ ہی راہنمائی ہوندی۔

پہاڑی دے نامور شاعر تہ علمِ عروض دے ماہر جناب محمد عظیم خان ہوراں سُن اپنی ہک غزل بچ شاعراں دی فن تھیں نا آشنائی دا ذکر اِس طراں کہنا ہے۔

بے وزن بے قافیہ تہ بے ردیف
میں بھی شاعر توں بھی شاعر بہت خوب

پہاڑی دے ہک ہور شاعر حاجی فیروز دین بیگ ہوراں سُن بھی شاعری بارے اپنے خیالات دا اظہار شاعرانہ پیرائے بچ کیتا ہے۔ پہاڑی شاعری بچ اوہ ہک پیغام ڈھونڈے ہین۔ جس پیغام نال پہاڑیاں کو ترقی نصیب ہوئے اُنہاں دی ہک نظم ''پیغام فیروز'' بچ کجھ شعر اس سلسلے بچ مثال پیش کردے ہین۔

آئے اج غمخوار تُساندے
پہاڑی شاعر یار اساندے
سوہنے سوہنے شعر سُناون
شعراں نال ایہہ قوم جگاون

حاجی فیروز دین بیگ ہوراں سُن اپنی شاعری دے بارے بچ اس طراں آکھیا ہے۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

نظم وغزل دا پتہ نیہہ مکو
نہ فن وتخیّل ذرا ہے مکو
خُدایا مکو علم دی توقیر دے
زبان بچ لطافت دی تاثیر دے

('اعتراف' حاجی فیروز دین بیگ)

انہاں دواں شعراں دی اگر تشریح کیتی جلے تے اندازہ لگ سکدے کہ شاعر واسطے ایہہ گل ضروری ہے کہ اوہ مختلف اصناف سخن دی پرکھ تہ شناخت دا چج رکھدا ہوئے۔ اوہ فنی تقاضیاں تھیں آشنا ہوئے۔ نالے تخیل دا مالک ہوئے۔ اسدے نال نال اوہ علم تہ جانکاری رکھدا ہوئے۔ مطلب ایہہ کی اُسدا مطالعہ وسیع ہوئے ہور اُسدی زبان بچ لطافت تہ مٹھاس ہوئے اگر ایہہ ساریاں چیزاں ہک شاعر کو نصیب ہو جلن تہ اوہ کامیاب شاعر ہو سکدا ہے بیگ صاحب سُن بڑی کامیاں نال شاعری واسطے ضروری گلاں دا اظہار شعراں ہی بچ کر کہدا۔ ایہہ نظری تنقید دا بہترین نمونہ ہے حالانکہ شاعر سُن کسے ہور دے بارے بچ کجھ نیہہ آکھیا صرف اپنے بارے بچ رائے دتی ہے مگر ایہہ اشارہ باقی شاعراں واسطے ہک راہنمائی ہے۔

اج پہاڑی شاعری جس مقام اُتے پہنچی دی ہے۔ اِس بارے مقالے تہ تبصرے نظراں تھیں گزردے ہی رہندے ہین پہاڑی شاعری بچ کے ہے۔ ہور کے نیہہ کے ہور ہیا ہے۔ ہور کے ہونا چاہیے۔ ایہہ ہک گفتگو دا ایسا سلسلہ ہے جہڑا جاری وساری ہے۔ محققین تہ نقاد حضرات اپنے اپنے زاویہ نگاہ نال ایہہ سارا کجھ دکھدے ہین۔ ہور فر اپنے قلم کو حرکت بچ آن کے تحریری شکل بچ اپنے تجربے ہور تحقیق کو آنے والی پہڑی تک پہنچنے دی کوشش بچ لگے رہندے ہین ہور تفصیل نال اپنے خیالات دا اظہار کردے ہین مگر شاعر بھی اپنے شعراں دے وسیلے نال اس گل کو مختصر

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

لفظاں بچ آکھ چھوڑ دے ہین۔ پہاڑی شاعری بچ کتنی مٹھاس ہے کتنی لطافت ہے ہور کتنا سوز و گذار ہے۔ یا اسطراں بھی آکھ سکدے ہاں کہ اِس دور دی پہاڑی شاعری دی خاصیت کے ہے اِس بارے پہاڑی دے نامور شاعر تہ ادیب ڈاکٹر فاروق انور مرزا ہوریں اسطراں آکھدے ہین۔

لطافتاں وی نے اِس بچ تہ نالے سوز گذار
کہ دلفریب ہے ایہہ شاعری پہاڑی نی

پہاڑی دی مجموعی شاعری دی دلفریبی تہ لطافت دے اعتراف دے نال نال ڈاکٹر صاحب ہوراں کو پہاڑی غزل اجاں بھی اُردو دی ملکیت بچ دسدی ہے۔ اس بارے اوہ اپنے خیالات دا اظہار کجھ اس طراں کردے ہین۔

ہے کاربار غزل نی اساس بس اتنی
زمین اُردو نی گرداوری پہاڑی نی

راقم سُن اپنے ذاتی تجربے تہ مشاعدے نال اس گل دا اندازہ لایا ہے کہ عام لوک اصناف سخن بچوں ذیادہ تر نظماں تہ گیت ہی پسند کردے ہین۔ ہور لکھاری کو بھی گیت لکھنا آسان دسدا ہے۔ کیانکہ گیتاں بچ اظہار خیال سدھے سادے طور ہوندا ہے۔ اسدے برعکس غزل جئی صِنف بچ اشاریاں تہ رمزاں نال گل کرنی پہندی ہے ہر ہک نہ غزل لکھ سکدے نہ سمجھ سکدے اِسی تناظر بچ راقم سُن غزل دی سختی تہ گیتاں دی نرمی کو اِس طراں بیان کیتے۔

غزل دا لقمہ سنگھ نہیہ لہذا لوکاں ہضم نہیہ ہوندا
گیتاں والے کھاون نوالے سارے سمجھ لوا سے

راقم سُن ہمیشہ ایہہ کوشش کیتی ہے کہ اپنا درد اپنے تک ہی محدود رکھاں دُنیاں کو شریک غم نہ کراں مکت پہاڑی شاعری بچ کجھ ہور نہیہ نہ فن ہے نہ تخیل ہے نہ میں

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

اپنے آپے کو فنکار آکھ سکدا ایہہ ہی درد شعراں دی صورت بچ نکل گیندے میں اپنی شاعری کو درددی ترجمان سمجھیا ہے ہورا ایہہ خیال اس شعر بچ وی دسدے۔

میں تہ حسرت درددا اظہار نہیہ کیتا کدے
ایہہ خطا شاہد ماہڑی غزلاں زبانی ہوگئی

پہاڑی شاعری بچ تنقیدی عناصر دی کھوج دے سلسلے بچ حالاں کافی پینڈا مارنے دی ضرورت ہے۔ اِس ڈوہنگے سمندر بچ غوطے مار کے قیمتی موتی کڈھنے دی کوشش تہ جستجو جاری رہوے ایہہ ماہڑی آرزو ہے ہورا ایہہ کم کہنہ مشق تہ ماہر غوطہ خور (نقاد محققین) ہی کرسکدے ہن۔ میں تے سطح سمندر تھیں شاید تِس ہی کہن کے مڑیاں خیر فیصلہ تُساندے ہتھ ہے ہور قلم بھی تُساں کول ہے ماہڑی کوشش کو اگے بدھائیو۔

☆

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

پہاڑی غزل بچ تلمیحات دا ذکر

غزل ہک خوبصورت تہ نازک جئی صِنف سُخن ہے اِس صنف بچ اِشاریاں نال گلاں ہوندیاں ہین۔ نکیاں نکیاں تشبیہاں، استعاریاں تہ تلمیحات دی مدد نال خیالات دا اظہار کیتا جُلدا ہے۔ انہاں چیزاں دا استعمال ہی غزل کو خوبصورت بنا چھڑدا ہے ہور اُس کو اِصناف سُخن بچ ہک منفرد مقام عطا کردا ہے پہانویں غزل تے اُسدی ساخت تہ اجزائے ترکیبی دے حوالے نال کئی حملے بھی ہوندے رہے ہین۔ حکیم الدین احمد سُن اِتھے تک آکھیا کہ ''غزل ہک نیم وحشی صِنف سُخن ہے۔'' مگر رشید احمد صدیقی جہے نامور ادیب سُن غزل دی اہمیت تہ انفرادیت دا اعتراف کردیاں آکھیا کہ ''غزل شاعری دی آبرو ہے۔'' بحر حال غزل دی مقبولیت بچ اج تک خاص فرق نہیہ آیا۔ ہور اسدی مقبولیت دِن بدن بدھ رہی ہے۔ حضرت امیر خسرؔو دھلوی تہ محمد قلی قطب شاہ تھیں کہن کے میر تقی میرؔ، مومن خان مومنؔ، مرزا غالب، علامہ اقبال ناصر کاظمی، امیر منیائی، قتیل شفائی تک پہچدیاں غزل کئی سفر طے کیتے۔ کئی مرحلیاں تھیں گزری تہ اُردو تھیں پہاڑی غزل بچ بھی اوہ چیزاں آگیاں جہڑیاں اُردو غزل بچ موجود آسیاں۔ ہور اُنہاں ہی خوبیاں سُن پہاڑی غزل کو اُردو دے نیڑے کھلی کر چھوڑیا تلمیحات دا استعمال اُردو غزل دی ہک خاص صفت ہے۔ جہڑی اس کو خوبصورت بنا چھڑدی ہے ہور ایہہ خوبی پہاڑی غزل بچ بھی نظر آگیندی ہے۔ پہاڑی غزل تہ ہک نظر مار کے میں بھی ایہہ چیزاں ڈھونڈنے دی نِکی جئی کوشش کیتی ہے۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

شاعر سماج احساس دا طبقہ ہے۔ شاعری انسانی زندگی دی ترجمانی کردی ہے اُمید ہے ذریعے جذبات دی عکاسی ہوندی ہے۔ شاعری بچ سماج دے ماضی حال تہ مستقبل دا نقشہ صاف صاف دسدا ہے ماضی دے کسے تاریخی واقعے کو بیان کر کے دل دی کیفیت بیان ہوندی ہے۔ ایہہ گل بھی حقیقت ہے کہ کسے تاریخی واقعے اہم شخصیت یا قصے کو ہک شعر بچ بیان کرنا ممکن نہیہ مگر شاعری بچ اِس دے بیان واسطے نِکیاں نِکیاں ترکیباں بن گیاں ہین۔ ایہہ ترکیباں اُس واقعے دی طرف تھوڑا جیا اشارہ کر چھوڑ دیاں ہین۔ ہور پورا قصّہ یاد آ گیندا ہے ہے۔ انہاں ترکیباں دے ذریعے پیغمبراں دے سچے تہ مقدس قصّے حُسن عشق دے تعلق نال جُڑے دے قصّے بادشاہواں دیاں حکایتاں بھی بیان ہوندیاں ہن۔ پیغمبراں دے صادق قصّیاں نال جُڑیاں تلیماں کجھ اس طرح ہن طوفانِ نوحؑ، عصائے موسیٰؑ، دمِ عیسیٰؑ، صبر ایوبؑ شجرِ کلیمؑ گریہ یعقوبؑ، چاہ یوسفؑ، حسنِ یوسفؑ، عمر خضرؑ، وغیرہ وغیرہ۔ اس تھیں علاوہ حسن و عشق تہ کجھ باقی معاملات دے ذکر واسطے کجھ ایہہ جہیاں تلمیحات استعمال ہوندیاں ہین۔ سوہنی دا گھڑا رانجھے دی بانسری، پنوں ڈانچی، فرہاد دی نہر، مجنوں دی دیونگی وغیرہ۔ اِن تلمیحات دے استعمال نال اُردو غزل دی طراں پہاڑی غزل دی خوبصورتی بھی بدھ گیندی ہے۔ ہُن ہک نظر دکھدے ہاں کہ پہاڑی غزل بچ کس انداز بچ ایہہ چیزاں اپنا وجود رکھدیاں ہین۔

عشق کے ہے اُسدی لذّت کے ہے۔ ایہہ گل عاشق ہی جاندے ہین۔ ایہہ عشق ہی ہے جہڑا اکھیاں بند کر کے نارِ نمرود بچ چھال مار دا ہے ہور عقل تماشہ آ کھدی رہندی ہے بقول اقبالؔ۔

بے خطر کود پڑا آتشِ نمرود میں عشق
عقل ہے محوِ تماشائے لبِ بام ابھی

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

عشق دا ہک روپ نہیہ اسدیاں پچ ساریاں قسماں تہ پچ سارے رنگ ہین عشق دے موضوع کو سامنے رکھ کے شاعراں دی نبض اُتے ہتھ رکھنا ماہڑے وس وی گل نیہہ کجھ شعر پیش کرساں جہڑے عشق دیاں مختلف شکلاں دا احاطہ کردے ہین۔ پہاڑی دے عظیم شاعر محمد عظیم خان ہور آکھدے ہین۔

اوہ آخر سیلاب نہ سانوحؑ نی یاری
اِس عشق نے آندے ہور بھی طوفان بہتیرے

عشق دی رمز سمجھنی ہر کسے دے وس دی گل نیہہ کوئی کوئی اِس ندی پچ ڈُبکی مار سکدا ہے اِس دھرتی اُتے کئی مجنوں پیدا ہوندے ہین مگر خونِ دل ڈھول کے کجھ ہی عشق دے بوٹے کو پانی دیندے ہین۔ اِس عشق سُن لیلیٰ۔ مجنوں ہور ہیر رانجھے کو خون دے اتھروں رُوالیا ہے۔

تا روڈُبے عشق ندی پچ توں کس باغ دی مولی
ہیر تہ رانجھا لیلیٰ مجنوں آخر سارے روئے

محمد بشیر شاد

عشق دیاں قصیاں نال دُنیاں دیاں کتاباں بھریاں دیاں ہین۔ ایہہ قصے اج توڑی لوکاں دی زبان اُتے ہن۔ مگر اج دی دُنیاں پچ سچے تہ پُر خلوص عاشق کہٹ ہی لبھدے ہین۔ جہڑا عشق خلوص تہ قربانی دی بنیاداں اُتے قائم آسا ہن نیہہ رہیا اج دی لیلیٰ اپنے مجنوں کو بھل کے کسے ہور دی دیوانی ہو گیندی ہے۔

ہور کسے ورڈھلی جاسی
لیلیٰ قیس کی پہلی جاسی (فاروق جرال)

گل اتھی نیہہ مُکدی اج دا دور جس پچ دوا بھی نقلی ہے ہور کجھ درد بھی نقلی ہوندے ہین۔ ملاوٹ دے اس دور پچ ہر چیز پچ ملاوٹ جذبات تہ احساسات پچ

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ملاوٹ ہے اج دے عشق بچ بھی ملاوٹ ہے ہور اج دے مجنوں بارے شاعر آکھدا ہے۔

اندروں اندروں حُسن وی تہو کھا باہروں ہور
اج دے مجنوں ہور دیوانے نقلی نقلی

(لعل الدین مظلوم)

اج دا مجنوں لیلیٰ دی گل دا دیوانہ نہ رہیا بلکہ بے وفا تہ ہرجھائی بھور نالوں اپنے ٹھکانے اکثر بدلدا رہندا ہے۔

بچے ہُن اِس نگر دے کس نال کھیڈ سن
مجنوں دا اس گلی تھیں ٹھکانہ بدل گیا "حسرت"

اِس رنگ بدلدے مجنوں دی دیوانگی کو ہُن کوئی خاص پچھدا بھی نیہہ۔

بچ صحرا دیوانہ پھرسیں۔ کوئی نہ کرسی ڈنڈ دِلا "مشکور احمد شاد"

مگر ایہہ گل بھی سچ ہے کہ دُنیا پچھے نہ پچھے لیلیٰ تے اپنے مجنوں دی ہر ویلے خیر منیسی بھانویں دُنیا ایہہ نہیہ جان سکدی کہ محل بچ کے چھپا دا ہے۔

لیلیٰ سدا خیر بنڈ دی وی رہسی
مجنوں بیابانے رُلنے وی رہسن

(ایم اِسم، ملک)

کون جنونی کہڑی لیلیٰ دُنیا جان کے کے کرسی
ایہہ کوئی نیہہ جان ہے سکنا چھپیا کے کجھ محمل بچ

محمد سرور ریحان

عشق و محبت نال دُنیا دی بے مہری ہور اِس دے خلاف بغاوت دا سلسلہ بھی چلدا رہیا ہے۔ لوک بھانویں پکے گھڑے دی جگہ کچا گھڑا رکھ دیوانِ عشق اِس گل دی

CC-0. Jammu Mirpur Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

پرواہ نیہہ کردا۔ اِس کچے گھڑے نال دریا پار کردیاں ادھ بچھکا رڈب کے تاریخ دانا قابلِ فراموش حصّہ بن گیا۔ ہور اُسدا عشق امر ہو گیا۔ شاعر بھی اِس واقعے دا سہارا کہن کے اپنے دلے دی بھڑاس کڈھ چھوڑ دا ہے۔

اوہ بناسی گا تاریخ مہینوال ہاروں
جھڑا اج لہونے دریا کی پار کرسی گا

پرویز مانوس

ہیر تہ رانجھے دا عشق شاعری دا ہک خاص موضوع رہیا ہے اس قصّے دے حوالے نال کئی تخلیقات وجود بچ آیاں ہین۔ ذیادہ ترسی حرفیاں بچ اس حوالے نال اظہار خیال ہویا ہے۔ مگر غزل بچ بھی اِس طرف اشارہ کر کے شاعراں سُن اپنے احساسات کو شعراں دا روپ دِتا ہے۔ رانجھے دے عشق بچ ہیر اُتے کے گُزری یا رانجھے تے کے گُزری پنجابی شاعری اِس حوالے نال پہر پہور دِسدی ہے۔

اہسے پیار دیاں مثالاں پیش کیتیاں جُلدیاں ہین رانجھا ہیر دے عشق بچ فقیر بن گیا اُس کناں بچ مندریاں باہ کے اپنے درد کو بانسری دی لے اُتے پھو کیا۔ اُس عشق دا انجام کے ہویا ایہہ دوئی گل ہے مگر ہک خوبصورت تصّور دُنیا واسطے رہ گیا۔ پہاڑی دے چوٹی دے شاعر ڈاکٹر صابر مرزا ہوریں آکھدے ہین۔

تلے بیلے چھمر چھاماں بے حُسنی بچ جھونسے رہے
اپنا اپنا رانجھا چھوڑی سب ہیراں بے چین رہیاں

شوق تلاش تہ جستجو جدوں عشق دی صورت اختیار کردے ہین تہ فر پہاڑاں کو چیر کے راہ کڈھ کہندے ہین جدید سائنس تہ ٹکنالوجی سُن جھتے ایہہ کم کیتے ہین۔ اُتھے عشق سُن بھی فریاد دے ہتھاں پہاڑ چیر کے دودھ دی نہر بگا کے دسی ہے۔ فرہاد دے ہتھاں بچ زورِ عشق آسا۔ ہور عشق دا تعلق دل نال ہے دُنیا دے سامنے

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

بھانویں فریاد سرے تے تیشہ مار کے مر گیا۔ مگر عشق ہمیشہ تھیں دائم وقائم ہے جنازے عاشقاں دے نکلدے ہین۔ عشق دے نیہہ نکلدے۔

ظہور جنازے دولت کڈھے
کئی شیریں فریاداں دے

"شیخ ظہور احمد"

عشق حقیقی چم لہواڑ دے سولی چاہڑ دے کیانکہ پچھے مڑنا عاشقاں دے مزاج دے خلاف ہے ہک نہیہ بلکہ کئی منصور اِس سُن سولی ٹنگ چھوڑے کیانکہ حق منینے واسطے قربانی دینے دی ضرورت ہوندی ہے۔ مگر حق اپنا وجود منا کے ہی چھوڑ دا ہے۔

سولی چڑھیا حق منایا
اپنا چم لہوایا اُس وی

ڈاکٹر صابر مرزا

توں کلیاں ہی سولی چڑھنا
لوک تہ سب گواہ ہوئی جاسن

رشد قمر

کہڑا منصور رہن چڑھسی پھائی
کس زہر پیالہ بھر رکھیا ہے

نشاط افروز نعیم

حضرت یوسفؑ دا قصہ قرآنِ پاک بچ موجود ہے ایہہ تاریخ دا ہک اہم تہ سچا واقعہ ہے۔ پیو دا پیار ابھرانواں دی بے ترسی خُدا پاک دی آزمائش صبر، ماتر کھاتر، صبر دا پھل ایہہ سارا کجھ اِس واقعے تھیں ظاہر ہوندا ہے۔ حضرتِ یعقوبؑ دی اکھیاں دا تارا اپنے بھرانوں دے ہتھاں کھوہ بچ سٹیا گیا سوداگر سُن خریدیا فر مصر دے بازار بچ بکیا۔ فر بادشاہ بنیا اوہی پھر اسوال بنکے اُس دے کول پہچے۔ زلیخا دا عشق ایہہ سارے

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

واقعات انسانی ذہن اُتے اثر انداز ہوندے ہین ۔ شاعر اپنے دِلے بچ اِس ساری کیفیت کو محسوس کردے ۔ فر اپنے درد زمانے دی لاپرواہی تہ غم دے اظہار واسطے شعراں بچ اِس واقعے دی مناسبت نال ترکیباں استعمال کردے کدے اوہ خوبصورتی دی مثال واسطے حُسنِ یوسفؑ دی گل کردے تہ کدے دِلے دی قیمت کواٹی کہن کے مصر دے بازار بچ ڈھونڈ دے ۔

یعقوبؑ دے جگر دی بولی ہزار بچ
موتی تمام دُنیا دے نِیلام کرگئی

محمد عبداللہ ناطق

جلیل القدر پیغمبر حضرت موسیٰؑ خُدا پاک دے جلوے دے دیدار واسطے جدوں بضد ہوگئے تاں اللہ پاک سُن ارشاد فرمایا ماہڑا جلوہ دِکھنے کی تاب تکو نیہہ بہر حال موسیٰؑ ہک ہی جھلک دِکھ کے بے ہوش ہوگئے علاقہ اقبال آکھدے ہین ۔

اڑ بیٹھے کیا سمجھ کے بھلا طور پر کلیم
طاقت ہو دید کی تو تقاضا کرے کوئی

پہاڑی دے معروف شاعر ڈاکٹر فاروق انوار مرزا ہوریں بھی اپنی غزل بچ خُدا نال اُسی قسم کی آرزو تہ تمنا دا اظہار کردیاں آکھدے ہین ۔

میں موسیٰؑ نیہہ پر ہک واری
اوہ دہس نوری لشکارگی

ہک ہور معروف شاعر نشاط افروز ہور بھی اپنی ہک غزل بچ اسی طراں دے خیال دا اظہار کردے ہین ۔

نہ میں موسیٰؑ نہ کوہِ طور ہے
پر میں سجدے سر رکھیا ہے

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

اس ساری بحث دا نچوڑ ایہہ گل ہر گز نیہہ کہ پہاڑی غزل بچ تلمیحات دے استعمال دی مکمل تحقیق ہوگئی بلکہ ایہہ ہک نِکی جئی کوشش ہے۔ ہور نہ ہی ایہہ دعویٰ ہوسکدا ہے کہ اِس مناسبت نال جھڑے شعر میں پیش کیتے اُندی مکمل تشریح اِس حوالے نال پوری ہوندی ہے۔ شعر دِل تھیں نکلنے والی اُبھڑ اس ہے۔ کون جاندے کہ اندر کتنی اگ بلدی ہے ہور کیاں بلدی ہے۔ شاعر کس حال بچ ہور کس مناسبت نال شعر آکھدا ہے ایہہ شاعر ہی جاندا ہے۔ اس لحاظ نال شعر دی مکمل تشریح بھی شعر دے خالق تھیں بغیر کوئی نیہہ کر سکدا۔ کجھ پہاڑی شاعران دی شاعری اُتے ہک نظر مار کے تلمیحات دے استعمال دے حوالے نال ایہہ نِکی جئی کوشش ہے۔ پہاڑی غزل دے ڈوہنگے سمندر بچ غوطہ مار کے اُتھوں رنگ برنگے موتی ہتھ لگ سکدے ہین۔ مگر اس سلسلے بچ وسیع مطالعے ہور تحقیق دی لوڑ ہے۔ اُمید ہے کہ ماہڑی کوشش کو اگے بدھایا گیسی۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

تنقید دے جدید رُجحانات

ادبی تنقید ہک لمّے عرصے تک کسے فن پارے دی تعریف تہ تنقیص تک محدود رہی ہے۔ یعنی فن پارے دی خوبیاں تہ خامیاں دی پرکھ کرنی تنقید دا بنیادی کم رہیا ہے۔ تنقید دی بنیاد ذاتی پسند تہ ناپسند یا اس تھیں ذیادہ ذبان دے استعمال، تشبیہ استعارے یا دوئے ضائع لفظی ہور معنیاں اُتی آسی۔ مگر اج تنقید دا کم بڑا اوبکھا ہو گیا ہے۔ مختلف علوم سُن انسانی معلومات بچ بادھا کیتے۔ اِس نال تنقید دی ذمہ داری پہلے تھیں ذیادہ بدھ گئی عملی تہ سائنسی دریافتاں تہ انکشافات دے تحت پرانیاں حقیقتاں تبدیل ہو رہیا ہین۔ ہونویاں حقیقتاں سامنے آ رہیا ہین۔ اِس صورتحال دے تحت تنقید دے معیار بچ تبدیلی بھی ہک قدرتی عمل ہے۔ تنقید اُتے انہاں تبدیلیاں دا اثر ظاہر ہویا ہور ادب دی پرکھدے نویں رُجحانات سامنے آئے انہاں رجحانات بچوں نو تنقید شگا کو تنقید، ردِ تعمیر تہ قاری اساس تنقید قابلِ ذکر ہن۔ انہاں رجحاناں آتے مختصر نظر اِس طرح ہے۔

ا:- نو تنقید (New Criticism)

نو تنقید بہویں صدی دا ہک امریکی تنقیدی رجحان ہے۔ ایہہ اصطلاح جان کرر رینسم (John Crow Ransom) دی کتاب نو تنقید NewCriticism دی ۱۹۴۱ء بچ اشاعت تھیں بعد رائج ہوئی۔ تنقید دے اِس

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

رُجحان کو آئی، اے، رچرڈس، ٹی، اسیں، ایلیٹ ویم، ایمپسن تہ ایور ونٹر دی تحریران تھیں بڑا فروغ ملیا۔ نو تنقید دے علمبرداراں سن تنقید دے نفسیاتی، جمالیاتی ہور دوئیے روّیاں تھیں فائدہ چایا ہے۔ انہاں دی نظر بچ ادیب دی سوانح ماحول یا سماجی پس منظر کو کجھ اہمیت نیہہ ہور ادبی تخلیق نال اسدا کوئی رشتہ نہیں جوڑ دے اِندی نظر بچ صرف تخلیق یعنی بنیادی متن اہمیت رکھدا ہے۔ ہور تخلیق جد وجود بچ آ گیندی ہے فر اسدا ادیب نال کوئی تعلق نہیں رہندا۔ اندا خیال کجھ ایہہ جیا ہے۔

''کسے صفحہ اُتے لکھیا دا متن اپنی ساخت بچ آپ اپنے مطالعے دا اِک موضوع ہے جس دی دریافت اسدے اپنے مطالبات دی روشنی بچ کرنی چایئے۔''[1]

(Margaret Darbble The oxford Companion to english Titerature .page 693)

نو تنقید بچ بنیادی اہمیت صرف متن دی ہے نو ناقدین عام طور اُتے اپنے آپے کو مختصر عنایئہ نظماں تک محدود رکھیا۔ ان دے ذریعے نثری تخلیقات ہور طویل نظماں دے تجزیے نیہہ لبھدے نو تنقید بچ اس واسطے کشش ذیادہ آسی کیانکہ اِس بچ تاریخی تحریکات، اضافہ یا مصنف دے حوالے نال کسی باہری چیز دی ضرورت نہ آسی۔ متن ہر کی دے سامنے آسا۔ اِس طرح اندازہ ہوسکدے کہ نو تنقید دے کجھ باضابطہ اصول نہ آسے جنہاں اُتے سختی نال عمل ہو سکے۔ ڈاکٹر نریش چندر دے مطابق نو ناقدین دے خیال بچ خیال وفکر تھیں ذیادہ تکنیک دی اہمیت ہے۔

''نویں ناقدیں کول شاعری بچ توجہ دی چیز اس دی ہیت، نغمگی، موزونیت، الفاظ دی ترتیب، اُن دا خوشگوار استعمال، تراکیب، پیکر تراشی انداز بیان، جذبات کو اُبھارنے دی طاقت ہور مجموعی بناوٹ ہے۔''

[1] Dr.Naresh Chandra,New Criticim Page 165

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

اُردو ناقدین اُتے نوتنقید دے اثرات کہٹ ہی دسدے ہن۔ شاید اس دی وجہ اُردو بچ سماجیاتی نفسیاتی مطالعے دی اہمیت رہی ہوئے۔ فر بھی اِس سلسلے بچ ڈاکٹر وزیر آغا ہور شمس الرحمٰن فاروقی دے ناں قابلِ ذکر ہین۔ وزیر آغا سُن اُردو بچ نفسیاتی نقاد دی حثیت نال اپنی شناخت پیدا کیتی ہور اپنی تصانیف ''نظم جدید کی کروٹیں'' ہور ''اُردو شاعری کا مزاج'' دے ذریعے اُنہاں سُن مصنف ہور اُسدی تخلیقات دے رموز کو تحلیل نفسی تہ اجتماعی لاشعور دے ذریعے واضح کرنے دی کوشش کیتی مگر بعد بچ انہاں دیا لِکھتاں بچ ایہہ تبدیلی نظر ایندی ہے کہ اُنہاں سن متن دے مطالعے اُتے زور دِتا۔

اسطراح بھی آکھ سکدے ہاں کہ اوہ متن دے بنیادی معنیاں اُتے توجہ دیندے ہین۔ ہور فن پارے تے بیرونی اثر دی نفی کردے ہین۔ اسطراں فن پارے دے ذریعے خود اِس دی پرکھ دے معیار مقرر کردے ہین۔ اُنہاں سُن واضح لفظاں بچ لکھیا ہے۔

''تخلیق مختلف اثرات یا تجربات دا آمیزہ ہیہہ بلکہ ناموجود تھیں اُبھرنے آلی ہک حقیقت ہے ہور لاشریک بھی..... فن بچ فنکار ہک نویں چیز وجود بچ آندے جسدا پہلے ناں تہ نشان تک نہ آسا۔'' وزیر آغا تخلیقی عمل بحوالہ ادب ۶۱۳

اُردو بچ نوتنقید دے سلسلے بچ دوا ناں شمس الرحمٰن فاروقی دا ہے۔ شمس الرحمٰن فاروقی دا مطالعہ کافی وسیع ہے۔ ہور مغربی ادبیات اُتے اُندی گہری نظر ہے۔ تنقید بچ اوہ، آئی، اے رچرڈس تھیں متاثر ہین ہور رچرڈس کو ''بابائے تنقید'' آکھیا جُلدا ہے۔ فاروقی صاحب بھی نوتنقید دے بعض اصولاں اُتے زور دیندے ہین اوہ بھی متن دے مطالعے کو زیادہ اہمت دیندے ہین۔

اوہ اپنے خیال دا اظہار کجھ اس طراں کردے ہین۔ ''اصل مسئلہ تے ایہہ ہے

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

کہ ادب کے ہے۔ ہور اس کو حل کرنے دی صورت ایہہ ہے کہ بجائے نظری تہ عملی تنقید دی خشک کتاباں دی ورق گردانی کیتی جُلے۔ خود ادب ہی کو پڑھیا تہ پرکھیا جُلے۔"!

ہن سوال ایہہ پیدا ہوندے کہ نو تنقید کسے فن پارے دے تعین قدر بچ کس طراں مدد کردی ہے۔ اس سلسلے بچ براہ راست فن پارے دے مجموعی قدراں دے تُعیّن بچ اوہ پوری مدد نیہہ کردی نو تنقید سن آپے کو تکنیک بچ پھسا کے رکھیا۔ اِس واسطے اُس دا بہت حد تک دیرپا اثر نہیہ ہویا۔

2: شکاگو تنقید (Chigaco Critcism) ۱۹۴۰ء اور ۱۹۵۰ء دے بچھکار نو تنقید کو امیریکہ بچ سخت مخالفت دا سامنا کرنا پیا ہور ناقدیں دا اِک نواں گروپ سامنے آ گیا انہاں ساریاں دا تُعلق شکاگو نال آسا، اس وجہ تھیں اِس گروہ دے ناقدین شکاگو ناقدین دے ناں نال مشہور ہو گئے ہور اُنہاں دی تنقید شکاگو تنقید مشہور ہو گئی شکاگو ناقدین کیانکہ نو تنقید دے ردِ عمل دے طور اُتے سامنے آئے آسے اِس واسطے عام طور اُتے

انہاں دیاں لکھتاں بچ نو تنقید اُتے اعتراضات لبھدے ہین۔ شکاگو ناقدین سُن ادبی تخلیق دی مجموعیت تہ ساختی یک جہتی اُتے زور دتا۔ اُنہاں دے خیال بچ ادبی تخلیق دا کسے ہک رُخ نال مطالعہ ناقص تہ گمراہ کن ہوندا ہے۔ شکاگو ناقدین سُن ارسطو دے ادب دے متعلق بنیادی نقطہ دی تائید کیتی۔ تہ ارسطو دی طراں مختلف اصناف سُخن دے تقاضیاں دے مطابق صنفی تنقید دی بنیاد رکھی۔ مگر ارسطو دے نظریات دی شدت نال پیروی کرنے ہور ہک طراں دی کلاسیکی سخت گیری دی وجہ تھیں ایہہ رُجحان مقبول نہ ہو سکیا۔

3:- ردِّ تعمیر (De-construction)

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ردّتعمیر ہک جدید ترین تنقیدی نقطہ نظر ہے۔ ایہہ اصطلاح، انگریزی اصطلاح (De-construction) دے مترادف ہے اُردو ناقدین دیاں لِکھتاں بچ اِس دے متراف الفاظ مِل گیندے ہین۔ تنقید دا ایہہ رجحان کیانکہ ساختیاتی نظریئے تھیں بعد آیا اِس واسطے اس کو مابعد ساختیاتی رُجحان یا ہین مابعد جدید (Post Modern) نقطہ نظر بھی آکھیا جُلدا اہے۔ اُردو یا دوئی ہندوستانی زباناں تے اِس تنقید دا کجھ صاف اثر نظر نہیہ ایندا۔ مگر امریکہ تہ یورپ بچ اس سُن خاصی بے چینی پیدا کیتی آسی۔ ردِ تعمیر نقطہ نظر دی شروعات دو غیر ادبی یعنی فلسفے تہ نفسیات دے ماہرین دی لکھتاں نال ہوئی۔ اِس رُجحان دے اہم ناقدین جوناتھن کلر تہ فرے کرائیگر رامر یکی یونیورسٹیاں نال تعلق رکھدے آسے۔ ردّتعمیر دا اصل اصول ایہہ ہے کہ ہر ادبی متن اپنے متعینہ معنیاں کو رد کرنے دا مادہ اپنے اندر رکھدا ہے۔ معنیاں دے تُعین بچ قاری دی اہمیّت سب تھیں زیادہ ہے۔ اس کو کسے حد تک قاری دا ردِ عمل بھی آکھدے سکدے ہاں۔ ردّتعمیر ہک فلسفیانہ نُقعہ نظرے اِس بچ کلچر ہور ادبی معیناں دے روایتی مفروضے کو نہ رد کیتا گیا ہے۔ پروفیسر گوپی چند نارنگ سُن ردتعمیر دی اصطلاح دی وضاحت کردیاں ہک مجبوری دا اظہار کیتا ہے۔ اوہ لکھدے ''ردِ تشکیل (ردِ تعمیر) کے ہے۔ اِس دا براہ راست جواب دینا نہ صرف مشکل ہے بلکہ ناممکن ہے۔ اس واسطے کہ ردّتشکیل دا سب تھیں زیادہ زور اسی گل اُتے ہے کہ زبان دی ساخت اِس نوع دی ہے کہ معیناں دی حتمیت دی ضمانت نیہہ دتی جُل سکدی۔'' [۲]

4:- قاری اساس تنقید (Reader Qrienter Criticism) قاری اساس تنقید ردِ تعمیر نقطہ نظر تھیں پیدا ہونے آلا ہک نظریہ ہے جہڑا تخلیق دے معنیاں نال جُڑیا دا ہے قاری اساس تنقید قرات ہور قاری نال وابستہ ہے۔ پروفیسر گوپی نارنگ لکھدے ہین۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

"اپنی بہتیرین شکل بچ قاری اساس تنقید انقلابی تنقیدی موقف ہے۔ اس اعتبار نال کہ مُصنف دے جبر کورد کردیاں ہویاں قاری اساس تنقید معنی دی بوقلمونی دی تعبیر تہ شکل بچ قاری کوشریک کردی ہے۔" [۳]

قاری اساس تنقید دراصل نظریہ تشریح وتفسیر دا ہک حصہ ہے ہور بنیادی طور اُتے کوئی تنقیدی رویہ نیہہ اُردو بچ اس کو کسے تنقیدی رجحان دی شکل بچ مقبولیت نیہہ ملی۔

---

[۱] (شمس الرحمٰن فاروقی۔ لفظ ومعنی صفحہ ۱۱)

[۲] ساختیات پس ساختیات اور مشرقی شعریات

[۳] ساختیات پس ساختیات اور مشرقی شعریات صفحہ ۲۲۲

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

پہاڑی تقریظاں بچ تنقید

اُردو بچ باضابطہ تنقید دی بنیاد مولانا الطاف حسین حالؔی دے ہتھاں ہوئی۔ اُردو تنقید بچ حالؔی دی عظمت ایہہ ہے کہ اوہ اُردو دے پہلے نقاد ہین۔ اُنہاں دی کتاب مقدمہ شعر و شاعری اُردو تنقید دی پہلی باضابطہ کتاب ہے۔ اس تھیں پہلاں اُردو بچ جہڑی تنقید آسی اوہ، کھنڈی پُھنڈی دی آسی۔ ایہہ تنقید بے ضابطہ ہور بے قاعدہ آسی۔ حالؔی سُن پہلی وار تنقیدی تصوّرات کو ہک شکل وصورت عطا کیتی۔ حالؔی تھیں پہلاں کہٹ تھیں کہٹ پنج صورتاں ایساں ہین جھتے اساں کو تنقید دے نقش واضح نظر آ گیندے ہین۔ اوہ پنج صورتاں ایہہ ہین۔

۱۔ مشاعریاں بچ تنقید ۲۔ تذکریاں بچ تنقید ۳۔ تقریظاں بچ تنقید
۴۔ تبصریاں بچ تنقید ۵۔ شاعری بچ تنقید

اِنہاں ساراں صورتاں اُتے الگ الگ گل کرنے دی ضرورت ہے۔ ہور پہاڑی بچ بھی ایہہ چیزاں ڈھونڈے واسطے بھی اِسی طریقے نال کوشش کرساں۔ زیر نظر مضمون بچ پہاڑی تقریظاں بچ تنقیدی عناصر ڈھونڈنے دی ہک کوشش ماہڑا مقصد ہے۔

تقریظ دا مطلب اصل بچ مدح یا تعریف ہے۔ تقریظ دراصل اوہ تعریفی تہ توصیفی تحریر ہے۔ جھڑی کسے کتاب بچ متن تھیں پہلاں شامل کیتی گیندی ہے۔ ہور جس کو پڑھ کے کتاب تہ اُسدے مُصنّف دی خوبیاں تھیں واقفیت حاصل ہوندی

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ہے۔ تقریظہ بچ مُصنّف ہور تصنیف دی صرف خوبیاں داذکر ہوندا ہے ہور خامیاں داہر اشارہ نہیہ ہوندا اس واسطے تقریظ بچ تنقید دی ادھ کرھڈی شکل سامنے ایندی ہے۔ کیانکہ تنقید بچ کسے تصنیف دی خوبیاں تہ خامیاں دواں کو پیش کر کے اُنہاندے درمیان ہک فیصلہ کیتا جُلدا ہے۔ ہور اس طراں تقریظاں بچ ایہہ عمل ادھورا رہندا ہے۔ اج کل تقریظاں لکھنے دا رواج کہٹ گیا ہے۔ اج کتاباں دے ابتدائی صفحات اُتے پیش لفظ پیش گُفتار وغیرہ لکھے جُلدے ہین۔ ایہہ تقریظ دی ہی مختلف شکلاں ہین۔ انہاں بچ تقریظ بھی ہوندی ہے ہور اس تقریظ بچ اسیں غور نال ڈھونڈاں تہ اساں کو تنقیدی عناصر بھی لبھ گیندے ہین۔ کسے نہ کسے صورت بچ تنقید انہاں بچ موجود ہوندی ہے۔ حالانکہ ایہہ پیش لفظ وغیرہ ذیادہ تر رسمی نوعیت دی ہوندے ہین۔ ہور مُروت بچ لکھے جُلدے ہین۔ اِس موضوع کو کہن کے ممکن نہیہ کہ میں پہاڑی ادب کو سامنئے رکھ کے کجھ آکھ سکاں بہر حال کجھاں فن پاریاں دی روشنی بچ کجھ مثالاں پیش کر سکاں نامور پہاڑی شاعر جناب ڈاکٹر فاروق انوار مرزا ہوراں دے شعر مجموعے ''چانن'' دے دیباچے بچ نامور قلمکار جناب ظفر اقبال خان منہاس صاحب ہوراں ڈاکٹر صاحب دی شاعری بارے اپنے خیالات دا تفصیل نال اظہار کیتا ہے۔ حالانکہ اوہ خود آکھدے ہین کہ مقدمہ نگار نقاد نیہہ ہوندا بلکہ اوہ مسودے دی تعریف لکھدا ہے اوہ لکھدے ہین۔

''میرا منصب اِس ویلے نقاد دا نیہہ بلکہ مقدمہ نگار دا ہے تہ مقدم نگاراں دا کم علامہ علی طنطاوی دے بقول بہر حال دلالاں نالوں ہوندا ہے جن دے ذریعے بیوپاری اپنا مال بیچدے ہین شاید ایہی وجہ ہے کہ اکثر مقدمہ نگار تنقید دے بجائے مسّودیاں دی تقریظ لکھدے ہین۔ میں ایہہ فیصلہ کیتے توں وی

---

۱ چانن حصّہ

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

قاصر آں کہ میں تقریظ لکھی ہے۔ یا تنقید یا کجھ وی نہیہ ۔[1] اِس تقریظ بچ بھی تنقیدی عناصر لبھدے ہین۔ اِس دی ہک مثال ایہہ ہے کہ اوہ فاروق صاحب دے کلام بچ یکسانیت تہ خیالات بچ تنوع دی کمی کو نظر انداز نہیہ کردے ہور آکھدے ہین۔ ''ماہڑے خیال بچ جذبے دی شدّت تہ وارداتِ قلبی دے باوجود شاعر کو قوت اظہار بچ بوقلمونی پیدا کیتے واسطے خاصی دوڑ پیچ کرنی پیسی تہ اپنا باغ سجائے واسطے کجھ ہور پھل ٹہونڈے پیسن۔ کلام بچ یکسانیت تہ کلام بچ تنوع دی کمی دا احساس شاعر نال تمام ہمدردی دے باوجود دِل بچ کھٹکدے۔''

اِس اقتباس کو پڑھ کے ایہہ اندازہ ہوندے کہ اِس تقریظ بچ تنقیدی عناصر حاضر صاف دسدے ہن۔ پہانویں ایہہ عناصر مچ کہٹ ہن۔ اسی طراں تقریظاں بچ باوجو مسودے دی تعریف دے رُجحان تھیں کسے نہ کسے شکل بچ تنقیدی عناصر مِل گیندے ہن۔ ۲۰۰۹ء بچ شائع ہوئے مشکور شاد دے شعری مجموعے ''ڈھلدے اتھروں'' دے تعارفی نوٹ بچ محمد ایوب نعیم صاحب ہوراں شاد دی شاعری دی تعریف نال نال ایہہ اعتراف بھی کیتا ہے کہ شاعر اجاں شاعری دے اصل مقام تھیں کافی دور ہے۔ اُندے بقول۔

''مشکور شاد اپنی محنت، لگن، محبت ہور شوق نال شاعری دے جس مقام تے دکھ رہیا ہے ایہہ مطلوبہ مقام نیہہ دراصل شاعری دا اوہ مقام اجاں مچ دور ہے جس واسطے شاد کو ہلاں سخت محنت دی لوڑ ہے۔''[2] جس طراں پہلے عرض کیتا ہے کہ تقریظ دے طور اُتے لکھی گئی۔ تحریر باضابطہ تنقید نیہہ ہوسکدی ہور مقدمہ نگار کدے دی نقاد دے مقام دار حقدار نیہہ ہوسکد امگر تقریظاں بچ لکھی گئی تحریر بے ضابطہ تنقید دے دائرے ضرور آ گیندی۔ حالانکہ انہاں شماریاں دے دیباچے اِس مقصد دے تحت لکھے

---

[2] ڈھلدے اتھروں حصہ

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

جُلدے ہن کہ زیرِ نظر شمارے دا تھوڑا جیا تعارف ہو گچھے ہور اسچ موجود شمولات تھیں قاریں واقف ہو سکن تہ نال ہی نال ادارے تہ زبان وادب دی موجودہ حالت دا اندازہ بھی ایہہ تعارفی تحریر پڑھ کے ہو سکدے۔ کسی لکھاری دی لِکھت اُتے تبصرہ یا تنقید کرنے دی گنجائش اِس ضمن بچ نفی دے برابر ہوندی ہے۔

تقریظ بچ تحسین تہ ستائش دے پہلو دے باوجود اِس گل تھیں انکار نہیں کرنا چاہیے کہ لکھنے آلے دے تنقید شعور دی آئینہ داری ہوندی ہے۔ اس مرحلے اُتے ہک واری فرمڑ کے گل اس موڑتے پہچ گیندی ہے کہ تنقید دا کم صرف خوبیاں تہ خامیاں دی طرف اشارہ کرنا ہور اِس سلسلے بچ فن پارے تھیں کجھ اقتباسات پیش کرنا ایہہ تہ ہک سطحی گل ہوئی۔ بلکہ تنقید تے اوہ کم کردی ہے جہڑا ہک مورخ ماہر نفسیات ہک مصلح ہور انسان دوست کردے۔ تنقید ادب کو پرکھنے ہور اسدی افہام وتفہیم دے تعلق نال ذہن بچ روشنی پیدا کردی ہے۔ ادب تہ زندگی کو ہک پیمانہ دیندی ہے۔ تنقید ادب دے صرف دو رُخ (خوبیاں تہ خامیاں) دسنے داناں نہیہ بلکہ دواں رُخاں کو آئینہ دس کے ایہہ فیصلہ دینا کہ کہڑا رُخ ادب تہ زندگی دی ترقی ہور فلاح واسطے فائدہ مند ہے۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

اصول تنقید

محدود لغوی معنیاں بچ تنقید کھرے تہ کھوٹے بچ فرق کرنے داناں ہے۔ کسے فن پارے دی خوبیاں تہ خامیاں دی نشاندھی، کسے متن دی اسطراں چھان چھٹک کہ اسدے محاسن تہ مصائب واضح ہوچھن۔ تنقید دا بنیادی کم ایہہ ہے ہی۔

ادبی تہ اصطلاحی معنیاں تھیں کنی کنارے عام بول چال بچ جدوں تنقید دا لفظ بولیا گیندے تاں اسدا مطلب نُکتہ چینی، یا عیب جوئی ہوندا ہے۔ مگر ادبی فنِ تنقید بچ اسدا مفہوم عام بول چال تھیں مچ وسیع ہوندے مشرق تے مغرب دی تمام زباناں دے ادب بچ تخلیق دے ناں نال تنقید دا عمل بھی موجود ہے۔ ہور دیگر اصنافِ ادب دی طراں تنقید بھی ادب دا ہک اہم تہ مستقل شُعبہ ہے۔ اسی واسطے علمائے فن سُن اپنے ذوق تہ بصرت دے مطابق تنقید دی تعریف تہ اصول مُتعیّن کرنے دی کوشش کیتی ہے۔

ہر علم دے کجھ اصول تہ ضابطے ہوندے ہین جن دی بنیاد اُتے اس علم دی تخصیص قائم ہوندی ہے۔ تنقید ادب دا علم تہ فلسفہ ہے جس دی بنیادی تعلق ادب دی تفہیم نال ہے تخلیقی عمل ہک اُلجھیا دا عمل ہے ہر تخلیق دا اپنا ہک علیحدہ لسانی نظام ہوندا ہے۔ تخلیق دا لِسانی نظام روزمرّہ استعمال ہونے والی زبان تھیں مختلف ہوندا ہے کیانکہ تخلیق بچ معنیان دی سمت اندر دی طرف ہوندی ہے۔

ادب دی تفہیم تہ تعبیر کو ذیادہ معتبر تہ ذیادہ پُر مطلب بنینے واسطے زندگی دے

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

گہرے تجربات ہور زندگی دی گہری سوجھ بوجھ دے نال نال دوئے مچ سارے علوم بھی بڑا کردار ادا کردے ہین۔ جیسیاں، تاریخ، نفسیات، جمالیات، فلسفہ، سماجیات، تہ لسانیات وغیرہ تھیں اخذ ہونے والے علوم سُن اساں دی تنقید دے دائیرے کو بڑا وسیع کیتا ہے۔ ادبی تنقید ہور اسدے اصولاں بچ رنگارنگی بھی انہاں ہی علماں دی وجہ تھیں ہوئی ہے۔

ادب فہمی بچ ذاتی پسند تہ ناپسند دی اہمیت کہٹ نیہہ ہوندی ہے۔ اس تاثر دی اہمیت تھیں بھی انکار نہیہ ہوسکد اجہڑا براہِ راست مطالعے تھیں پیدا ہوندے مگر ایہہ گل ظاہر ہے کہ فوری تاثرات ہور غور فکر تھیں بعد پیدا ہونے والے تاثرات بچ بڑا فرق ہوندا ہے۔ غور فکر تھیں بعد جھڑے تاثرات پیدا ہوندے ہین اوہ مستقل تہ مستحکم ہوندے ہین۔ اگر نقاد صاحبِ علم تہ صاحبِ نظر ہے ہور اُسکو ادب دی تاریخ تہ اسدی روایات زبان دی باریکیاں ہور سماجی وتہذیبی صورتِ نال حال خاصی واقفیت ہے اُسدی اصول سازی بچ ایہہ تمام واقفیت اپنا اثر ضرور دس سی۔ صرف تہ صرف ادبی اصول کو رہنما بنا کے فن پارے دی قدر شناسی زبان وبیان تہ ہیت وساخت دی تشریح تہ تحسین تک محدود رہنا ہی کافی نیہہ۔

اس بچ شک نہیہ کہ ادبیت اوہ بنادی عنصر ہے۔ جہڑی ایہہ گل دسدی ہے کہ ادب تہ غیر ادب دے درمیان فرق دی بنیاد کے چیز ہے۔ ادبیت محض اِس جوہر دا ناں ہے جہڑا فن پارے دی روح بچ بسیا دا ہوندا ہے۔ ہور جسدی کوئی خاص تعریف معیّن نہیہ ہوسکدی اگر ایہہ من کہنا کہ ادبیت دی تشکیل بچ تخلیقی زبان، جمالیاتی نظم وضبط تہ تخیل دا ہتھ ہوندا ہے ہور ایہہ ہی عوامل فن پارے دی نامیاتی قدر اُجاگر کردے ہین تہ سوال اُٹھدے کہ ادبیت دے باوجود اگر اوہ فن پارہ حیات تہ کائینات دے بارے بچ کوئی اشارہ نہیہ کردا ہور بہتیرین انسانی اقدار دے برخلافِ بشریت کشی،

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

فرقہ پرستی تہ انسان تھیں مایوسی جیے رویئے کو ترجیح دیندا ہے تہ فر اُسدا جواب کے ہوسی اِتھے پہچ کے اساں کو فرزندگی دی طرف رجوع ہونا پیسی جس تھیں نہ صرف ادیب کو بلکہ نقاد کو بھی تعلق رہندا ہے۔ اس صورت بچ محض ذوق یا ذاتی پسند و ناپسند دی بنیاد اُتے کہڑے اصول بنائے گین اوہ ادب فہمی بچ ہی نیہہ بلکہ زندگی فہمی بچ بھی اساں دی مدد نیہہ کر سکدے۔ اسلوب احمد الفاری ہو لکھدے ہین۔ ''زیادہ ضروری کم تہ تنقید دے اصولوں کو بنیاد ہور اُنہاں کو قاعدہ نال پیش کرنا ہے۔ کیانکہ اِس نال ادب کو سمجھنے بچ مدد ملدی ہے ہور چونکہ انہاں اصولاں دی بنیاد تفکر تہ سوچ اُتے رکھی جُلدی ہے اِس واسطے ادبی دُنیا بچ اوہ کافی وزن بھی رکھدے ہین چنانچہ کسے صورت بچ بھی انہاں کو سائینس تہ فلسفے تھیں کہٹ مرتبہ نہیہ سمجھیا جُل سکدا۔''

اِس اقتباس تھیں پتہ چلدے کہ ادب بچ اصول سازی ہک بڑا ذمہ واری دا کم ہے۔ کیانکہ انہاں ہی اصولاں دی لوئی بچ ادب دی تفہیم ہوندی ہے۔ اِتھے ایہہ سوال پیدا ہوندا ہے کہ ایہہ اصول تبدیل بھی ہوندے ہین یا غیر مبدّل ہوندے ہین۔ حقیقت ایہہ ہے کہ تبدیلی زندگی دی فطرت ہے تاریخ انسانی دا مطالعہ بھی ایہہ ہی دسدے کہ ہر زمانہ ذہنی نفسیاتی، تہذیبی اخلاقی تہ اقتصادی تقاضیاں تہ مطالبات دے اعتبار نال دوئے زمانے تھیں مختلف رہیا ہے اسی طراں ادب بھی ہک ہی طرف سفر نیہہ کردا، تبدیلی ادب دی بھی فطرت ہے۔ فکر و فن دے لحاظ نال ادب بچ جہڑیاں تبدیلیاں ہوندیاں ہین انہاں تبدیلیاں دا تنقید اُتے بھی اثر پیندا ہے اسی ادب کو سمجھنے تہ سمجھنے دے ضمن بچ تنقید نگار پہلے تھیں بنے تہ دستیاب اصولاں تھیں اِتنی ہی مدد کہنڈے جتنی ضروری ہے۔ اپنے زمانے دے ادب دا مطالعہ کدے کدے بنے بنائے اصولان بچ ترمیم تہ اضافے اُتے مجبور کردا ہے تہ کدے نویں اصول بھی بنینے پیندے ہین۔ تنقید دے اصولاں بچ اس رنگارنگی تہ اختلاف بچ زمانے دی مطالبات

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

دا بڑا ہتھ ہوندا ہے۔ احتشام حسین سُن تنقید دے اصولاں اُتے بحث کردیاں لکھیا ہے۔

"فن تنقید دی بنیاد تاریخی حقائق اُتے رکھنے دی گل بڑی غیر ادبی معلوم ہوندی ہے مگر اس تھیں بغیر چارہ بھی نیہہ کہ تنقید کو تاریخ دی لوبچ سمجھنے دی کوشش کیتی جُلے۔ ہور اسدے اصولاں کو اسطراں مُرتب کیتا جُلے جسدی مدد نال زیادہ تھیں زیادہ انسان ادب تھیں لطف اندوز ہوسکن اسدی حقیقت کو بھی سمجھ سکن ہور اس کو انسانی مفاد دے کم بچ لاسکن۔"

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

علم بیان ہک تعارف

اُردو زبان فارسی تہ عربی زبان دی مرہونِ منّت ہے۔ کیانکہ جنہاں زباناں دے آپسی میل میاپ نال اُردو پیدا ہوئی اُنہاں بچ عربی تہ فارسی دا حصّہ مچ زیادہ ہے۔ جتھے تک اُردو شعر و ادب دا تعلق ہے۔ اسدی بنیاد بھی عربی تہ فارسی ادب اُتے ہے۔ جتھے تک شاعری دا سلسلہ ہے ایہہ بھی فارسی تہ عربی دواں زباناں دے عالماں دے سامنے تقریباً ہک ہی قسم دا معیار شعر نظر بچ رہیا۔ ایہہ عُلمائے ادب لفظ کو معنی اُتے ترجیح دیندے آسے۔ عربی دے مشہور ناقد ابن خُلدون دا خیال ہے کہ معنی الفاظ دے تابع ہوندے ہین۔ گلاں تے ہر ہکی دے ذہن بچ ہوندیاں ہین۔ مگر انہاں کو لفظاں بچ بدلنا ہور شعر دے قالب بچ ڈھال کیتا اصلاً شاعر دا کمال ہے۔ الفاظ دی اہمیت دے علاوہ عربی تہ فارسی شاعری بچ کجھ اصولاں تہ معیاراں کو مدنظر رکھیا جُلدا ہے۔ جہڑے حضرات شعر گوئی دا ذوق وشوق رکھدے ہین۔ اُنہاں واسطے ضروری ہے کہ کسے حد تک اِنہاں اصولاں دی جانکاری رکھدے ہون۔ انہاں ساریاں علماں اُتے گل کرنی ممکن تہ نہیہ کیانکہ اِس سلسلے بچ بڑیاں بڑیاں کتاباں تصنیف ہوسکدیاں ہین۔ ہور ہو بھی رہیا ہن۔ ماہڑا موضوع صرف علم بیان دا تھوڑا جیا تعارف کرنا ہے۔ مگر اُس تھیں پہلاں تھوڑا جیا ذکر اُنہاں جملہ علوم دا بھی کراں جہڑے فنِ شاعری نال جُڑے دے ہین۔ ایہہ علوم درج ذہل ہیں۔

1:۔ علم معانی:۔ علم معانی دا تعلق الفاظ دے مناسب استعمال نال ہے ہور انہاں چیزاں اُتے بحث ہوندی ہے۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

۱: مترادفات

۲: روزمرّہ محاورے

۳: مصاحت۔ سادہ دلکش تہ ترتیب وار الفاظ

۴: بلاغت صحیح تہ مناسب الفاظ دی ادائیگی

۵: ایجاز تہ مساوات

۶: حذف۔ مختصر کرنا

2: علم بدیع :۔ علم بدیع اوہ علم ہے جس نال تزئین کلام تہ تحسین دے طریقیاں دا پتہ لگدا ہے۔

3: علم عروض: علم عروض شعر بچ بحر تہ وزن دا تعیّن کردے۔

4: علم قوافی: شعر بچ برابری تہ قافلے نال جڑیا دا ہے۔

5: علم بیان: ہک ہی معنی کو مختلف طریقیاں نال استعمال کرنا۔ علم بیاں، علم القوافی، علم بدیع، علم عروض تہ علم معانی اُتے فارسی بچ مچ ساریاں کتاباں لکھیاں گیاں ہین۔ ہور ایہہ ہی کتاباں اُردو عالماں واسطے بھی نہیرے بچ دیا ثابت ہویاں۔ بہر حال علم بیان بارے کجھ گلاں کرساں۔ علم بیان دی تعریف اس طراں ہے۔

علم بیان اوہ علم ہے جس دی مدد نال ہک ہی معنی کو مختلف ہور مچ سارے طریقیاں ناں ظاہر کرسکدے ہاں۔ اس طراں کہ ہک معنی دوئے معنی تھیں زیادہ صاف ہوئے۔

اِس علم بچ درج ذیل اصطلاحات نال بحث ہوندی ہے۔

1: تشبیہ: کسے ہک شے کو دوئی شے جیا آکھنا۔ مثلاً ایہہ جنگ پھل جیا ہے۔ اُسدا چہرہ گلاب جیا ہے۔ اوہ آدمی شیر جیا ہے۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

اِنہاں مثالاں بچ جنک کو پھل تھیں چہرے کو گلاب تھیں ہو آدمی کو شیر تھیں تشبیہ دِتی گئی ہے۔

اِس سلسلے بچ میر تقی میرؔ دا ہک خوبصورت شعر یاد آ گیندا ہے۔

نازکی اُن لبوں کی کیا کہیے
پنکھڑی اک گلاب کی سی ہے

پہاڑی شاعری بچ بھی حسبِ روایت ایہہ چیزاں موجود ہین۔ معشوق دیاں زُلفاں کو کالے ناگ نال تشبیہ دِتی جلدی ہے اکھیاں کو کالی رات نال چہرے کو چن نال وغیرہ وغیرہ۔

تشبیہ دے پنج جُز ہوندے ہین۔ انہاں کو ارکان تشبیہ آکھدے ہین۔

۱: مُشبّہ:- اوہ شخص یا چیز جس کو کسے دوسرے چیز جیا آکھیا جُلے۔

۲: مشبّہ بہہ:- اوہ چیز جس نال کسے دوئی چیز کو تشبیہ دتی جُلے۔

۳: حرف تشبیہ: تشبیہ دینے واسطے جہڑے حرف استعمال ہوندے ہین اُنہاں کو حرف تشبیہ آکھدے ہین جیاں، طرح، جہیا، جیسا وغیرہ۔

۴: وجہ تشبیہ: اوہ مشترکہ صفت جہڑی مشبہہ تے مشبہ بہہ دے درمیان پائی جُلے۔

۵: غرض تشبیہ: اوہ مقصد جس واسطے تشبیہ دتی جُلے۔

۶: استعارہ: کسے لفظ کو اسدے مجازی معنیاں بچ اس طراں استعمال کرنا کہ حقیقی تہ مجازی معنیاں بچ تشبیہ دا تعلق ہوئے اِس کو استعارہ آکھدے ہین۔ مثلاً ایہہ بچہ چن ہے۔ ماہڑا پُتر سینہہ ہے۔ اس مثال بچ چن تہ سینہہ استعارہ ہین۔ استعارہ دے ترے ارکان ہوندے ہین۔

۱: متعارہ لہہ:- اوہ شخص یا چیز جس واسطے کوئی لفظ مستعارہ کہدا ہوئے (مُشبہ)

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

۲: مستعارہ مُنہ :- جس واسطے مستعارہ کہدا ہوئے۔

۳:- وجہ جامع : اوہ مشترکہ صفت جہڑی مستعار لہہ تہ مستعار منہ بچ موجود ہوئے۔

۳: مجاز مرسل :- جدوں کوئی لفظ اپنے حقیقی معنیاں دے بجائے مجازی معنیاں بچ اس طراں استعمال ہوئے کہ اِس دے حقیقی تہ مجازی معنیاں بچ تشبیہ دا تعلق نہ ہوئے اس کو مجاز مرسل آکھدے ہین۔ مثلاً۔ ایہہ کم ماہڑے ہتھاں بچ ہے۔
اِس بچ ہتھ تہ مجاز مرسل ہین۔

۴: کنایہ :- جہڑ الفظ اپنے مجازی معنیاں اس طراں استعمال ہوئے کہ اِس تھیں حقیقی معنی بھی حاصل ہون اُسکو کنایہ آکھدے ہین۔
مثلاً: اوہ ڈھڈے دا ہولا ہے۔
اِس بچ ڈھڈیے دا ہولا راز نہ چھپنے والا نالے کہٹ جسامت والا دوئے مطلب ہین۔

۵: تضاد : شعر بچ دو یا دو تھیں ذیادہ ایسے الفاظ استعمال کرنے جہڑے معنیاں دے لحاظ نال ہک دوئے دی ضد ہون اسکو تضاد آکھدے ہین۔ جیاں نیک، بد، صبح وشام، اگ پانی وغیرہ۔

۶: حسنِ تعلیل :- کسے گلے دی کوئی ایسی وجہ بیانکرنا جھڑی اسدی اصل وجہ نہ ہوئے بلکہ اس بچ کوئی شاعرانہ خوبی ہوئے اسکو حسنِ تحلیل آکھدے ہین۔ مثال:
کلی دا خوشبو تھیں جُدا ہونا۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

پھل داشاخاں اُتے لہرانا تہ سجدہ کرنا۔

۷: مراعاۃ النظیر:- کلام بچ ایہہ جئی گلاں داذکر کرنا جنہاں بچ کسے قسم دی منا سبت ہوئے مگر انہاں بچ تضاد تہ تقابل نہ ہوئے۔

مثال: بوٹا بوٹا۔ گل باغ، اُجاڑ ویرانی۔

۸:- تجنیس۔ کلام بچ دو یا دو تھیں زیادہ ایسے الفاظ استعمال کرنا جہڑے بظاہر مشتابہ (ہک جسے) ہون مگر معنیاں دے لحاظ نال مختلف ہون۔

مثال: شک (شک کرنا) شق (پھٹنا) صدا (آواز) سدا (ہمیشہ)

۹: اکھان:- (محاورات) کسے ہک مثال بچ پوری سبق آموز کہانی بیان کرنے کو اکھان آکھدے ہن۔ مثلاً: سو سنیار دی ہک لوہار دی۔

۱۰:- تلمیحات: شعر بچ کسے تاریخی واقعے دی طرف اشارہ کرنا۔

عصائے موسیٰؑ، صدا ایوبؑ، تشبیہ فرہادؔ۔

شاعری بچ انہاں چیزاں دا استعمال شعر دے حُسن کو چار چن لا چُھڑ دے۔ غزل دی تے ایہہ چیزاں جان ہین ہور غزل دی تے ایہہ ہی انفرادیت ہے کہ اُس بچ اشاریاں، رمزاں استعارات تہ تلمیحات بچ بڑی بڑیاں گلاں آکھیاں گیندیاں ہین۔ شاعر ایہہ تمام چیزاں استعمال تے کردے ہین مگر کجھ شاعر ایہہ گل نہیہ جاندے کہ انہاں چیزاں دی تعریف کے ہے۔ ہور علمی اصطلاح بچ انہاں کو کے رُتبہ حاصل ہے۔ اسواسطے ایہہ گل ضروری ہے کہ علم بیان دی تھوڑی بہت جانکاری شاعری دے شوقین حضراتاں واسطے اہم ہے۔ ایہہ تھوڑا جیا تعارف اِس مقصد دے تحت لکھیا گیا کہ صاحب ذوق لوک اِس علم دی باریکیاں کو متعارف کرسن ہور اِس طراں پہاڑی نثری ادب بچ عموماً تہ پہاڑی شاعری بچ خصوصاً ہور رونق بدھسی۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

پرچول

☆

☆

حصّہ دوم

☆

پھاڑی شاعری دا تنقیدی مطالعہ

شاعری انسان دے اندرونی جذبات تہ احساسات دی آئینہ دار ہے۔ اِس بچ دِل دے کونے بچ بسنے آلے جذبات بھی لبھدے ہین تہ انسان دے آس پاس چار چوفیری دے حالات بھی دس گیندے ہین۔ گویا حیاتی دے جہپ تہ چھاڑ شاعری کو ہک موضوع ہک زبان دیندے ہین۔ ایہہ گل بھی حقیقت ہے کہ کسے شاعر دی شاعری دی مکمل تشریح تہ تفسیر ناممکن ضرور ہے مگر شاعری دے مطالعے نال اُس شاعر دی ذہنی کیفیت دا کجھ نہ کجھ سراغ لبھ گیندا ہے۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ڈنڈکراں میں سجناں سُتیاں کو

میاں کریم اللہ قریشی

﴿تعارف شاعر﴾:

ناں: کریم اللہ قریشی

پیدائش: ۱۰رمئی ۱۹۴۸ء باغ بالا کرناہ کپواڑہ

سکونت: (موجودہ) دولت کالونی مُظفر آباد (P.O.K)

سابقہ بالا: باغ بالا کرناہ کپواڑہ

تصانیف: (۱) ڈنڈکراں میں سجناں سُتیاں کو (پہاڑی شعری مجموعہ)

(۲) پینگ (پہاڑی شعری مجموعہ)

(۳) چٹیاں دنداں دی پریت (پہاڑی شعری مجموعہ)

(۴) اُردو پہاڑی اک تقابلی مطالعہ (اُردو مقالہ برائے ایم فِل)

(۵) رُتاں دیاں متاں (پہاڑی بارہ مانہہ)

تعارف کتاب:

ناں: ڈنڈکراں میں سجناں سُتیاں کو

تعداد صفحات: ۶۱

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

پہلا ایڈیشن: مارچ ۱۹۷۸ء
کتابت: سیّدہ نعیمہ اختر
چھاپ خانہ: بروکاز پریس سرینگر
دوا ایڈیشن: اپریل ۲۰۰۷ء
کمپوزنگ: عبادت الرحمان
پبلشرز: میاں سمیع اللہ قریشی، میاں دانیاں قریشی، میاں افضال قریشی
چھاپ: راجہ جی پرنٹرز قیصر پلازہ صدر راولپنڈی پاکستان

میاں کریم اللہ قریشی بیک وقت ہک مُحب قوم، شاعر، ادیب تہ دانشور داناں ہے۔ جنہاں سُن پہاڑی زبان کو انگلی پکڑ کے اپنیاں پیران ٹُرنا سِکھایا۔ ہور اُس ویلے تک اس کو سہارا دیندے رہے جدوں تک ایہہ جونٹری ہوگئی۔ قریشی صاحب دا شُمار اُنہاں ہی شخصیتاں بچ ہوندا ہے۔ قریشی صاحب سُن اپنے قلم دے ذریعے اُس ویلے پہاڑی قوم کو جگالنے دی کوشش کیتی جس ویلے ایہہ قوم سیاسی، سماجی تہ معاشی طور اُتے پسماندگی تہ بے توجئی دی حدان تھیں گُزر رہی آسی۔ قریشی صاحب سُن اپنی شاعری صرف ہور صرف اپنی قوم واسطے وقف کیتی ہے۔ جتھے تک اس مجموعے دا تعلق ہے۔

اُنہاں دی شاعری بچ ہک واضح پیغام ہے جیہڑا اُنہاں سُن پہاڑی قوم کو اپنے حقوق دے حصول واسطے کوشش کرنے واسطے دِتا ہے۔ زیرِ نظر کتاب دا پہلا ایڈیشن مارچ ۱۹۷۸ء بچ شائع ہویا جد کہ کلچر اکیڈمی بچ پہاڑی شُعبہ اگست ۱۹۷۸ء بچ کُھلیا۔ اس ہک نفری شعبے دا سارا کم کاج کہلے قریشی صاحب دے موہنڈیاں اُتے آپیا۔ اُنہاں اپنی ان تھک محنت، لگن تہ قابلیت نال ایہہ سارا کم بڑی خوش اسلوبی نال انجام دتا۔ جتھے تک اُنہاں دی مذکورہ تصنیف دا تعلق ہے۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ظاہر ہے ایہہ کتاب اُنہاں اُس ویلے چھاپ کے سامنے آندی جدوں پہاڑی کو سرکاری سرپرستی حاصل نہ آسی۔ دوئے طرف اس زبان کو بولنے والے اِس قدر احساسِ کمتری دا شکار ہوسے کہ پہاڑی بولنا، پڑھنا تہ لکھنا ہک مشکل کم آسا۔ مگر جنہاں مخلص رہنماواں سُن پہاڑی قوم دی حالت بدلنے واسطے جدوجہد کیتی، اس قافلے بچ قریشی صاحب دا اپنا مقام ہے۔ اس کتاب دے شروع بچ دوئے ایڈیشن دا تعارف مصنف سُن خود کیتا ہے۔ اس تھیں بعد پہاڑی کلچر اینڈ ویلفر فارم دے اُس وقت دے جنرل سیکریٹری جناب عبدالحمید خان ہوراں دی لکھی دی پہلی گل ہے۔ موصوف سُن پہاڑی قوم دی زبوں حالی بیان کرنے دے نال نال مذکورہ تصنیف دی ادبی اہمیت وارے گل کیتی ہے۔ اوہ لکھدے ہین۔

''قریشی صاحب ہوراں سُن خُدا داناں کہن کے اپنی ایہہ انقلابی تقریری کتاب لکھ کے پہاڑی قوم تے مچ بڑا احسان کیتا۔ اس کتاب کو پڑھ کے سنگدل انسان بھی ستھے نالوں موم ہوگیندے تہ بُزدل تھیں بُز بھی شیراں نالوں موم ہوگیندے تہ بُزدل تھیں بُزدل شیراں نالوں بہادر تے غیرت مند ہوگیندے ہین''۔[1]

اگے گچھ کے قریشی صاحب ہوراں دی لکھی دی تقریظ ''تُساں واسطے'' عنوان نال ملدی ہے جس بچ مذکورہ تصنیف بارے مصنف دے تاثرات ملدے ہین۔ نالے پہاڑی قوم دی اُس ویلے دی صورتحال اُتے بھی شاعر سُن بحث کیتی ہے۔ اس دے نال نال قریشی صاحب ہوراں سُن اُنہاں دے اسمائے گرامی یاد کیتے ہین جنہاں سُن کتاب چھاپنے بچ اُنہاں دی معاونت کیتی۔

زیرِ نظر شعری مجموعہ ہک پیغام ہے۔ حوصلے تے ہمت دا درس ہے۔ شاعر سُن

---

[1] ڈنڈ کراں میں سجناں ستیاں کو

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

اپنی پسماندہ قوم دی حالت کو سُدھارنے دے نال اپنے قلم کو حرکت دِتی۔
اُنہاں سُن اپنی قوم دے دُکھاں درداں زندگی دیاں اوکھتاں، مجبوریاں، دُکھ درد برداشت کرنے دی قوت تہ پسماندگی کو بیان کرنے دے نال نال حقوق بارے جانکاری نہ ہونے کو اپنی شاعری دا موضوع بنا کے قوم کو ویلے دے نال ٹُرنے تہ حقوق دے حصول واسطے جدوجہد کرنے دی کوشش کیتی ہے۔ ''ڈنڈ کراں میں سجناں سُتیاں کو'' ادب برائے زندگی دی بہترین مثال ہے۔
اپنی شاعری دے موضوعات بارے قریشی صاحب اس طراں رقمطراز ہین۔
''میں اپنی شاعری بچ سُتیاں دیاں پہاڑیاں کو ڈنڈ کر کے جگالنے دی کوشش کیتی ہے۔ ہور اُنہاں کو آکھے کھیا جے تسیں بھی نیندر تھیں جاگو ہور اپنی زبان دی ترقی واسطے جدوجہد کرو ہور قطار بچ کھل کے اپنی شناخت کرالو۔ میں پہاڑیاں کو پیغام دینے واسطے، پہاڑی، ہندکو، پنجابی تہ سرائکی دی پُرانی صنف سی حرفی دا سہارا کہدے''۔[1] زیرِ تبصرہ مجموعے دی شروعات ترانہ ہے جیہڑا پہاڑی ادب بچ یک منفرد چیز ہے۔ اس ترانے بچ شاعر سُن قوم دی عظمت پہاڑی لوکاں دی جفاکشی، حُب الوطنی تہ دلیر مندی داذکر کیتا ہے۔

سُپر دلیر الایا ڈیرا کھن کے تُدھ پہاڑ
ٹہا کے سہرے کر کے سٹے تُدھ لتاڑ
کریں قوم تہ وطن سوہنے دی راکھی رات تہاڑ
ربّ داشکر ہزار پہاڑ یا ربّ داشکر ہزار

اِس ترانے بچ قوم دے جُملہ اوصاف دے بیان دے نال نال پہاڑی ثقافت داذکر بھی لبھدے۔

---

[1] ڈنڈ کراں میں سجناں ستیاں کو

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

بھیس توہڑا مچ سوہنا جانی لاویں توں سلوار
سر توہڑے تے لنگی سچی کُلہ تلے دار
اِٹی ڈنڈا کھیڈ لوکاں دی کھیڈ توہڑی تلوار
ربّ داشکر ہزار پہاڑ یارب داشکر ہزار

اس ترانے کو پڑھ کے سماج دی پوری پوری تصویر اکھیاں سامنے آگیندی ہے۔اس مجموعے دی اگلی نظم ''اُمید فصل دی'' ہے۔اس نظم بچ پہاڑی قوم دی پسماندگی دا ذکر کیتا ہے نالے پہاڑیاں دے اندر ذہنی بیداری کو ہک بڑی اُمید نال ڈِٹھا ہے۔

شُکر خُدا دا شُکر خُدا دا جاگے سجن پہاڑی
گئی بے کاری تہاڑ جنہاں دی سُتے رہے تہاڑی
ویلے نال نہ جاگے سوہنے قدر نہ اپنی جانتی
شُکر ہے فروی دیگر ویلے اُنہاں قدر پچھانی

اس تھیں اگے مشہور زمانہ قوالی شامل ہے۔

اکھ مستانی یار دی کرگئی نشانہ تیر دا
درد عشق دا سین نہ دیندا نت کلیجہ چیر دا

ایہہ قوالی غالباً پہاڑی زبان دی اولین قوالی ہے۔جیہڑی ریڈیو کشمیر سرینگر دے پہاڑی پرگرام بچ نشر ہوئی۔ایہہ سدا بہار قوالی ہجاں بھی بالکل نویں نویں لگدی ہے۔ایہہ پہاڑی موسیقی بچ ہک انمول نمونہ ہے۔اس قوالی بچ لوک گیتاں دا رنگ تہ تصوف دوئے جلوہ افروز ہین۔

لکھی قلم ازل دے اگے زور نہ کُجھ تتبیر
اکھ مستانی یاری دی کرگئی نشانہ تیر دا

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

اس قوالی تھیں بعد زیرِ نظر کتاب بچ ہک درد بھریا گیت شامل ہے۔ اس گیت کونا مور پہاڑی گلوکار سید اقبال ملنگامی ہوراں دی سُریلی آواز سُن ہور بھی پُرسوز بنادِتا ہے۔

باہجھ توہڑے رات دسے میں نہ دِکھ سکدی
چن بھانویں لکھ چڑھن میں نہ پہکھی ہک دی

ہک ہور قوالی بھی شامل ہے۔ اس قوالی بچ حُسن و عشق دا تذکرہ بڑے خوبصورت انداز بچ کیتا گیا ہے۔ اس قوالی بچ تلمیح دیاں بہترین مثالاں دِکھنے کو ملدیاں ہین۔

پی مہینوآل شراب حُسن دا
کپیا ماس شتاب حُسن دا
بگیا لہو کپے دے چم دا
تُرت چھپایا جوڑا اسم دا

اس تھیں بعد مجموعے بچ ہک نظم شامل ہے۔ نظم دا عنوان درج ہیہ۔ شاعر سُن حُسن دی ناپائیداری دا تذکرہ بڑے دلفریب انداز بچ کیتا ہے۔

ناز نہ کر حُسن تے بے وفا کون کہنسی ناں توہڑا جدا یہہ گیا
قدر کرتوں حُسن دی شردے تھیں ڈر شر دظالم ساڑ دے موراں دے پر

اس تھیں بعد زیرِ تبصرہ مجموعے بچ سی حرفیاں دا سلسلہ شروع ہوندا ہے۔

قریشی صاحب جاندے آسے کہ اگر اپنی قوم کو کُجھ آکھنا ہے تاں اُس طریقے نال آکھنا ہے کہ گل اوپری، پرائی نہ لگے۔ ایسے لب ولہجہ بچ آکھیا جُلے کہ ہسّدیاں ہسّدیاں گل دِلے بچ کہر بنا کہنے۔ اُس صنف بچ آکھیا جُلے جس کو اِس قوم دے لوکاں سُن ہک زمانے تھیں اپنے گھراں بچ جگہ دِتی ہے۔ اوہ صنف

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

جس کو کہیر بال کے اُس دی چوفیری اَج دے نِکے بڑے سُندے رہے ہین۔ شادی بیاہ، غمی خوشی ساریاں موقعیاں اُتے سُننے کو ملدی ہے۔ جیہڑی صنف قادر بخش، محمد بوٹیا، سائیں فقرالدین تہ میاں محمد بخشؒ دے ناں نال جُڑی ہے۔ جس کو پہاڑی لوک اپنی خاص چیز سمجھدے ہین۔ قریشی صاحب سُن اسی صنف دا سہارا کہن کے قوم کو نویں زندگی دا پیغام دینے دی کوشش کیتی ہے۔ قریشی صاحب ہوراں دے سینے بچ قوم واسطے درد چھلیاں ماردا دسدا ہے۔ اوہ پہاڑی قوم کو وقت دی نبض سمجھنے دا احساس دوالدے ہین۔ اپنی اس آواز کو اُنہاں سُن اس طراں بیان کیتا ہے۔

ذ:- ذلتاں تھیں تاں بچسیں توں جے کر سمجھیں اَج دی گل جانی
لنگھ گیا جے اَج تے روسیں توں تکو ملسی نہ کل جانی
جیہڑے اَج دی قدر کو سمجھدے نیہہ کل اُنہاں نوں کرے وفا نائیں
چھالا کے مل بیراں نال جندے چھوڑ حسد تے بخل تہو کھا تائیں
کر ڈنڈ پہاڑی توں پہاڑیاوے توہڑے سجن پہاڑاں دے باز جانی
گوشے نال سمجھا ہر ہک تائیں دِلے دے چھپے دے راز جانی

شاعر پہاڑی قوم دی عظمت دا اعتراف کردا ہے ہور اس دا احساس تمام پہاڑاں کو دوالدا ہے کہ پہاڑی قوم خوددار تہ جفاکش قوم ہے۔ مگر ضرورت اس امر دی ہے کہ اپنی عظمت کو سمجھیا گچھے ہور اپنی زبان تہ ثقافت دی حفاظت کیتی جُلے۔

ص: صرف توں پکڑ خُدا اپنا جیہڑا رزاق ہے کل مخلوق دا جی
تو چمکیں بچ جہان اسراں جیاں چن چمکے چودھویں رات دا جی
نہ سٹ توں سجناں بھیس اپنا جے کر منگیں توں عزت جہان اندر
لاستھن تہ چھوڑ پتلون جانی اس کمی کیتی توہڑی شان اندر

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

مذکورہ شعری مجموعے بچ شاعر سُن پہاڑی ادب اُتے خاص کر شعری ادب اُتے بھی نظر ماری ہے۔ ہور پہاڑی میراث دا ذکر شعراں بچ کیتا ہے۔ اُنہاں سُن پہاڑی دیاں کجھ مشہور کتاباں دی ادبی تہ ثقافتی اہمیت کو شعراں دا لباس لولیا ہے۔

م:۔مست کتاب ہک ہور توہڑی محمد بوٹے دے دِلے دی وہاڑ کڈھی ڈوہنگے راز فقیراں دے عشق والے سطر سمجھ کو پوری تہاڑ لگدی ''روشن دِل'' ''پکی روٹی'' تہ ہور دوئیاں بے شمار کتاباں میراث توہڑی راکھی کیتی تہ تُدھ کدے پہاڑیاوے دکھیں ہک بھی لوکاں کدے راس چھوڑی

قریشی صاحب سُن شاعری بچ لوک ادب اُتے بحث کیتی ہے۔ لوک گیتاں تہ لوک کہانیاں دا ذکر کیتا ہے۔ لوک ادب دی اہمیت تہ اُنہاں دی افادیت گھٹ ہونے تے افسوس بھی کردے ہین۔ لوک ادب بچ ملاوٹ اُتے ناراضگی دا اظہار بھی کیتا ہے۔

ن:۔نچھ نہ رہی ایہہ نظم توہڑی جیہڑی لوکاں دامن پر چاوندی سی
بالو، ماہیا تہ لچھی، سپاہی گمیاں مرگئی جیہڑی کونجڑی گاوندی سی
موئی بگڑو پُہلیاں ناں اُستا ککو بسریا جیندے دا پتا نائیں
چن چڑھیا نیہہ کئیں سال ہوئے قینچی پچ گئی سُرمہ ڈِٹھا نائیں

سی حرفیاں دے سلسلے دے آخر بچ قریشی صاحب ہوراں پہاڑی قوم دی علمی صلاحیتاں دا ذکر کیتا ہے ہور کجھ تاریخی حوالے شعراں دی شکل بچ بیان کیتے ہین۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ہ:- ہر کوئی جاندا خوب جندے توہڑی شاردا اُچے پہاڑ اُتے
پڑھیا علم توہڑی بولی بچ جتھے لوکاں آہسی رات ہر پاسے تہاڑ اُتے
مویا کنشک تہ نال جندے توہڑی بولی دی قدر خوب کیتی
اس بچ تصنیف ہزار ہوئی بدھ مذہب سُن خوب محفوظ کیتی

''ڈنڈ کراں میں سجناں سُتیاں کو'' دا موضوع صرف ہور صرف پہاڑی قوم ہے۔ شاعر صرف اپنی قوم دی پسماندگی اُتے ہاڑے نیہہ کردا بلکہ قوم دی عظمت دا احساس بھی دوالدا ہے۔

زیرِ نظر مجموعے دے آخر بچ شاعری سُن اوہکھیاں گلاں دا مطلب بھی کھول کے دسیا ہے۔ شاعر سُن کُجھ مشہور لوک گیتاں دی اہمیت تہ اُن دے ماخذ بھی بیان کیتے ہین۔ لوک گیت کنگن بارے اوہ لکھدے ہین۔

''کنگن بھی یک مشہور پہاڑی لوک گیت ہے۔ ایہہ گل وثوق نال آکھنی بڑی اوہکھی ہے جے کنگن کہڑے علاقے دی تخلیق ہے۔ ہور کتنی پرانی ایں۔ پر اتنا ضرور آکھیا جُل سکتے جے ''کنگن'' گیت صدیاں پُرانی ایں۔ ریاست جموں کشمیر دے علاوہ ہزارے ہور پورے جسے سرحد بچ مشہور ہے۔ کُجھاں سیانیاں دا خیال ہے جے کنگن اوڑی ضلع بارہمولہ دی پیداوار ہے۔ ایہہ کافی لمی تہ ساز والی گیت ہے۔''

مزکورہ مجموعے بچ جیہڑی صنف استعمال ہوئی ہے اوہ سی حرفی دی ہیئت بچ ہے۔ مگر شاعر سُن سی حرفی دی صنف کو پوری طرح برقار نیہہ رکھیا۔ سی حرفی دے چار مصرعے تہ تمام مصرعے ہم قافیہ ہونے دے برعکس شاعر سُن اس کو چھیاں چھیاں مصرعیاں دی شکل دتی ہے۔ نالے تمام مصرعے ہم قافیہ تہ ہم ردیف نیہہ۔ جتھے تک موضوعات دا تعلق ہے۔ سی حرفی دے خاص موضوعات تصوف تہ عشق

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

حقیقی رہیا ہے۔ شاعر سُن وقتی ضرورت دے تحت پیغام دینے واسطے اس صنف دا استعمال کیتا ہے کیانکہ اس صنف نال پہاڑی لوکاں دے جذبات تہ احساسات وابستہ ہین۔ اس سلسلہ بچ قریشی صاحب اپنے دوئے شعری مجموعے ''چٹیاں دنداں دی پریت'' جیہڑ ۲۰۰۵ء بچ پاکستان تھیں شائع ہویا لکھدے ہین۔

''سرینگر توں پہاڑی بچ چھپنے والے ماہڑے پہلے نِکے جئے شعری مجموعے ''ڈنڈ کراں میں سجناں سُتیاں کو'' بچ سی حرفی دی صنف کو پہراواں کو نیندر تھیں جگانے واسطے استعمال کیتا۔ جد کہ اللہ دی توفیق نال اگے گچھ کے مکو بھی صوفیانہ رنگ تھہا گیا''۔

قریشی صاحب ہوراں دی ایہہ گل بالکل حقیقت ہے۔ ہور اس دا احساس ''چٹیاں دنداں دی پریت'' بچ مشمولات اُتے نظر مارنے نال خوب ہو گیندا ہے۔ اُنہاں دی شاعری بچ یقیناً کافی پختگی آگئی ہے۔ اُنہاں دی شاعرانہ، عظمت بارے قندہار ہند کو بورڈ پاکستان دے جنرل سیکریٹری جناب محمد ضیاء الدین ہوریں اس طراں رقمطراز ہین۔

''میاں کریم اللہ قریشی خوبصورت لب و لہجے دے شاعر ہین۔ پہاڑی ہند کو زبان بچ اپنے خیالات نوں شعری قالب بچ اس طرح ٹہالاوے کہ پڑھنے تہ سُننے والا کشمیر دیاں جھیلاں، آبشاراں تے ندیاں دے ہم سُراں نوں اپنے دِل بچ اُترد امحسوس کردے۔ تہ انوں انج لگدے جے کرنازک تے خوبصورت خیال اسی دے ہی دلے دی آواز دی آواز ہے''۔ قریشی صاحب دی شاعری اُتے ڈوہنگی نظر مارنے نال پتہ لگدے کہ اوہ کنٹرول لائن دے آر پار بسنے والے پہاڑیاں دے نمائیندہ شاعر ہین۔ اُنہاں دی شاعرانہ عظمت دا اعتراف دواں پاسیاں بسنے والے پہاڑیاں کو برابر ہے۔''

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

چٹیاں دنداں دی پریت

﴿تعارفِ کتاب﴾

شاعر: میاں کرم اللہ قُریشی کرناہی

سنِ اشاعت: ۲۰۰۵ء تعداد صفحات:-۹۱

پبلشرز: میاں سمیع اللہ قُریشی، میاں دانیاں قُریشی

چھاپ خانہ: راجہ جی پرنٹرز، قیصر پلازہ صدر راولپنڈی

''چٹیاں دنداں دی پریت'' قُریشی صاحب ہوراں دا ترِیا شعری مجموعہ ہے۔ ایہہ کتاب ۲۰۰۵ بچ پاکستان تھیں شائع ہوئی۔ اِس شعری مجموعے بچ اصنافِ سخن دے لحاظ رنگ برنگے پھل کھلے ہین۔ جنہاں بچ نعتاں، نذرانے، نظماں، گیت، چار بیتے تہ ہک باراں مانہہ بھی شامل ہے۔ قُریشی صاحب سُن ہر تخلیق نال تاریخ تہ مُقامِ تخلیق درج کیتے ہین۔ جس کو پڑھ کے اندازہ ہوندا ہے کہ زیادہ تر چیزاں اُس پار لکھیاں گیاں ہین۔ کُجھ چیزاں اُس ویلے دیاں بھی شاملِ اشاعت ہین۔ جس ویلے اوہ اِتھے رہندے آسے۔ کتاب دے شروع بچ کندھارا ہند کو بورڈ پاکستان دے جنرل سیکریٹری محمد ضیاء الدین ہوراں سُن قُریشی صاحب دی شاعرانہ عظمت بارے گل کیتی ہے۔ اپنی گل عنوان دے تحت شاعر سُن اپنے ادبی سفر بارے لکھیا ہے۔ مجموعے

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

دی شروعات ہک دُعائیہ نعت نال ہوندی ہے۔ نعت دے جُملہ اوصاف کو مدِ نظر رکھدیاں ہویاں شاعر سُن اظہارِ خیال کیتا ہے۔

ے کملی والے دے دربار باہجوں ہور نہ کُجھ سہارا
باہجھ شفاعت پاک محمدؐ ہوسی نہ چھٹکارہ

اِس تھیں بعد نذرانہ بحضورِ امام حُسینؑ شاملِ اشاعت ہے۔ رمضان شریف دی عظمت بارے ترے نظماں شامل ہین۔ اِس تھیں بعد ہک باراں مانہہ خالص پہاڑی چیز کتاب دا حصّہ ہے۔ باراں مہینیاں دیاں موسمی خصلتاں کو شاعر سُن بیان کیتا ہے۔ بچھوڑے دی اگ ہر موسم بچ شاعر دا دِل ساڑ دی نظر ایندی ہے۔ ہجر دا درد اُم اُم کے اکھیاں تھیں ڈھلد انظر ایندا ہے۔

ے باہیا پیر بساکھ مہینے اُمے ٹھنڈے پانی
یاد پیاریاں سجناں والی دِل تے لاوے کانی
دِکھ کے بوٹا پتر نیلا بہلے زخم پُرانی
سجناں باہجھ کس کو دساں میں غمناک کہانی

زیرِ نظر شعری مجموعے بچ حضرت باباجی صاحب لاروی ہوراں دی خدمت بچ ہک نظرانہ بھی شامل ہے۔ شاعر سُن اپنے جذبات دا اظہار سی حرفی دی صورت بچ موثّر انداز بچ کیتا ہے۔

ب: بسنا عشق دے شہر اندر چاہیا لکھاں پر سکیا بس کوئی کوئی
سب آکھدے ڈین مکار دُنیا پر اِس تھیں سکیا نس کوئی کوئی
ڈنگے کئی محبوب دی زُلف پہانویں پہیت کنڈل دا سکیا دس کوئی کوئی
باباجی دے وانگ قریشیا او کوچے یار دے سکیا بس کوئی کوئی

قُریشی صاحب کو اپنی والدہ نال کتنا لگاؤ تے احترام آسا۔ اِسدا اظہار نظم

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

''اماں'' بچ دکھنے کو ملدا ہے۔ اِس نظم بچ شاعر سُن اپنی اماں دے احسانات دا اعتراف کیتا ہے۔ ہور اُنہاں دی جُدائی بچ درد و غم دا اظہار کیتا ہے۔ ''بجھو مڑی بجھارت'' ہک بہترین نظم ہے۔ شاعر سُن بڑے فنکارانہ انداز بچ اُس ویلے (۱۹۹۱) دے حالات دی منظر کشی کیتی ہے۔ ہور نا مساعد حالات دا نقشہ پیش کیتا ہے۔

کر توبہ آدم خوری تھیں
ایہہ کرتب ڈاھڈے پہارے نی
رَت آدمیاں دی پینویں توں
تُدھ لئے بنگلے ٹہارے نی

وطن دی جُدائی دا احساس شاعر دے سینے بچ شعر بن کے اُبلدا ہے۔ ایہہ درد بڑے پُر اثر انداز بچ چٹے شفید کاغذ دی زینت بن گیندا ہے ہور قارئین کو متاثر کرنے تھیں بغیر نیہہ چھوڑدا۔ ہر پڑھنے والا ایہہ درد اپنے سینے بچ محسوس کردا ہے۔ وچھوڑے دا درد اُنہاں دی شاعری تھیں ساون نالوں برھدا نظر ایندا ہے۔ اکثر نظماں تھیں وچھوڑے دی اگ دا احساس ہوندا ہے۔ اُنہاں نظماں بچ ''نِت چُھلیں سوہنی وائے نی'' آجند جانی کول کُماواں، بچ ہجراں کاگ اُڈائے نی، اِس درد فراقے دے، کیاں ہوندے درد سوائے نی، ہور موئیاں فراقے نال قابلِ ذکر ہین۔ ایہہ نظماں پڑھ کے وطن دی قدر و قیمت دا احساس ہوندے۔ نالے جُدائی دی اگ دے سیک دا تلخ تجربہ بھی۔ ایہہ نظماں پڑھ کے ہک پتھر دِل انسان بھی موم نالوں ڈُھل گیندے ہور جذبات دی شدت نال اتھروں نِکل ایندا ہے ہین۔

کُجھ بند نمونے دے طور پیش ہین۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

صدقے کہولی توہڑیاں راہواں
ماہڑی جان کہولی توہڑیاں راہواں
توں آئیں فرسئیں باہواں
موئیاں فراقے نال

(موئیاں فراقے نال)

کرہاکے حیلے رتن رہیاں
یاد آئیاں گلیاں وطن دیاں
کئیں لُوے پُھل لوسائے نی
کیاں ہوندے دردسوائے نی

(نظم کیاں ہوندے دردسوائے نی)

میں کہولی تڑیاں راہوں تو
قُربان وطن دیاں چھانواں تو
نالے کٹھیاں تہ دریانواں تو
کہہ آکھاں سجناں دوردیاں

(نِت چُلیں سوہنیں دائے نی)

تہن رونق وطن پیارے دی
ڈل جھیل تہ ولر کنارے دی
جتھے سجناں ڈیرے لائے نی
نِت ہوندے دردسوائے نی

(نِت ہوندے دردسوائے نی)

شاعر کو وطن کشمیر دے ذرّے ذرّے نال پیار ہے۔ ہور اِس پیار دی شدت

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

وطن دی بچ ہور بھی بدھ گیندی ہے۔ شاعر وطن دے بن بوٹیاں، پکھیرواں تہ ہوا نال گل کردا ہے۔

چُھلی چھنگ کشمیر والی بنہ کے اُچی ڈاری ہے
پہجیں کوئی سُنیہا سجناں ڈاھڈی اقراری ہے
آہ جانی جند کہول کہماواں لائی ہجر کٹاری ہے

(نظم:- آہ جانی جند کہول کہماواں)

چار بیتے دی صنف ''زیر نظر مجموعے بچ شامل ہک خاص چیز ہے۔ ایہہ خالص پہاڑی چیز ہے۔ شاعر سُن دُنیا دی ناپائیداری دا ذکر خوبصورت انداز بچ کیتا ہے۔

ہوسن فانی سب جہان ۔۔۔ زندگی دِناں دی مزمان
چٹیاں دنداں دی پرہیت ۔۔۔ رہسی دِلاں بچ بسنیک

اِس مجموعے بچ دواں گیتاں تھیں بعد کُجھ غزلاں شامل ہین۔ غزلاں دے موضوعات زمانے دے حالات، قلبی واردات، تہ ہجر فراق وغیرہ ہین۔ جذبات واحساسات دی فنی تقاضیاں نال ہم آہنگی وسدی ہے۔

آوے کدے قرار نہ سجناں ۔۔۔ بچ پردیساں ہجر ستاوے

موجودہ افراتفری دے دور دے تناظر بچ شاعر اسطراں آکھدا ہے۔

کہڑا بوٹا نیلا ساوے ۔۔۔ اج اسماناں دے جنگل بچ

قریشی صاحب دے شعری مجموعے دا ایہہ مختصر جیہا تعارف ہے۔ ایہہ کتاب آسانی نال دستیاب نیہہ اِس واسطے ایہہ مختصر جانکاری پہاڑی ادب دے شیدائیاں واسطے فائیدہ مند ثابت ہوسکدی ہے۔ قریشی صاحب دی شاعری اُتے بحث کرنے واسطے مکمل تحقیق دی لوڑ ہے۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

پہینگ

تعارف کتاب

ناں: پہینگ (پہاڑی شعری مجموعہ)
ناشر:-ہدایت اللہ قریشی
سن اشاعت: مارچ ۱۹۸۶ء
کتابت:-سیدہ نعیمہ اختر
چھاپ خانہ:-فوٹو لیتھو ورکس دہلی۔
تعداد:-۱۳۶

پہینگ میاں کریم اللہ قریشی ھوراں دا ہک خوبصورت شعری مجموعہ ہے۔ایہہ کتاب اُس ویلے شائع ہوئی جدوں قریشی صاحب ریاستی کلچرل اکیڈمی بچ پہاڑی شعبے دے انچارج آسے۔لیتھو پیپر تے چھپی دی ایہہ کتاب اپنی جسامت تہ شکل صورت دے لحاظ مختصر تہ سادی جئی دسدی ہے مگر پہاڑی زبان وادب دے شیدائی واسطے بڑی انمول تہ قابلِ قدر چیز ہے۔ہُن تقریباً نایاب ہے۔راقم کو ایہہ کتاب پڑھنے دا موقع ملیا تہ مناسب سمجھیا کہ اِس شعری مجموعے بارے مختصر جیہا تعارف ہو گچھے۔اِس مجموعے بچ شاعری دیاں اصناف دِکھنے کو مل گیندیاں ہین۔ جناں بچ پہاڑی شاعری مثلاً چار بیتیاں دے نال

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

جدید اصنافِ سخن مثلاً غزل جئی صنف بھی اپنی تمام خوبیاں جلوہ افروز دِسدی ہے۔ اِس مجموعے بچ حمد، نعت، گیت، قوالی، نظم دُعا تہ شُکرانہ شامل ہین۔ ایہہ سارا کُجھ اِس گل دی دلالت کردا ہے کہ قریشی صاحب اپنے وقت دے ہی کامیاب شاعر نیہہ بلکہ موجودہ دور دے شعری تقاضاں تھیں بھی پوری طرح آشنا ہین۔ کِتاب اُتے سرسری نظر مارنے نال پتہ لگدے کہ اِس پھلواڑی بچ رنگ برنگے پھل ہین جناں دی خوشبواج توہڑی تروتازہ ہے۔

کتاب دے شروع بچ شاعر سُن تعارفی نوٹ بچ شاعری دے بارے بحث کیتی ہے۔ اِس دے نال نال ہندکو پہاڑی شاعری دی تاریخ اُتے بھی بحث کیتی ہے۔ مذکورہ تخلیق بارے بھی اُنہاں سُن اظہار خیال کیتا ہے۔ شاعر سُن ایہہ تخلیق اپنے پہرا جناب نوراللہ قریشی صاحب ہوراں دے ناں لائی ہے۔ کتاب دی شروعات اللہ پاک دے ذکر نال ہوندی ہے۔ حمد باری تعالیٰ شاملِ اشاعت ہے۔ شاعر خُدائے برتر واعلیٰ دی عظمت دا اظہار اِس طرح کردا ہے۔

ے توں بہتر ہر بہتر کولوں ہر عظمت دا سائیں
میں عاجز محتاج خُدایا فضلوں پار لنگھائیں

نعتاں والے حصے بچ نعتاں تھیں علاوہ ہک قوالی بھی شامل ہے۔ نعتاں تھیں شاعر دی دِلّی تڑف، آرزو تہ جستجو دے اظہار نال فنی مہارتاں بھی نظر آگیندیاں ہین۔

ے اَرباں ہور آدم دے جائے
جہڑے اِس دُنیا تے آئے
پچ سکے نہ توہڑیاں تھائیاں
واہ واہ کملی والیا سائیاں

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

مرثیہ حضرت امام حسینؑ بھی اِس حصے بچ شامل ہے۔ پہنگ دے اگلے حصے بچ نظماں شامل ہین۔ مختلف عنوانات دے تحت شاعر سُن اپنے خیالات کو خوبصورت شعراں دی شکل ڈھال کے پیش کیتا ہے۔

انہاں نظماں بچ، ہانی، پڑھیو پہاڑیو، حکایتِ مجنوں، چھاڑی یاداں، جواب در بیان یاداں، اڈیکاں سجن دیاں شامل ہین۔ ہک دُعا تے شکرانہ قبولیت دُعا شامل ہین۔ اِنہاں نظماں بچ ذاتی جذبات و احساسات، عشق و مُحبت، زمانے دے حالات، تہ درد دی کسک موجود ہے۔ نظم ''یاداں'' تھیں ہک نمونہ پیش ہے۔

ہک تہ اگ مُحبت والی چھکے کونڈے باہ کے
دوئے گارا تہ گُپ نہیر اُڑن نہ دیوے راہ تے

''جواب در بیان یاداں بچ'' شاعر اِس طراں آکھدا ہے۔

واہ ناداناں بچ مجازے ہوش ہواس پُہلائے
بچ مجاز ریاض کریسن تاں کُجھ لکسن ہٹائے

اِنہاں نظماں کو پڑھ کے لگدا ہے کہ شاعر تصوف دے رنگ بچ ڈُبیا دا ہے۔ نظماں دے اشعار سیف الملوک دے قالب بچ لکھے گئے دے ہین۔ ہور سیف الملوک تھیں متاثر دسدے ہین۔

میاں محمد بخشؒ ہوریں فرمیندے ہین۔

آنویں آنویں نہ چِرلاویں دسیں جھلک حُسن دی
آگئے پہور محمد بخشا کرکے آس چمن دی

قریشی صاحب اِس طراں آکھدے ہین۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ے آہُن چِر نہ لائیں سجنا بے اقراری بدھی
باہجھ تُساں دے کس کو دساں کس گلوں اگ لگی

''پہینگ'' بچ غزلاں دا وافر حصّہ ہے۔ اکثر غزلاں مسلسل ہین۔ جنہاں بچ غزلیت دیاں تمام خوبیاں موجود ہین۔ حُسن و عشق بارے شاعر اِس طرح آکھدا ہے۔

ے گل عشق دے تانے بانے دی کہہ پرکھے سوچ ایانے دی
دُکھ حُسن فراق سُکھلے نی ایہہ موتی کہر کہر ڈُھلے نی

زمانے دے حالات تہ انسان دی بے مُروّتی بارے شاعر اِس طراں غزل سرا ہے۔

ے بیدادی نگری ہے ساری
پردسدی سجری ہے ساری
اِتھے رُلدے آدم جائے نی
نِت ظُلم بے دردی ہے پہاری

خیالات دی تسبیح دے دانے جدوں موتاں نالوں کردے ہین ہور ہک پہینگ جدوں تُرتڈی ہے۔ تاں دلے اُتے کے گزری دی غزل دے شعر پیش ہین۔

ے گئی پہینگ ''تُرٹ خیالاں دی
اوہ تسبیح موتی لعلاں دی

اَج یاد پُرانی آئی ہے
جِس اگ کلیجے لائی ہے

قریشی صاحب دی غزل گوئی اُتے گل کرنے واسطے ہک الگ مضمون دی گُنجائش تہ لوڑ ہے۔ پہینگ دے گیتاں والے حصّے بچ کُجھ مشہور تہ معروف گیت

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ہین۔ جھڑے ہُن ستائی (۲۷) سال تھیں زیادہ دا عرصہ گزرنے دے بعد بھی سجرے ہین۔ پہانویں ایہہ گیت پُرانے گیت ہین مگر اَج بھی لوکاں کو مُنھ زبانی یاد ہین۔ ہور بالکل نویں نکورے لگدے ہین۔ پہلا گیت ''بول کا گا' اِس گیت کو نامور گلوکار عبدالرشید قریشی دی آواز سُن لافانی بنا دِتا ہے۔ ایہہ گیت پہاڑی دے اولین گیتاں بچ شامل ہے۔ ایہہ گیت پہاڑی موسیقی دی شان تہ شناخت ہے۔

نِکی نِکی لوئی توں بول کا گا
تلاں داروں آوے ماہڑا ڈھول راجا

قریشی صاحب دیاں گیتاں بچ پہاڑی ثقافت دا رنگ نُمایاں دسدے۔ وطن دی مُحبت، پہاڑی لوکاں دی زندگی دیاں اوکھتاں، لوکاں دی جفاکشی، طرزِ زندگی اُنہاں دے گیتاں دے خاص موضوعات ہین۔ اُنہاں دے گیتاں دے ذریعے پہاڑی لوکاں دی سماجی تہ معاشی زندگی دے نال نال پہاڑی علاقیاں دے جغرافیے دی منظر کشی بھی ہوندی ہے۔ گیتاں تھیں پہاڑی مٹی دی خوشبو ایندی ہے ہور ہٹا کے بناں دی تصویر دِسدی ہے۔

زیر تبصرہ مجموعے بچ ہک چار بیتہ بھی پہاڑی کلچر دی سوہنی تصویر دسدا ہے۔ پہلا بند مثال دے طور پیش ہے۔

پاروں لنگھدی آنویں توہڑیاں اکھاں بچ کٹاری ہے
ٹُریں نخرے نال کہڑے پاسے دی تیاری ہے
ٹور توہڑی سوہنی توہڑا سوٹ رتا لال ہے
پکھنو دِکھ کے چھڑن توہڑیاں دنداں دا کمال ہے

زیر نظر مجموعے دے آخر بچ شاعر سُن اپنا شجرہ نسب بھی تحریر کیتا ہے

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

''پہینگ'' اپنے ناں دی مناسبت نال رنگاں دا ہک ایہہ جیہا مجموعہ ہے جس بچ شاعری دے مختلف اصناف اپنے بکھرے بکھرے رنگاں نال جلوہ افروز ہین۔ اج تک پہاڑی شاعری بچ جتنی بھی جدیدیت آئی ہے اُس دی بُنیاد تہ مثال جتھوں حاصل ہوئی اُنہاں بچ پہینگ بھی ہک خاص اہمیت دا حامل شعری مجموعہ ہے۔ ایہہ اپنے دور دا ہک ایسا ادبی کارنامہ ہے۔ جس کو نمونہ بنا کے پہاڑی شاعراں سُن اپنی تخلیقی صلاحیتاں کو کم بچ لا کے ادب دے نویں محل کھلے کیتے ہین۔ اج دی پہاڑی شاعری دے تاج محل دا ہک تھم میاں کریم اللہ قریشی ہوراں دی تخلیق پہینگ بھی ہے۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

رنگ رُتاں گُلزار

ڈاکٹر صابر مرزا

﴿تعارف شاعر﴾:

ناں: صابر مرزا

پیدائش: ۱۹۴۷ء بہروٹ راجوری

تخلص:

سکونت: بہروٹ راجوری

تصانیف:

(۱) ''خوشنما'' اُردو

(۲) ''باغ بہاراں'' پہاڑی شعری مجموعہ

(۳) ''کوک کلیجہ کی'' گوجری

(۴) ''رنگ رُتان گلزار'' پہاڑی شعری مجموعہ

تعارف کتاب:

ناں: ''رنگ رُتاں گُلزار''

تعداد صفحات:- ۲۶۹

سنِ اشاعت:- ۲۰۰۸ء

ناشر: ڈاکٹر صابر مرزا

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

کمپوزنگ تہ سرورق: العمراء گرافکس اینڈ پبلی کیشنز جموں / پونچھ

ڈاکٹر صابر مرزا پہاڑی شعر و ادب دی ہک قد آور شخصیت داناں ہے۔ صرف پہاڑی ہی نیہہ بلکہ اُردو تہ گوجری بچ اُن دا اپنا مقام ہے۔ ڈاکٹر صاحب دی شاعرانہ عظمت دا اعتراف پہاڑی ادب دے ہر شیدائی کو ہے۔ اسطراں بھی آکھ سکدے ہاں کہ ادب دا شیدائی جیہڑا ڈاکٹر صاحب کو نیہہ جاندا اوہ پہاڑی ادبی دُنیا تھیں بچ دور ہے۔

ڈاکٹر صاحب دی شاعری اُتے کوئی تبصرہ راقم جیئے آدمی دے وس دی گل تہ نیہہ۔ مگر ایہہ احساس پلہ پکڑے کے اِس طرف توجہ کرالدا ہے کہ ایسے بڑے فن کار اُتے نظر مارنی ادب دے طالب علماں ہور فن دے شیدائیاں واسطے بڑی ضروری گل ہے۔ اِسی مقصد دے تحت اُن دی تصنیف زیر مطالعہ ہے۔ ڈاکٹر صاحب دی شاعری دے ہر پہلو دا جائیزہ کہنا راقم واسطے ممکن نیہہ بہر حال ہک سرسری جائیزہ پیش کرساں۔

''رنگ رُتاں گلزار'' ڈاکٹر مرزا ہوراں دا دُوا پہاڑی شعری مجموعہ ہے۔ اس تھیں پہلاں ''باغ بہاراں'' ناں دا شعری مجموعہ شائع ہو کے ادبی حلقیاں بچ اپنی شناخت قائم کر گیا ہے۔ ''رنگ رُتاں گلزار'' کو سال ۲۰۰۹ء دی بہترین کتاب دا اعزاز ریاستی کلچرل اکیڈمی دی طرفوں عطا ہویا ہے۔ زیرِں نظر مجموعے دا خاصا حصّہ غزلاں اُتے مشتمل ہے ہور ایہہ آکھنا غلط نہ ہوسی ایہہ غزلاں دا مجموعہ ہے۔ حقیقت بھی ایہہ ہے کہ ڈاکٹر صاحب بنیادی طور غزل دے شاعر ہین۔ ڈاکٹر صاحب پہاڑی غزل دے صفِ اوّل دے شاعر ہین۔ اُنہاں دی غزل پہاڑی شاعری کو ہک شناخت عطا کردی ہے۔ ہور پہاڑی غزل کو دوئی زباناں دی غزل دے مقابلے واسطے تیاری کردی ہے۔ اُنہان سُن پہاڑی غزل کو نویں جوانی تہ نواں رنگ عطا کیتا۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ڈاکٹر فاروق انوار مرزا ہور لکھدے ہین۔

"ڈاکٹر ہوراں کی پہاڑی غزل نی آبرو نے نال جانیا جانا ہے۔ تہ شعرو ادب نے میدان نے سب سب لوہار اُنہاں نالو ہامننے ور مجبور ہین۔ اُنہاں نا شمار ہک معتبر تہ نویکلا طرزِ تکلم رکھنے والے شاعر نی حیثیت بچ مسلم ہے"۔[1]

ڈاکٹر صابر مرزا ہوریں اپنی شاعری واسطے خام مواد اِسی سماج تہ اِسی معاشرے تھیں حاصل کردے ہین۔ اوہ بھی اِسی ماحول بچ ساہ کہندے ہین۔ جتھے اسیں بسدے ہاں۔ اُنہاں ہی چیزاں دا ذکر اوہ بھی کردے ہین جنہاں دا باقی شاعر کردے ہین۔ الفاظ بھی عام لوکاں دے اگر استعمال کردے ہین۔ فر کہیڑی چیز ہے جیہڑی اُنہاں دی شاعری کو اِتنا اُچا درجہ دیندی ہے۔ ہور اُنہاں کو پہاڑی شاعراں دے موہرے آن کھلا کردی ہے۔ دراصل اُنہاں دا بلند تخیل تہ طرزِ بیان دوئے مل کے اُنہاں کو منفرد تہ ممتاز بنا چھوڑدے ہین۔ تہ اُن دی شاعری اعلیٰ درجے تک پہچ گیندی ہے۔ اُنہاں دا طرز بیان کُجھ الگ ہے ہور ایہہ طریقہ صرف صابر مرزا ہی جاندے ہین۔ اوہ نِکیاں نِکیاں بحراں بچ معنیاں دے سمندر بند کر چھوڑدے ہین۔ جیہڑی ہر کسے دے وس دی گل نیہہ۔ ایہہ فنکاری صرف بڑا فنکار ہی کر سکدا ہے۔

ٹھٹھا ہر پھل پتر لگنا
موسم دئے ہتھ خنجر لگنا

ڈاکٹر صابر مرزا ہوراں دی شاعری تھیں دورِ حاضر دی تلخی، زمانے دی سنگدلی تہ ماحول دی اضطرابی کیفیت دی بُو باس ایندی ہے۔ شاعر اپنے آپ کو ماحول تھیں الگ تھلگ رکھ کے ہک تماشہ گیر نیہہ بلکہ اِس اضطرابی کیفیت کو اپنے شعراں دی لڑی بچ پرو کے رکھدا ہے۔ شاعر اپنے شعراں دے آئینے بچ ماحول کو

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

اُس دی بدشکلی دی تصویر دسدا ہے۔

پہلیاں گُٹے مارے لگنے
لوک بڑے دُکھیارے لگنے
لکھنے والے رنگ پہرے نے
بے رنگی تحریر ہے کئیاں
بل بلیاٹ کرن ڈل جہلم
ڈُبے روز شکار لگنے

شاعر دا دِل زمانے دی بے رُخی، بے حسی، آساں دی نگر دی ویرانی، بے رنگی تصویر تہ دُکھ درد دِکھ کے انسانی فطرت دے تقاضے دے تحت تڑف اُٹھدا ہے۔ ایہہ سارا درد شعراں دی شکل بچ لافانی ہو گیندا ہے۔

چھولیاں، چھکھڑاں ہونواں نی نذر کرنا پیا
روز پھلاں کی خزانواں نی نذر کرنا پیا
دِل درویش رُٹھا ربّا
ہوٹھاں کُن گل باتاں دیسی
زہر پہرے سبوں پیالے پیتے آپو روز
اَس کہہ دساں جے جینے نے حقدار نہ ساں

شاعر زہر پہرے اِس ماحول بچ جینے دا حوصلہ تہ ہمت رکھدا ہے ایہہ زہر زندگی کو ہور تقویت دیندی ہے۔ غماں دی گھپ انہیری رات بچ بھی اوہ آساں دا دیا بال رکھدے ہین ہور چھکھڑاں، چھولیاں دے ماحول بچ آساں دا ہک بوٹا پلدا رہندا ہے۔

---

۱ رنگ رُتاں گلزار صفحہ ۲۶۸

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

چھکھڑاں تہ چھولیاں سارے منڈھوں پٹے نے رُکھ
ماہڑی آساں نا اوہ کسراں ہک شجر زندہ رہیا
غور سنگ دِکھاں سمانے ور
اَج وی آساں نا ہک نگر ہوسی

ڈاکٹر صابر مرزادی شاعری بچ محبوب دے ناز ونخرے بھی دِکھنے کو لبھ گیندے ہین، بے وفائی تہ ہجر وصال دا ذکر بھی ہوندا ہے مگر اِس سارے سلسلے بچ اوہ کدے بھی ماحول تھیں بے خبر نیہہ رہندے ہور جلدی ہی حقیقت پسندی تہ سنجیدگی دا رستہ اختیار کر کہندے ہین۔ اوہ اکھیاں بند کر کے محبت دے سمندر بچ چھالاں نیہہ ماردے بلکہ ثابت قدمی تہ ہمت نال دُکھاں دا مقابلہ کر کے بحرِ محبت دا کنارہ بھی ڈھونڈ کہندے ہین۔ اوہ اپنے محبوب دی یاد بچ رہ کے ہر غم تھیں کنارے ہو گیندے ہین۔

میں بھی لگ جاساں کُسے کنڈھے کنارے دوستا
یاد بچ اُس نی جے صابر دِل جگر زندہ رہیا

محبوب دے ناز نخرے تہ بے وفائی دے تُہپ تہ چھاں جئے موسم بچ اوہ کدے کدے اُداس بھی گیندے ہین۔ ہور پُر شکوہ انداز بچ بول اُٹھدے ہین۔

غیراں اگے سیس نیہہ کیتی
اُس پھل مارے دِل دُکھیا ہے

☆

اوہ احساساں نا تھوڑا پہارے جے چاسن تے کے ہوسی
اساڑھے نال کُجھ دن دوستی لاسن تے کے ہوسی

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ڈاکٹر صاحب دی شاعری بچ زندگی دے مختلف رنگ تے روپ نظر ایندے ہین۔ غم خوشیاں، آساں، حسرتاں، مجبوریاں، موجودہ دور دی بے چینی، اخلاقی قدراں دی پامالی، قلبی واردات دا اظہار وغیرہ اُن دی شاعری تھیں پہاڑاں دیاں چوٹیاں اُتے کھلنے والے خالص پھلاں دی خوشبو ایندی ہے۔ چھمراں دا شونکارتہ پکھنوان دے گیتاں دا احساس ہوندا ہے۔ اُن دے شعران بچ قُدرت دے جلویاں دا عکس لبھدے۔ اُنہاں دی شاعری دے اِس پہلو بارے جناب عرش صہبائی ہور لکھدے ہین۔ ''اِتھے ایہہ آکھنا غلط نیہہ ہون لگا کہ صابر مزانی شاعری بچ رقص کرنی سرگی نی ٹھنڈی ہوانے کولے کولے نرم جھونکیاں نالمس ہے''۔[1]

جدید پہاڑی شاعری بچ ڈاکٹر صابر مرزا ہک اُچے مقام تے فائیز ہین ہور ایہہ مقام اُنہاں کو اُن دیاں غزلاں دِتا ہے۔ اُنہاں سُن پہاڑی غزل کو ہک شناخت دِتی ہے۔ ''رنگِ رُتاں گُلزار'' دے مطالعے تھیں بعد پتہ لگدے کہ پہاڑی غزل دا سفر کُتھے پہنچ گیا ہے۔ اَج پہاڑی غزل جس مقام تے پہنچی ہے اِس دا سہرا شہباز راجوروی، رشید قمر، ڈاکٹر فاروق انوار مرزا، محمد عظیم خان، شیخ آزاد، امتیاز نسیم ہاشمی پرویز مانوس، کریم اللہ قریشی، اقبال نسیم، کے۔ ڈی۔ مینی سرور ریحان، ڈاکٹر جہانگیر دانش، مجروح ملنگامی جئے شاعراں دے سر ہے۔ اِنہاں ساریاں بچوں ڈاکٹر صابر مرزا اگے اگے دسدے ہین۔

ڈاکٹر صابر مرزا ہوراں دی غزلاں بچ غزل دیاں جُملہ صفتاں لبھ گیندیاں ہین۔ پیکر تراشی عام طور تے برتی جان آلیاں آسان ترکیباں بڑے ڈھونگے معنیاں بچ ڈُبیاں نظر ایندیاں ہین۔ عام فہم سُبلے الفاظ ہر جگہ لبھ گیندے ہین۔ اوہ ہسدیاں ہسدیاں بڑیاں معنی دار باوزن گلاں آکھنے بچ جواب نیہہ رکھدے۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ہُن دِل تھمی سُن ھُلواتاں
توں ایہہ بچے چھیڑے کیاں

ڈاکٹر فاروق انوار مرزا ہور لکھدے ہین۔

"اُنہاں نے شعری اسلوب نا ایہہ خاصہ ہے جے اوہ بڑے سادہ تہ عام فہم لفظاں بچ رمزیت ہور معنی نا پہلو تخلیق کرنین۔ جِس نال اُنہاں نے اسلوب بچ نویں جان پیدا ہونی ہے۔ ہور محسوس ہونا ہے کہ اوہ اپنی شاعرانہ آواز بچ تاثیر پیدا کرن نی بھرپور صلاحیت رکھنین"[1]۔ ڈاکٹر صاحب ہوراں دی غزلاں بچ استعارات تہ تلمیحات وغیرہ جئی ترکیباں دا خوب استعمال لبھدے ہور اِس استعمال نال اُنہاں دی غزلاں دا حُسن ہور نِکھر گیندا ہے۔

نہ میں عیسیٰ نہ میں منصور فرایہہ کئیاں سولی مگی چاہڑن لگے نے

اُنہاں دی شاعری بچ پچھ پہاڑی الفاظ اپنی شان نال جلوہ افروز ہین۔ اُنہاں اپنی غزلاں دے ردیف تہ قافیاں کو پہاڑی دے مخصوص تہ عام فہم لفظاں دا جامہ لوالیا ہے۔

آنن ٹنڈ منڈ چار چوبکھی
ٹھنڈاں پہرے سیال نے موسم
برفاں، مانی تہ کٹ گُہرے
دسن روز تُمہال نے موسم

ڈاکٹر صاحب دی شاعرانہ عظمت دا اعتراف کردیاں مرزا عبدالرشید ہوریں لکھدے ہین۔

"ڈاکٹر فاروق صابر مرزا ہوراں نی شاعری نے سارے منظرنامے نے

[1] رنگ رُتاں گلزار صفحہ ۲۶۹

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ڈوہنگے مطالعے تھیں بعد مگی اِس وضاحت تھیں قطعی عاریہہ ہے جے اِنہاں نی شاعری نویں رنگ وآہنگ بچ ڈھلی نی رنگاں رنگیاں پیش کرنی ہے۔ جس وا ایہہ گمان غالب ہونا ہے جے اساں سنگ میاں محمد بخشؒ، غالب، میر تہ سعدی ہم کلام ہین۔" اے

زیرِ نظر مجموعے بچ غزلاں تھیں علاوہ کُجھ نظماں تہ گیت بھی شامل ہین۔ مگر نظما ترتیب نال الگ نیہہ۔ گیتاں تہ نظماں دا اپنا الگ ہی رنگ ہے۔ ہور جُداگانہ نوعیت ہے۔ گویا جیہڑی انفرادیت تہ الگ شناخت اُنہاں دی غزلاں دی اوہ ہی گیتاں تہ نظماں بچ لبھ گیندی ہے۔ اِس تناظر بچ شار راہی ہور کُجھ اِس طراں رقمطراز ہین۔

"ڈاکٹر صابر مرزا ہوراں نے نظم، غزل تے گیت ہک جُداگانہ رنگ بچ سجے ہوئے ہین۔ ایہہ کسے نی تقلید تے عذاب توں بری رہے تہ اپنے رنگ پر کامل دسترس تے مُکمل گُن نے مالک رہے۔ اُنہاں کول ایکو وقت بچ ورڈ ورتھ (WOWRDS WORTH) تے کیٹس (KEATS) نا فطری جمال فِر اقبال نا مشاہدہ تہ بیانیہ نی سوغات اکھٹی برتنے واسطے ملی۔ اُنہاں نی شاعری ہلکے پھلکے انداز بچ غزل نا روح تہ جُثّے نال جوڑنی شکل بچ ہے۔" ۲

نظماں بچ ڈاکٹر صاحب متغزلانہ لب ولہجہ اختیار کیتا ہے۔ گویا غزل ڈاکٹر صاحب دے مزاج بچ رچی بسی ہے۔ ہور اُنہاں دا پلہ چھوڑنے واسطے تیار نیہہ۔ صفہ ۱۱۷ اُتے درج نظم "قبلہ محترم غالب ہوراں نی نذر" ہے۔ اِس نظم دا ڈھانچہ غزل جیہا ہے۔ ردیف، قافیہ، مطلع تہ مقطع دی حدود دے اندر رہ کے اپنے خیالات دا اظہار کیتا ہے۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

رنگ رُتاں گُلزار نا شاعر
ہر دِل تہ دِلدار نا شاعر

اِس نظم بچ ڈاکٹر صاحب ہوراں مرزا غالب دی شخصیت تہ فن دے بارے بچ اپنے خیالات منظوم کیتے ہین۔ اُنہاں سُن غالب دے فلسفے، فصیح، زبانی، شگفتہ بیانی کو بیان کرنے دے حالاتِ زندگی بارے بھی خیالات دا اظہار کیتا ہے۔

غُربت تے افلاساں کھاہدا
بے زرتہ زردار نا شاعر

صفحہ ۲۱۲ رُاتے درج نظم دا عنوان ہے ''احمد فراز دے ناں'' ایہہ نظم بھی غزل دی ساخت بچ لکھی گئی ہے۔ ہور معروف اُردو شاعر احمد فراز دے فکر و فن دی عکاسی کردی ہے۔ ڈاکٹر صاحب سُن احمد فراز دا شعری رُتبہ اس طرح معین کیتا ہے کہ فیض احمد فیض تھیں بعد اگر اُردو بچ کُجھ کمی رہ گئی اوہ احمد فراز سُن پوری کر دِتی۔

غزل نا کم جیہڑا بچیا سا باقی فیض تھیں یارو
اوسارا توڑ چاہڑی چھوڑیا فراز نے ہتھاں

اُنہاں سُن احمد فراز کو ملٹن (MILTON) تہ ورڈ ورتھ (WORDS WORTH) دا ہم پلہ قرار دِتا ہے۔

اوہ ملٹن سا تہ سا ورڈس ورتھ ہاروں باخُدا شاعر
تغیر جس دِتا الفاظ بچ اعزاز نے ہتھاں

صفحہ نمبر ۲۲۸ رُاتے درج نظم ہے ''علامہ اقبال ہوراں نی نظر'' ایہہ نظم غزل دی ساخت بچ ہے ہور شاعرِ مشرق ڈاکٹر سر محمد اقبال دے فکر و فن دی عکاسی

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

کردی ہے۔ ڈاکٹر صابر مرزا ہوراں سُن علامہ اقبال دی شاعری دے خاص موضوعات اُتے اپنے فنکارانہ گل کیتی ہے۔ اُنہاں سُن اقبال دے فلسفہ خودی، فلسفہ عشق، عمل تہ یقین کامل دے بارے ذکر کیتا ہے۔ ہور اقبال دی شاعرانہ عظمت دا اقرار تہ اعتراف بڑے پُر اثر انداز بچ کیتا ہے۔

ڈارے وانگ عقاب جواں جس
دسیا ہُنر کمال ساجہڑا
کری خودی تقدیروں اگے
کیتا کم محال ساجہڑا
خردمندی بچ ڈُبیا تکیا
اُس نافکر اُچھال ساجہڑا

ڈاکٹر صابر مرزا ہوراں سُن اقبال دی شاعری دے موضوعات دا ذکر کرنے دے نال نال اس گل دا بھی اعتراف بھی کیتا ہے کہ اقبال سُن شاعری کو اُچّے درجے تک پہچایا۔ شاعری کو اقبال دی دین بارے اوہ آکھدے ہین۔

اعلیٰ جہت دِتی اُس شعراں
صابر او اقبال سا جیہڑا

ایہہ نظم صفحہ ۲۳۹ رُاتے دوبارہ درج ہوئی ہے۔ مذکورہ بالا ترے نظماں تنقیدی اہمیت رکھدیاں ہین۔ ہور اُنہاں دی اپنی الگ انفرادیت ایہہ ہے کہ شعراں بچ شاعری اُتے بحث ہوئی ہے۔ رنگ رُتاں گلزار دے آخری صفحے بچ کُجھ گیت شامل ہین۔ گیتاں بچ سوز گوار تہ درد جئی کیفیت ہے۔ منظر کشی تہ فطری حُسن دی جھلک لشکارے مار مار کے اپنے وجود کو ظاہر کر رہی ہے۔ گیتان بچ چھمراں دے شونکار دی آواز ایندی ہے۔ پھلاں دی خوشبو اُنہاں دیاں

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

گیتاں بچوں بارشاں نالوں بہردی ہے تہ نیلیاں تلیاں دا حسن جلوہ افروز ہے۔

بہوں تلے نیل نلار موسم برہیانا
پھل خوشبو تے ہبکار موسم برہیانا
تو آکر قول قرار موسم برہیانا
آیار کراں اُس پیار موسم برہیانا

''بہاراں آن دیو، رنگ رُتاں گلزار بچ شامل آخری گیت ہے۔ اِس گیت بچ شاعر سُن بہاراں نال بڑی آس لائی ہے۔ شاعر اِس گیت دے ذریعے آس اُمید دے سہارے جینے دا پیغام دینا چہیندا ہے۔ اصل بچ زندگی دا سب تھیں بڑا سرمایہ بھی آساں ہوندیاں ہین۔ زندگی دراصل اُمید دا ہی ناں ہے۔ آس دا پلہ چھوڑنے نال زندگی بے سود ہی نیہہ بلکہ بے عمل بھی ہوسکدی ہے۔ ڈاکٹر صابر مرزا صاحب کس پُر اثر انداز بچ بولدے ہین ملاحظ فرماؤ۔

دِل ملسن گے دِل نال بہاراں آن دیو
سب جاسن رنج ملال بہاراں آن دیو
ہے چار دِنانا کال بہاراں آن دیو
بہوں ہٹاں بکسن لعل بہاراں آن دیو

ڈاکٹر صابر مرزا دی شاعری دا جائیزہ پیش کردیاں ہویاں غلام ندیم حیدر ہوریں اپنی کتاب ''پہڑاس'' بچ لکھدے ہین۔ ''ڈاکٹر صابر جس قدر اپنی قد و قامت دے لحاظ نال خوبصورت، حسین، جمیل تہ جسیم ہین۔ اُن دی شاعری اُس کولوں زیادہ جسیم تہ جمیل ہے۔ اُنہاں کول اندازِ بیان دی نفاست، نفسیاتی تجزیہ، عشق دی خلش تہ چھبن، وفادار اظہار، محبوب دی شکل وصورت ہور محبوب دی بے وفائی دے علاوہ ہجر وفراق تہ وصل دے چشمے ہمیشہ ہمیشہ واسطے جاری

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ہین۔"[1]

ڈاکٹر صابر مرزا ہوراں دی شاعری اُتے تحقیق دا سلسلہ ہمیشہ جاری رہسی۔ اُن دی شاعری کو مختلف زاویاں نال دکھیا تہ پرکھیا جُلسی ہور مختلف پیمانیاں نال تولیا جُلسی۔ اُن دے فکر و فن دے مختلف پہلواں اُتے بحث ہوندی رہسی۔ فنکار پہانویں نِکا ہوئے یا بڑا اُس دا فن اِس گل دا تقاضا کردا ہے کہ اُس کو پرکھیا جُلے۔ راقم سُن ہک بڑے فنکار دے فن اُتے اپنے ٹُٹے پھٹے لفظاں نچ جو کجھ لکھیا اُمید ہے کہ محققین تہ نقاد حضرات خامیاں اُتے اُنگلی نہ چاسن بلکہ تصیح تہ رہنمائی کرسن۔

☆

[1] پہڑاس صفحہ ۱۱۶

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

چانن

ڈاکٹر مرزا فاروق انوار

﴿تعارف شاعر﴾

ناں:- فاروق انوار مرزا تخلص:- انوار

پیدائش:- بندہ کنہ راجوری

سکونت:- بندہ کنہ راجوری

تصانیف:- ''چانن'' (پہاڑی شعری مجموعہ)

تعارف کتاب:

ناں:- چانن (پہاڑی شعری مجموعہ) تعداد صفحات:- ۱۹۱

سن اشاعت:- ۱۹۹۴ء

چھاپہ خانہ:- بھارتی پریس جموں

''چانن'' ڈاکٹر فاروق انوار مرزا ہوراں دا شعری مجموعہ ہے۔ ایہہ مجموعہ ۱۹۹۴ء بچ بھارتی پریس جموں تھیں چھپ کے منظر عام اُتے آیا۔ ۱۹۱ صفحات اُتے مشتمل اس کتاب بچ۔ حمد، مناجات، نعتاں، غزلاں، گیت تہ رُباعیاں شامل ہین۔ زیادہ حصّہ غزلاں دا ہے۔ کتاب دے شروع بچ جناب نذیر احمد مسعودی ہوراں تعارف لکھیا ہے۔ جناب جاوید راہی تقریظ لکھی ہے۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

کتاب دے شروع بچ مناجات تہ حمد ہین انوار براہِ راست خُداوند کریم نال مخاطب ہوندے ہین۔ ہور اُسدی مہربانی داذکر کردے ہین۔

ے توں ہی کارساز کریم توں توں ہی مہربان رحیم توں
ایہہ ہے کائینات جدید تر مولیٰ مگر ہیں قدیم توں

لغت گوئی ہک دُشوار فن ہے۔ ہور نالے مبارک بھی مشکل ہونے دی وجہ تھیں مچ کہٹ لوک اِس صنف دی طرف توجہ دے سکے مگر مبارک ہونے دی وجہ تھیں ہر زبان بچ مدحیہ قصدے لکھے گئے ہین۔ شعر سُن مختلف انداز بچ بارگاہ رسالت بچ محبت وعقیدت دے نذرانے پیش کیتے ہین۔

لغت گوئی دے سلسلے بچ ڈاکٹر انوار مرزا ہوراں سُن ہک طرف فنی لوازمات بھی پورے کیتے ہین۔ نالے لغت گوئی دے تقاضیاں دا بھی احترام کیتا ہے۔ اوہ نہایت ہی ادب واحترام نال دربار رسالتؐ بچ سر نیواں کردے ہین۔

ے تُساں تھیں جان تہ ایمان وی قربان یا حضرتؐ
تساڑی ذات ناواصف تہ ہے قرآن یا حضرتؐ

انوار اپنی نعتاں بچ اپنی بے چینی تہ بے قراری دا اظہار بھی کردے ہین ہور دست دُعا بھی دسدے ہین۔

ے گیا ہے چین دِل دا حوصلہ باقی رہیا نہ ہی
تساڑی دیدنی ہے بے قراری یا رسول اللہؐ

شاعر پُر اُمید ہو کے اپنے دِلے کو پاک وصاف کر کے یاد نبیؐ بچ فنا ہونا چہیندا ہے۔

ے توں خیالاں نے کبوتر اج تھیں
کفر نی زنجیر تھیں آذار کر

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

دِل نبی نی یاد سنگ آباد کر
اس بنا توں عمر نہ برباد کر

نعت بچ بھی اُنہاں سُن حمد دی طراں براہِ راست حضور اکرم گو مخاطب کیتا ہے۔ اسطراں اُنہاندی بے قراری جذباتی وابستگی تر تڑف دا انداز ہوسکدا ہے۔

"چانن" داخاصا حصہ غزلاں دی خوشبو نال معطر ہے۔ ایسا لگدا ہے کہ غزلاں ڈاکٹر صاحب وی چوڑ پکڑ کے اُندی تخلیقی سفر بچ اپنا خاص حصہ منگیا تہ ڈاکٹر صاحب دی اُنہاں کو جی آیاں کو آکھ کے اپنے شعری باغیچے بچ سجیندے رہے۔ اُنہاں دی غزلاں بچ دورِ حاضر دی تلخی صاف صاف دسدی ہے۔ اوہ اپنے چار چوفیری دی صرف خبر ہی نیہہ رکھدے اپنے ماحول تھیں صرف واقف ہی نیہہ بلکہ اُندا دِل احساس نال بھرپور ہے۔ انور دے تخلیقی رویے بچ ہک فطرتی پاکیزگی ہے اُنہاں دیاں غزلاں بچ ہک باوقار تہ صاف ستھری فضا لبھدی ہے۔

ڈاکٹر انور امرزادیاں غزلاں بچ اوہ تمام چیزاں لبھ گیندیاں ہین جنہاں دے وجود نال غزل کو غزل آکھیا گیندا ہے۔ خارجی حقائق داخلی کیفیات دی شکل بچ تشبیہ، استعارہ تہ تراکیب نال سامنے ایندے ہین۔ تہ اُنہاندے فنی مہارت دی گواہی دیندے ہین۔

ایہہ تہ سکے نے دیلاں پھٹیاں نے
اہناں کھپیاں کی کے تالاب لکھاں

اُنہاندی شاعری بچ ہک واضح پیغام دسدا ہے اوہ وقت کی لوڑ کو صحیح سمجھدیاں ہویاں اپنی قوم دے نوجواناں کو ہمت تہ حوصلے دا سبق دیندے ہین۔

قسمت نے رونے نہ رویاں ہمت کر منزل لوڑ اپنی
تک ہمتاں والیاں اج اپنی تقدیر بنائی جگ ورتی

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

اوہ ظلم دے خلاف صرف نھورے نیہہ کردے افسوس نیہہ کردے بلکہ ظلم دے خلاف شمشیر چینے تک پہچ گیندے ہین۔

اس ظلم مخالف باغی ہاں طوفان اسّاڑے نال ٹُرن
اساں ظلماں نی گردن اُپر شمشیر چلائی جگ ورتی

محنت بدل گئی تقدیراں
کے کرسی گاروڑا سوکے

انوآر زندگی دے خواب دی تعبیر واسطے نویں سوچ نویں لوہور نویں منزل دی تلاش بچ رہندے ہین۔ اُنہاں دی شاعری بچ پہاڑی قوم دی پسماندگی تہ محرومی دا ذکر بھی ہے نالے ہک آفت ذرہ ماحول بچ جینے دا حوصلہ رکھنے دا پیغام بھی لبھدا ہے۔

ماہڑا خواباں کی حقیقت بچ بدل
ماہڑی سوچاں کی نواں عنوان دے
رستے نی ہک ہک ٹھوکر
منزل دا نشان بنی سی

انہاں شعراں کو پڑھ کے اندازہ ہوسکدا ہے کہ انوآر اپنی قوم دا کتنا درد رکھدے ہین اوہ اِس مخصوص طبقے دی مشکلات تہ تکالیف دا پورا پورا احساس رکھدے ہین۔ اِتنا ہی نیہہ اوہ قوم دے نوجواناں کو اس گل دا احساس دیندے ہین کہ زمانے دی نبض ٹٹول کے اُسدے تقاضاں کو سمجھکے زمانے دے نال نال ٹرنے بچ ہی فائدہ ہے جناب نذیر احمد مسعودی صاحب لکھدے ہین۔

"زیر نظر مجموعہ دی سرسری پڑھت تھیں پڑھے لکھے لوک ایہہ اندازہ چنگی طراں کہنن جے اِس آفت زدہ ماحول بچ اللہ دے فضل نال بے کس تہ مظلوم

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

پہاڑیاں کو انوار مرزا جیا سُلجھیا دانو جوان شاعر مل گیا ہے۔ جہڑا موجودہ حالات بچ نوجوان نسل دے جذبات کو اپنے اندر محسوس کر کے اُندے احساسات کو لفظاں دے کپڑیاں بچ جاندار شعراں دے روپ بچ پیش کردے۔[1]

غم دوران تہ غم جانان دوئے شاعری دے اہم عنصر رہے ہین غمِ جاناں تھیں بغیر غمِ دوراں کجھ پھکا لگدا ہے انہاں دواں دا آپس بچ قریبی رشتہ ہے۔ انوار دی شاعری بچ غمِ دوراں دے نال نال غمِ جانان دی جھلک بھی دسدی ہے۔

میں اُس کی بڑی دور چھوڑی آیا ساں
مگر سنگ رہے اُس نی یاداں نے سائے

ڈاکٹر انوار مرزا دے کلام بچ جذبات تہ احساسات دا ہک حسین امتزاج لبھدا ہے، انہاں سُن اپنے جذبات احساسات، حسرتاں اُمیداں دی تصویر کشی کیتی ہے۔ ہور اپنے احساسات کو شاعری دی مہذّب زبان بچ پیش کیتا ہے۔ اُنہاں دی غزل بچ احساس تشنگی احساس تنہائی بے قراری تہ یاد ماضی جیئے عناصر لبھدے ہین۔

جد کدے تنہائیاں محسوس ہویاں سن مگی
دِل اُجاڑاں جنگلاں کی اپنا گھر لکھنا رہیا
پتہ نیہہ کہڑے قدم پر تو بچھڑ جاسیں گا
تو اپنی یاد نا کوئی نشان رہنا دے

غمِ جاناں دے اظہار کردیاں انوار اتملدے نیہہ بلکہ بڑی نرمی تہ سادگی نال دِلے دا غُبار کڈھ چھوڑدے ہین۔

مُل خریدے وی ہاسے نہ لبھے
شہر ہجراں بچ جو لنے اتھروں

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

کدے سجن بھانویں آئی نہ ماہڑا بوہا کھڑکایا
مگر کُنڈی اُنہاں نی یاد بچ بس ہلنی رہنی ہے

ڈاکٹر صاحب سُن اپنی غزل بچ سادے تے عام فہم الفاظ کو ذیادہ جگہ دتی ہے۔ انہاں سُن دقیق تہ ثقیل الفاظ تھیں دامن بچینے دی کوشش کیتی ہے۔ کہٹ تھیں کہٹ لفظاں بچ اظہار خیال کیتا ہے۔ اُنہاں نِکیاں نِکیاں بحراں بچ بڑیاں بڑیاں گلاں آکھیاں ہن۔

ایہہ تے اقبال جرم ہے جھلیا
ریت پر کوئی وی نشانی نہ رکھ
جتھوں حُسن خریداں میں ستا
کھُتے لبھسی مصر بزارِ مگی
اپنی ماء نے سرنی چادر
پتر لیراں لیراں بنڈن
پہلاں تک اپنا دل کالا
فر آکھو دُنیا مُنہ کالی

ڈاکٹر صاحب ہک صوفی ذہن شاعر ہین۔ اُندے کلام بچ تصوف کسے نہ کسے رنگ بچ جلوہ گر ہے۔

مولی تیرا ادر ہے کافی
در در دھکے کھاسی کہڑا
میں اپنی لاش کی چائی کُتھے تک در بدر پھرساں
جتھے رکھاں ایہہ لائی بھارا وہ کہڑا مقام ہوسی

← چانن صفحہ ۵

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

دُنیادی ناپائیداری تہ زندگی دی کچی تندداُنہاں کو پوراپورا احساس ہے۔

دُنیا پرائی چیز ہے اِس تے نہ مان کر
تو اہڑے وجود بچ پرائی جان پہولیا

ڈاکٹر صاحب دے کُجھاں شعراں بچ رومان دی تھوڑی جئی جھلک مِل گیندی ہے۔ مگر اوہ جلدی ہی اپنی توجہ پھیر کہندے ہین کیانکہ بنیادی طور اُتے انورؔا صوفی ذہن شاعر ہین۔ جناب ظفر اقبال خان صاحب لکھدے ہین۔

''غزل لکھدیاں جتھے کسے جائی عشق دی گل آئی یا شراب داذکر ہویا تہ فاروق مٹھیاں بنھ کے اُس مقام توں تیزی نال نس گیندے جیاں کہ کسے سُن چوری کردیاں پکڑ کہدا ہوئے۔''[1]

جس چوری داذکر مندرجہ بالا اقتباس بچ ہویا اُسدے تناظر بچ انورا صاحب دے کجھ شعر اسطراں ہین۔

مارگیا انوارؔ ہوراں کی
اُس نی اکھنا شوخ شرارا
تیریاں نیناں پلائی رج کے
لڑکھڑا جاواں نہ آکے تھم مگی

اس لڑکھڑینے دی کیفیّت تھیں انوارؔ جلدی اپنے آپ کو آزاد کر کہندے ہین۔ تہ اپنے چار چوفیری دے ماحول دی تلخ حقیقتاں تھیں پردہ چیپے دی کوشش بچ لگ گیندے ہین۔ دورِ حاضر دی وحشت تہ تلخی اُنہاں کو اندروں ساڑ دی ہے۔ ہوراوہ اپنے دلے دی بھڑاس شعراں بچ کڈھ چھوڑ دے ہین۔

---

[1] ظفر اقبال خاں منہاسؔ صفحہ ۱۱

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ے منیا شہر گراں سب اپنے
فروی کدے اپنا گھر ہوئے

ے میں اوہ چھلاہاں ظلمت نے بازار بچ
لوڑنا ہاں ایویں روشنی دوستو

ے فضا حیران سی موسم وی چُپ سی
بس اِک ویرانگی سی اپنے کہر بچ

غزلاں تھیں بعد ''چانن'' دا نظماں دا حصّہ ہے اِس حصّے بچ ہک قوالی تہ کجھ آزاد نظماں شامل ہین۔ کالے پتھر کالی شام، آؤ کھوج کراں، کدوں تکر، ایہہ ایہہ جیاں نظماں ہین جھاں تھیں دورِ حاضر دی بے چینی وحشت، اضطرابی کیفیت تہ مایوسی صاف صاف دسدی ہے۔ آؤ کھوج کراں دا ہک بند۔

ے کُکوے نی چُنجے نے اُپر جندرا لگا
دنہیں نی اکھیاں پر پروہ دریا نے ہوٹھاں پر دھاڑے

ایہہ نظم پڑھ کے ن، م، راشد دی نظم سبا ویران یاد آگیندی ہے۔ ایہہ سائنٹ قسم دی نظم ہے۔ جھڑی پہاڑی شاعری بچ اپنا منفرد مقام رکھدی ہے۔ غلام حیدر ندیم ہوراں دی تحقیق دے مطابق پہاڑی شاعری بچ سائنٹ دی مثال صرف ایہہ ہی نظم پیش کر سکدی ہے۔ اوہ لکھدے ہین۔

''پہاڑی شاعری بچ اِس قسم دی نظم صرف ہک ہی نظراں تھیں گذری ہے۔ فاروق انوار مرزا دی نظم ''آؤ کھوج کراں''

ارضِ وطن، پیارو وطن، پیارے پیارے آبشارا، ایسیاں نظماں ہین جھاں دے ذریعے ڈاکٹر صاحب دی حُب الوطنی دے احساس دا اندازہ ہوندا ہے۔ ڈاکٹر صاحب دی نظم نگاری دے بارے جناب ڈاکٹر جاوید راہی ہور لکھدے ہین۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

"اوہ ہک جدید صوفی ذہن تہ مفکروی ہین اُنہاں نیاں نِکیاں نِکیا نظماں اپنے اندر معنی نے سمندر رکھیاں ہین۔ اوہ اشاریاں سنگ اج نے انسان کی بہوں بڑا پیغام پہچنا چاہنے ہین۔" [2]

چانن دا گیتاں دا حصّہ ہک پھلواڑی جیا ہے جس بچ خالص پہاڑی سماج تہ پہاڑی ثقافت دی عکاسی ہوندی ہے موسماں دا ذکر، رشتیاں دی تہند چھمراں دا شونکار تہ جذبات دا سمندر بھی چھلیاں مار دا ہے۔ اُنہاں دے گیت موسیقی نال بھرپور ہین۔

چھن چھن چھنکے چھانبر میری گھنگھرو دا چھنکار
نِکی نِکی تہپ نکلی ہے رم جھم بہرے پھورا
گھنگھرو دا چھنکار

اُچے نکے تے کوئل بولے باغاں دے بچ مور
ڈالی ڈالی پکھنو نچن کرے پپیا شور
موسم بریاں دا

بلی پُرمدتاں تھیں بولی ہے کاگنی
دنے تکاں رستے میں راتیں رہواں جاگنی
بنی ٹھنی بیٹھی رہی سنور سنوار کے
لنگ گیا کوئی ہائے ہائے دوروں آلہ مار کے

انورؔا اوہ خوش نصیب شاعر ہین جنہاں دے بچ سارے گیتاں، غزلاں تہ نعتاں کو نامور پہاڑی گلوکار تہ سنگیت ناٹک اکیڈیمی انعام یافتہ جناب محمد اقبال ملنگامی دی سُریلی تہ مٹھی آواز نصیب ہوئی ہور ریڈیو کشمیر دے ذریعے ایہہ چیزاں اکثر سامعین تک پہچدیاں رہندیاں ہین۔

---

[1] غلام حیدر ندیمؔ جدید نظم نمبر سال ۲۰۰۵ء صفحہ ۱۲۳ [2] چانن صفحہ ۹

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

''چانن'' دا آخری حصہ رُباعیاں اُتے مشتمل ہے ہور ڈاکٹر صاحب دے فن وفکر دا آئینہ دار ہے۔ رُباعیاں دے موضوعات تقریباً اوہ ہی ہن جہڑے خیالات اُنہاں سن نظماں تہ غزلاں بچ پیش کیتے ہین۔

دلدل چکڑ نالے گارا نازک کندھاتہ چھت پیارا
محلاں والے فروی سٹرے جدماہڑا اوہ تکن ٹہارا

ہے رنگ اک خون دا پہچان کے کراں
جینے دا اس ماحول بچ سامان کے کراں
دُشمن اتھے ہے آدمی نا آدمی حضور
قاتل اتھے انسان نا انسان کے کراں

''چانن'' رنگ برنگ پھلاں نال بھرا دا ہک ایسا باغیچہ ہے جس تھیں مختلف اصناف دی خوشبو پہاڑی ادبی ماحول بچ کھنڈدی ہے۔ اِس مجموعے بچ جہڑی کمی محسوس ہوندی ہے اوہ سی حرفیاں دی ہے کیانکہ ڈاکٹر صاحب دا صوفی ذہن سی حرفی واسطے بڑا موزوں دِسدا ہے اگر اوہ سی حرفیاں لکھدے تہ بڑی کامیابی نال لکھدے۔

احساس تہ غور وفکر خُداوندِ کریم سُن انسان کو عطا کیتے ہین۔ غور وفکر دی قوت کو ادراک تہ محسوس کرنے دی طاقت کو احساس بھی آکھ سکدے ہاں۔ شاعری بچ انہاں دواں طاقتاں دی کارفرمائی ہوندی ہے۔ ہور اعلیٰ درجے دی شاعری بچ احساس تہ ادراک مِل گیندے ہین۔ بڑا شاعر زندگی دی حقیقتاں اُتے غور کردے ہو رانہاں کو شعراں بچ پیش کرنے تھیں پہلاں جذبہ احساس دی شکل دیندا ہے چانن کو چنگی طراں پڑھنے تھیں بعد اِس گل دا چنگی طراں اندازہ ہوسکدا ہے کہ انوار پہاڑی دا ہک کامیاب شاعر ہے ہور اُنہاں دی شاعرنویں شاعراں واسطے مشعلِ راہ ہے جس طراں اِس مضمون دے شروع کیتا آسا کہ چانن ۱۹۹۴ء بچ منظر عام اُتے آئی۔ ظاہر

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ہے اُس تھیں بعد انوار سُن فن وفکر دیاں کئی منزلاں طے کیتیاں ہین۔ ڈاکٹر فاروق انوار مرزا ہوراں سُن فن تہ تخیّل دواں شُعبیاں بچ اپنی فن کاری دا ثبوت دِتا ہے۔ ہور پہاڑی دے چُنام شاعراں دی قطار بچ اپنی جگہ بنائی ہے۔

☆

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

گندل

محمد عظیم خان

﴿تعارف شاعر﴾

ناں: محمد عظیم خان
تخلص: عظیم
پیدائش:- فیروز پور ٹنگمرگ کشمیر ۱۹۴۶ء

تصانیف:

۱: گندل
۲: ترجمہ رباعیات اقبال

تعارفِ کتاب:

ناں: گندل پہاڑی شعری مجموعہ
تعداد صفحات: ۲۰۸
ناشر: گلشن ادب پہاڑی چندی پورہ ٹنگمرگ کشمیر

محمد عظیم خان پہاڑی شعر و ادب بچ ہک معتبر تہ معروف شخصیت ہین۔ اُنہاں دی شاعری پہاڑی ادب واسطے ہک قابلِ قدر تہ قابلِ فخر سرمایہ ہے۔ عظیم صاحب علم عروض دے ماہر تہ شاعری دے اُستاد منے گیندے ہین۔ اوہ شعراں

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

دی اصلاح دا شعور رکھدے ہین۔ ایسے فنکار دے فن اُتے بحث کرنا ظاہر ہے کُجھ سُبلا کم نیہہ۔ بہر حال اُنہاں دے شعری مجموعے ''گندل'' دے آئینے بچ اُنہاں دے شعری رُتبے کو سمجھنے دی کوشش دے تحت کُجھ جائیزہ پیش کرنے دی کوشش ماہڑا مقصد ہے۔

عظیم صاحب درویشانہ طبیعت دے مالک ہین۔ اوہ ہک دیندار تہ پُر اثر شخصیت ہین جنہاں نال بار بار ملاقات کرنے دا دِل کردا ہے۔ راقم سُن کلچرل اکیڈمی تہ ریڈیو دے پروگراماں دے دوران کئی واری عظیم صاحب تھیں اُنہاں دا کلام سُنیا ہے۔ اوہ سچ مچ ہک بچھے انسان تہ بڑے شاعر ہین۔ عظیم صاحب دی شاعرانہ عظمت بارے عرش صہبائی ہور لکھدے ہین۔

''محمد عظیم خان پہاڑی زبان نے چوٹی نے شاعراں بچون ہک ہین۔ جدید پہاڑی کی کوہ بہ کوہ، گراں بہ گراں، بستی بستی، شہر شہر شناخت دوانے آلیاں نے نال شانہ بشانہ، قدم بہ قدم ٹُرنے آلیاں نا ہمعصر ہونے نا اُنہاں کو امتیاز وی حاصل ہے''۔ گندل ۲۰۸ صفحات تے کھنڈی دی ہک ایہہ جئی سوغات ہے۔ جس دی خوشبو نال پوری پہاڑی شاعری معطر ہے۔ ہور آن والے شاعر اپنے تخلیقی شعور کو اس خوشبو نال تازہ دم کرسکدے ہین۔ اس کتاب دی اہمیت دا اسے گلوں اندزاہ ہوسکدے کہ سال ۱۹۹۷ء دی بہترین کتاب دا اعزاز اسی کتاب کو ملیا۔ عظیم صاحب سُن اپنی شاعری دی شروعات اُردو تھیں کیتی۔ اُردو شاعری دا رنگ اُنہاں دی پہاڑی شاعری بچ بھی دسدا ہے۔ ''گندل'' مختلف حصیاں بچ بنڈی دی ہے تہ مختلف اصنافِ سخن نال بھرپور ہے۔ سب تھیں پہلاں حمد و نعت دا حصّہ ہے۔ اُس تھیں بعد نظماں، فرترجمے، اگے عقیدت دے نذرانے فر کُجھ نعتان تہ آخری حصّہ غزلاں دا ہے۔ نال نال کتاب بچ رُباعیاں

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

تہ قطعات بھی شامل ہین۔ کتاب دے شروع بچ فہرست ہے۔ جس دی مدد نال قارئین کو مطلوبہ چیز ڈھونڈنے بچ آسانی ہوگیندی ہے۔ کتاب دے شروع بچ مصنّف سُن اپنی گل عنوان دے تحت اپنے مختصر تاثرات قلمبند کیتے ہین۔ اس تھیں جناب محمد سرور ریحان ہوراں تقریظ لکھی ہے۔

زیرِ نظر مجموعے دا پہلا حصّہ حسبِ دستور نعتاں تہ حمدان اُپر مبنی ہے۔ سب تھیں پہلاں حمد باری تعالیٰ شاملِ کتاب ہے۔ شاعر سُن نُقطیاں تہ مثالاں نال ربّ کائینات دی حمد و ثنا کیتی ہے۔ ایہہ نظم مسدس دی شکل بچ ہے۔ ہک بند پیش ہے۔

دسن تیرے جلوے متور بہاراں
ثنا تیری گاون رواں آبشاراں
ذکر کرن تیرا پکھیروں ہزاراں
تہ کونجاں دیاں آسمانی قطاراں
پڑھن خوب ہر آن الحمدللہ
بشر جن تہ حیوان الحمدللہ

ہک ہور حمد اوہ اللہ پاک دی وحدانیت دا ذکر اسطراں کردے ہین۔

لاوارث، دُنیاں دا وارث توں ہک اللہ
تیرا کوئی بیبی نہ بچہ نہ بابا نہ مائی
توں مالک ہر چیزے دا ہیں ہر چیزے پر قادر
تیری قُدرت تھیں ہین کنی پربت تے سرسائی

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

اللہ پاک دی حمد وثناء تہ اُس دی وحدانیت دا ذکر کرنے تھیں بعد عظیم صاحب دربارِ رسالت بچ نہایت ہی تزک واحتشام نال، ادب واحترام تہ ذوق وشوق دا لباس لا کے آ کھلدے ہن۔ تہ ہدیہ سلام پیش کردے ہین۔

نورِ جمیل ارض و سماوات کو سلام
حضرتِ نبیؐ اکرماں دی ذات کو سلام
حضرت نبیؐ دی پاک سیرت وصورت اُتے درود
نالے عظیم خلق وخیالات کو سلام

''گندل'' بچ نعتیہ شاعری دا وافر حصّہ موجود ہے۔ اوہ حقیقت دا اعتراف واظہار کردے ہین کہ حضورؐ دے ذکر تھیں بغیر سب کُجھ نامکمل ہے۔

بنا ذکر احمدؐ دُعاء نامکمل
حمد نامکمل ثناء نامکمل
خُدائی نا سب سلسلہ نامکمل
جہاں کُل تہ ارض وسماء نامکمل

اس نعت پاک بچ اوہ سیرت دے مختلف پہلواں دا ذکر بڑے پُر اثر انداز بچ کردے ہین۔ ہور حضورؐ دے اوصاف بیان کرنے دے نال نال اوہ عرب دی تاریخ دے مختلف پہلواں دا ذکر بھی کردے ہین۔ حضورؐ دی تشریف آوری سُن انسانیت کو جیہڑی عظمت عطا کیتی اُس دا اظہار بھی شاعر سُن اپنے مخصوص انداز بچ کیتا ہے۔ ایہہ نظم پڑھ کے مولانا حالی ہوراں دی مشہور نظم مسدس مدوجذر اسلام یاد آ گیندی ہے۔

وہ بجلی کا کڑکا تھا یا صوتِ ہادی
عرب کی زمین جس نے ساری ہلا دی

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

نئی اِک لگن دِل میں سب کے لگا دی
اِک آواز میں سوتی بستی جگا دی
پڑا ہر طرف غُل یہ پیغام حق سے
کہ گونج اُٹھے دشت و جبل نام حق سے

عظیم خان صاحب اس طراں آکھدے ہین۔

محمد ﷺ کفر تے شرک دور کیتا
خُدایانِ بے دین کو چور کیتا
گھمنڈ کافراں دا بھی فور کیتا
تے بے نُور دُنیا کو پُر نور کیتا
دِتا درس انسانیت آدمی کو
پہلی خوئے شیطانیت آدمی کو

ہک ہور نعت شریف بچ عظیم صاحب دربارِ رسالت بچ اسطراں دست دُعا ہین۔

بے سگے مچ اوہڑ گے پھل ہاں رسول تاجدار
ہُن ذرّہ رکھیو چمن دی نونہال دا خیال

عظیم صاحب دی نعتیہ شاعری بچ اوہ ساریاں خوبیاں لبھ گیندیاں ہین جیہڑیاں نعت پاک بچ موجود ہونیاں ضروری ہین۔ فن لغت گوئی ہک دشوار فن ہے۔ مگر شاعر سُن اپنی فنی بصیرت دے نال اپنے احساسات کو خوبصورت انداز بچ پیش کیتا ہے۔ اس تناظر بچ عرش صہبائی ہور لکھدے ہین۔

''جتھے تکر حمد تہ نعت دا تعلق ہے۔ اُنہاں سُن دِل دی گہرائیاں تھیں اِنہاں نے تقدس کی محسوس کیتا ہے۔ تہ اس نے بعد ہی انہاں کی شعری قالب بچ بٹھانا ہے'' حمد نعت دے حصے تھیں بعد نظماں دا ہک وسیع حصّہ گندل بچ موجود

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ہے۔ مختلف موضوعات اُتے کامیاب نظماں شاملِ اشاعت ہین۔ نظماں کو مچ ساریاں قسماں بچ بنڈ سکدے ہاں۔ انہاں نظماں دے ذریعے عظیم صاحب دی شاعری دے مختلف رنگ دسدے ہین۔ انہاں نظماں بچ فطرتی نظماں، اخلاقی نضمیاں ں، دُعائیہ نظماں، تاریخی نظماں، وطنی تہ قومی نظماں، بچیاں واسطے نظماں ترجمے تہ تغیمناں شامل ہین۔

محمد عظیم خان دی شاعری اُتے شاعرِ مشرق علامہ اقبالؔ دی شاعری دی گہری چھاپ ہے۔ عظیم صاحب دے کلام بچ فلسفہ بھی ہے، پیغام بھی ہے تہ فکر بھی۔ ایہہ ساریاں چیزاں اُنہاں دی شاعری کو ہک شناخت تہ مقام عطا کردیا ہین۔ جسطراں اقبالؔ سُن شاعری کو دِل دے نال دماغ بھی دِتا۔ اسی طراں محمد عظیم خان سُن پہاڑی شاعری کو ہک نویں سوچ دِتی۔

''گندل'' دا مچ سارا حصّہ نظماں اُتے مشتمل ہے۔ عظیم صاحب بنیادی طور اُتے نظم دے شاعر ہین۔ سب تھیں پہلاں گندل بچ شامل اخلاقی نظماں کو ہک نظر دکھنے دی کوشش کرساں۔ انہاں نظماں بچ ''راہ مقیم، دوستا، غیور، اپیل، سلام آدمیت، قناعت، بدعت، بے قدری، لمحہ فکریہ، سرگی، وقت، سفر دُنیا، جندڑی وغیرہ شامل ہین۔ انہاں نظماں دے ذریعے عظیم صاحب دی اس خواہش دا اظہار ہوندا ہے کہ انسان بچ اخلاقی قدراں بیدار ہونیاں چاہندیاں ہین۔ ہور انسان کو انسانیت دی پہلائی تہ اصلاح آپ کرن دی لوڑ ہے۔ انہاں نظماں بچ عظیم صاحب دا لہجہ واعظانہ ہے۔ نظم ''دوستا'' دے ذریعے اوہ انسانی ہمدردی دا پیغام دیندے ہین۔ نالے حیاتی دی ناپائیداری دا ذکر بھی بڑے خوبصورت انداز بچ کردے ہین۔

---

[1] شیرازہ پہاڑی جلد ۲۹ شمارہ ۶ ۲۰۰۸ صفحہ ۱۲۴

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ایہہ وقت مختصر بڑا چنگی طراں توں لارتھے
زندگی پترے پرجویں تریل دوتا

راہِ مُستقیم ہک مختصر نظم ہے۔ مگر شاعر سُن ہک بڑا پیغام دِتا ہے۔ عظیم صاحب ہک دیندار شخص ہین۔ اوہ دوئیاں کو بھی اپنا شیشہ دِل صاف رکھنے دا پیغام دیندے ہین۔ اوہ مسلمان کو پکا مسلمان، دیندار، نیک سیرت دِکھنا چاہندے ہین۔ اوہ علامہ اقبال دی طراں اس گل اُتے زور دیندے ہین کہ مغرب دی تقلید مسلمان واسطے کسی بھی طراں چنگی نیہہ بلکہ اس تھیں دور رہنے دی ضرورت ہے۔ راہِ مستقیم دے اشعار پیش ہین۔

توں نیک نیتی دے نال کم پہلے پہلے کریں
اجر خُدا دے ہتھ ہے مگر اُمید توں پہلی رکھیں
سمجھ تے سوچ کے رلیں اگے ترے دو کارواں
ایہہ مشرقی اوہ مغربی دواں دیاں دو منزلاں

نظم، قناعت بچ صبر و شکر دا سبق لبھدا ہے۔ نظم بدعت سماجی بُرائیاں دی عکاسی کر کے انہاں تھیں چھٹکارا حاصل کرن دا پیغام دیندی ہے۔ شاعر سُن بڑی حکمت نال سماجی بُرائیاں دا ذکر کیتا ہے۔ عظیم سماج بچ پل رہے ناسوراں اُتے تڑف اُٹھدے ہین۔ انساناں دی لالچ تہ خود غرضی دی تصویر اس طراں پیش کردے ہین۔

مگر مچھ اجاں بھی کرن ہڑپ مچھیاں
اجاں بھی ہے جاری جے جاجان دی بدعت
مریضاں کو گالے تے مرضاں کو پالے
نمبر دو دوائیاں علاجاں دی بدعت

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

نظم ''بے قدری'' مُسدس دی شکل بچ ہک طویل نظم ہے ہور موجود دُور دی عورت دی سماجی زندگی دی آئینہ دار ہے۔ اس نظم بچ شاعر سُن صنفِ نازک دی بے قدری دا ذکر کیسے نالے موجودہ دور بچ فیشن پرستی تے بے پردگی کو بھی بیان کیتا ہے۔ شاعر ایہہ پیغام دیندا ہے کہ سماج ہرویلے عورت دی قدر کرنی چاہیے ہور اُس دی حفاظت بھی کرنی سماج دا فرض ہے۔

موسم دے عام مدوجزر تھیں بچائیو
ماحول دے خراب اثر تھیں بچائیو
پھوراں مکھوراں دے خطر تھیں بچائیو
ہرویلے چوکھراں دی نظر تھیں بچائیو
اے مالیو ہمیش ایہہ نازک ہنالیاں
بے قدر کس قدر ہوئیاں نے قدر والیاں

نظم ''سفرِ دُنیا'' بچ شاعر انسان کو زندگی دے مختلف ادوار یا کرالدا ہے۔ ہور ایہہ آکھنا چئیندا ہے کہ انسان کو ہرویلے اپنا محاسبہ کرنا چاہیے کہ اُس دی تخلیق دا مقصد کے ہے۔ اُس سُن حیاتی بچ کہیڑے کم کیتے۔ اوہ اپنے مقصد بچ کس حد تک کامیاب ہویا۔ اس ناپائیدا دُنیا بچ انسان سُن کے کھٹیا ایہہ سوچنے دی گل ہے۔ انسان کوڑ سچ کر کے حیاتی کو خوبصورت بنینے دی کوشش کردا ہے مگر اصل کم تہ عقبیٰ دی فکر ہے۔

اَج تو ہڑی ویران دُنیا بھلا افسوس کہ
کوڑ سچ کر کے تے ایہہ دُنیا بسانی یاد کر
کہ وجہ ہے کس گلوں ہے دولت ایمان غیب
زندگی پہر دی مکمل بے ایمانی یاد کر

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

نظم ''لمحہ فکریہ'' دے ذریعے شاعر دوئیاں دی مدد کرنے ہور محتاجاں دے کم اینے دا پیغام دیندا ہے۔ اس نظم تھیں سخاوت دا درس ملدا ہے۔

ے نال جاسی گی سخاوت بس تیرے
ہور کجھ کھڑنا ذرہ نہ وس تیرے

گندل بچ شامل فطرتی نظماں بچ سلام، گلمرگ، دیگر ویلا، مرثیہ چمن پہاڑی دوستا وغیرہ قابل ذکر ہین۔ شاعر فطرت کو بڑی تحقیقی نگاہ نال دکھدا ہے ہور فطرت دا مشاہدا کردا ہے۔ ایہہ مشاہدہ اُس کو ہک فطری شاعر چھوڑ دا ہے۔ اس تناظر بچ شبنم فردوس ہوریں لکھدیاں ہین۔

''محمد عظیم خان ہوراں سُن جھڑیاں نظماں لکھیا ہین۔ اُنہاں بچوں بعض نظماں ایسیاں وی ہین جنہاں کی پڑھی تہ اس اُنہاں کی بجا طور پر شاعرِ فطرت آکھی سکنے ہاں۔ اُنہاں نے اپنیاں بہوں ساریاں نظماں بچ فطرت نی جادوگری ہور قدرت نی رنگارنگی نی عکاسی بڑی ہی کامیابی ہور فنکارانہ انداز بچ کیتی ہے''۔ نظم ''گلمرگ'' جسطراں وادی کشمیر دی خوبصورتی کو اُجاگر کردی ہے۔ اسی طراں اس دے ذریعے عظیم صاحب دی بلند خیالی تہ اعلیٰ فنی صلاحیتاں دا انداز ہوندا ہے۔ شاعر سُن منظر کشی بچ کمال کیتا ہے۔ نظم پڑھدیاں ایسا لگدے کہ اسیں اسمان دے گوہنڈی گلمرگ دی سیر کررہیاں۔ ع

ے جسدا گوہنڈی اسمان ہمراز ہمدم کہکشاں
کشمیر دے متھے دا چن جنت نما وادی شان
آفروٹے دی پھول بچ اک پُر فضا باغ جناں
اَن گنت جسدے عاشقین
گلمرگ دی اوہ سرزمین

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

''دیگرویلا'' بھی ہک نظم ہے جس بچ منظر کشی لبھدی ہے۔ نالے ایہہ نظم پڑھ کے لگدا ہے کہ حیاتی دی ناپائیداری دا تصور شاعر دے بچ رچ ہس گیا ہے۔

اے بندیا تیاری کرلے دُنیا ہے اک میلہ
پھل پھوٹاں نہ پیون جسدم آوے دِیگرویلا

''نظم مرثیہ چمن'' بچ شاعر سُن نامساعد حالات دے دوران وادی کشمیر دی بربادی دی منظر کشی کیتی ہے۔ وادی دی خوبصورتی کو بیان کرنے دے نال نال شاعر اِس دی ویرانی اُتے لہو دے اتھروں روندیاں اس دی حالت بیان کردا ہے۔ ''۱۶ جنوری ۱۹۹۰ء ہک ایسی نظم ہے جیہڑی تاریخی واقعے دے تناظر بچ لکھی گئی ہے۔ اس نظم بچ شاعر سُن آدمی دے ذریعے آدمی کو ستینے بارے بڑے پُرشکوہ انداز بچ اپنے خیالات دا اظہار کیتا ہے۔

ایہہ اَج آدمیت تھیں محروم ہوگیا
کسے دی لگی بددُعا آدمی کو

ریاست دی تاریخ بچ جیہڑا کشت وخون دا دور ۱۹۸۹ء تھیں شروع ہویا ہر آدمی اِنہاں حالات تھیں متاثر ہویا۔ ہر کسے کو جان دے لالے پے گئے جان دی حفاظت دی کوئی ضمانت رہی۔ عزت وعصمت داؤ تے لگ گئے۔ اِس خوفناک ماحول بچ شاعر دے اندر انسان جاگدار ہیا ہور حالت دا مشاہدا کرہیا۔ اِس تناظر بچ اُنہاں دیاں مچ ساریاں نظماں ہین جنہاں بچ ''مرثیہ چمن'' ۱۶ جنوری ۱۹۹۱ء شامل ہین۔

وطن دی محبت عظیم صاحب دی شاعری بچ بدرجہ اُتم موجود ہے۔ اُنہاں کو وطن دے ذرّے ذرّے نال پیار ہے۔ اُنہاں جھڑیاں نظماں وطن دی محبت نال

۱ شیرازہ پہاڑی جلد ۲۳ شمارہ ۲ ۲۰۱۰ء صفحہ ۴۹

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

سرشار ہو کے لکھیاں۔ اُنہاں بچ صرف وطن دی تعریف ہی نیہہ بلکہ اُنہاں سُن محبت، انسان دوستی، تہ اخوت دے جذبے کو عام کرنے دا پیغام دِتا ہے۔ اُنہاں دی وطنی تہ ملی نظماں بچ ''سرحداں دی رانی'' ہک ایسی نظم ہے۔ جس بچ پہاڑی زبان دی عظمت دا ذکر ایندا ہے۔ تہ پہاڑی زبان دے چلن والے خطیاں دا نقشہ بھی سامنے آ گیندا ہے۔

ہند پاک بچ عموماً کشمیر بچ خصوصاً
کنڈی علاقیاں بچ ہے کاروان میرا

''قصیدہ ملت'' گندل بچ شامل پہلی نظم ہے تہ ملّی جذبات دا احساس نال سرشار ہے۔ اس نظم بچ منظر کشی بھی ہے، تاریخ بھی ہے، ماضی و مستقبل دی جھلک تہ نالے ہک پیغام بھی۔ اس نظم بچ اوہ پہاڑی لوکاں دے حالات زندگی بیان کرنے دے نال نال انہاں کو جان نثاری، ہوشیاری پیدا کرنے دا پیغام دیندے ہین۔

سرپرستان حقیقی قدرتی ماحول دے
سرحداں تہ کاہنڈیاں دے پاسبانو السّلام

ایہہ نظم کافی حد تک اُردو ذرہ ہے۔ اس بچ اُردو والفاظ دی پہر مار ہے۔ پہلی نظر بچ ایہہ نظم پہاڑی نیہہ لگدی غور نال پڑھنے تھیں بعد پتہ لگدے کہ ایہہ پہاڑی نظم ہے۔

سربلند و سرفراز، سرفروش و سرخسرو
فطرتاً ہمسائیگان کہکشانو السّلام

عظیم صاحب دی پہاڑی شاعری بچ اُردو تہ فارسی لفظاں تہ ترکیباں دی پہر مار ہے۔ ہور ٹھیٹھ پہاڑی الفاظ دا کہاٹا ہے۔ مگر پہاڑی زبان دے نقاد عام

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

طورتے اس کو اُنہاں دی خوبی سمجھدے ہین کہ اُنہاں سُن پہاڑی شاعری کو نویں نویں اصلاحاں تہ ترکیباں ہین۔ ہور حقیقت بھی ایہہ ہے کہ اُنہاں سُن پہاڑی شاعری کو روایت دے بندھیاں تھیں کڈھ کے ہک نواں ذہن دتا۔ ہور دوئی زبان دے الفاظ تہ ترکیباں اس زبان دی شاعری بچ جذب کر کے شاعری تہ زبان کو وسعت دِتی اُنہاں سُن دوئی زباناں دے لفظاں اُتے پہاڑی رنگ چڑھا کے پیش کیتا اسطراں پہاڑی الفاظ دے ذخیرے بچ اضافہ کیتا۔ اس سلسلے بچ شمیم فردوس ہور لکھدے ہین۔

"کدے کدے اُنہاں نے خیالات نا سُمندر اسراں ٹھاٹھاں مارن لگنا ہے کہ پہاڑی نا ذخیرہ الفاظ اُنہاں نے خیالات بچ اُمنڈنے والے طوفان کی سمیٹنے واسطے نا کافی ثابت ہونا ہے تہ اوہ اس صورتحال بچ اُردو اصلاحاں نی پہر مار کری چھوڑنے ہین ور اِتھے وی اوہ ہک ماہر فنکار ہونے نا ثبوت پیش کرنے ہین۔ کئیاں جے جدوں اوہ اُردو لفظاں کی برتنے تہ اُنہاں اُپر اوہ پہاڑیت نا اسراں نہ مٹنے والا غازہ چاہڑی چھوڑنے ہین۔ جے کسے کی ایہہ محسوس ہی نیہہ ہونا جے اوہ کوئی نامانوس لفظ یا اصلاح برت رہے ہین۔

اسی تناظر بچ پہاڑی دے شاعر تہ ادیب جانب محمد سرور ریحان ہور لکھدے ہین۔

"عظیم صاحب نے کلام نا مطالعہ کرنیاں ایہہ گل ضرور دِلے بچ کھڑکنی ہے جے اِنہاں نے کلام بچ ٹھیٹھ پہاڑی الفاظ نا کہاٹا ہے۔ پر اس حقیقت تھیں انکار بھی نیہہ کرے جاسکنا جے اُنہاں دویاں زباناں خاص کر اُردو نے جیہڑے الفاظ استعمال کیتے ہین اُنہاں پر پہاڑیت نا روغن چاڑھ کے پہاڑی الفاظ نے ذخیرے بچ بادا کیتا ہے۔ ایہہ خولی ہے جس واسطے عظیم صاحب شاباتہ حوصلہ

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

افزائی دے حق دار ہین"۔ فنی کمالات دے نال نال عظیم صاحب دیاں نظماں پیغام نال بھی پہر پور ہین۔ عظیم صاحب سُن اپنی نظماں دے ذریعے معاشرے دی اصلاح دی کوشش کیتی۔ محبت، انسان دوستی، اتحاد، عمل دا پیغام دتا ہے۔ اوہ بڑی باریک بینی نال ماحول دا مشاہدا کردے ہین تہ اس مشاہدے کو اپنی نظماں دے عنوان بنا کہندے ہین۔

نظماں تھیں بعد گندل دا اگلا حصّہ ترجُمیاں اُتے مشتمل ہے۔ عظیم صاحب سُن علامہ اقبال دیاں دس مشہور نظماں کو جیہڑیاں فارسی تہ اُردو بچ ہین پہاڑی دا جامہ لوالیا ہے۔ اِنہاں بچ شہرۂ آفاق نظماں "شکوہ جواب شکوہ" بھی شامل ہین۔ عظیم صاحب سُن اُتھے بھی اپنے فنی جوہر دسے ہین۔ ہور اُنہاں نظماں دی شکل بچ پہاڑی شاعری کو ہک تحفہ دتا ہے۔ اِس تھیں علاوہ جنھاں نظماں دے ترجمے شامل ہین اُنہاں بچوں جگنو، خلوت، ملک خُدا، غنی کشمیری، زندگی، عملی دُنیا گل بات تہ جندڑی شامل ہین۔ اقبال دیاں نظمان دے ایہہ ترجُمے علامہ اقبال نال عظیم صاحب دی عقیدت دی گواہی دیندے ہین۔ یقیناً ایہہ عظیم صاحب دا کارنامہ ہے ہور ایہہ ہر کسے شاعر دے وس دی گل نیہہ۔

گندل دے اگلے حصے بچ عقیدت دے دو نذرانے شامل ہین۔ پہلا نذرانہ "بدرگاہ حضرت میاں محمد بخشؒ" ہے، جس بچ عظیم سُن میاں صاحب دے عارفانہ کمالات خدمت خلق دے جذبے تہ کمال دا ذکر کیتا ہے۔

ے سونا چاندی ہیرے موتی جانے خاکی ذرّے
ہر دولت تھیں اعلیٰ سمجھی ہے خدمت انسانی

ے تُسدے کول کلاماں والے ہین ستاراں نُسخے
سیف الملوک تبرک اعلیٰ بہتر تہ لاثانی

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ایہہ نظم میاں صاحبؒ دی شُہرہ آفاق مثنوی سیف الملوک دی بحر بچ لکھی گئی ہے۔ دوئے نذرانے داناں ''ولر دے کنارے'' ہے۔ عظیم صاحب سُن ایہہ نذرانہ ولی کامل حضرت نانگا باجی ہوراں دی خدمت بچ پیش کیتا ہے۔ ع

اُنہاں دی بدولت صُبح وشام سوہنا
معطر منوّر ملنگام سوہنا
مُحبت دا دینداوہ پیغام سوہنا
چمکدے چُبارے ولر دے کنارے
بسّن پیر پیارے ولر دے کنارے

حضرت میاں محمد بخش تہ حضرت نانگا باجی ہوراں دواں ہستیاں دا تعلق براہِ راست پہاڑی بولنے والیاں نال ہے۔ ہور پہاڑی لوکاں کو اہناں نال بڑی عقیدت ہے۔

گندل دے اگلے حصے بچ دو تضمیناں شامل ہین۔ پہلی تضمین شیخ سعدیؒ دے مصرعے اُتے لکھی گئی ہے۔ مصرعہ ہے ''اے کہ پنجاہ رفت درخوابی'' اِس نظم بچ عظیم صاحب سُن غضب دی فنکاری کیتی ہے۔ ہور صنعت گری دے جوہر دسے ہین۔

اس نظم دے ذریعے اُنہاں سُن انسان کو اُس دی حقیقت دسی ہے۔ اُس دے کالے کرتوت ہک ہک کر کے دسے ہین تہ آخر بچ ایہہ نصیحت بھی کیتی ہے کہ ہُن تہ کُجھ ہوش کر جے حشر دے تہاڑے شرمندگی دا سامنا کرنا پوئے۔

← ۱ شیرازہ پہاڑی جلد ۲۳ شمارہ ۴ ۲۰۱۰ء ۲ گندل صفحہ ۸

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

بے نمازی ہیں کیوں جے فرصت نیہہ
فحش بینی اُتے رکاوٹ نیہہ
بے زکاتی! جے استطاعت نیہہ
خرچ اشرفیاں زر دولت نیہہ
مختصر بے لگامی ورکابی
اے کہ پنجاہ رفت درخوابی
لامکاں بچ مکاں پیدا کر
سچی سُتھری زبان پیدا کر
انگ انگ بچ ایمان پیدا کر
مُردی دِل بچ بھی جان پیدا کر
رکھ مگر دل عظیم توابی
اے کہ پنجاہ رفت درخوابی

اِس نظم بچ سوز و گداز تہ دردمندی دا پہلو ہے۔ ہور قاری اُتے سحر انگیز حد تک اثر انداز ہوندی ہے۔ ہور ایہہ ہی کامیاب شاعر دی دلیل ہے۔ دوئی تضمین علامہ اقبال دے مصرعے ''دِلِ من اے دِلِ من اے دِلِ من'' اُتے لکھی گئی ہے۔ اس نظم بچ بھی تمام فنی خوبیاں لبھ گیندیاں ہین۔ مگر فارسی الفاظ تہ ترکیباں دی اتنی کثرت ہے کہ ایہہ نظم پہاڑی دسدی ہی نیہہ بڑے غور تھیں بعد پتہ لگدے کہ ایہہ نظم پہاڑی بچ لکھی گئی ہے۔

رہ من رہبر من منزل من
دِلِ من اے دِلِ من اے دِلِ من
میرے ہمدم خبر داری خبر داری

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

تیرے اندر پوشیدہ قاتلِ من
تیرے ہی دفتر اعلیٰ دے تابع
غم وآسائشِ من مشکل من

گندل بچ رُباعیاں بھی شامل ہین جنھاں دی کُل تعداد ۲۸ ہے۔ ایہہ رُباعیاں مختلف صفحات اُتے درج ہین۔ اگر اِنہاں دا الگ حصّہ ہوندا بہتر ہوندا۔ عظیم صاحب دی رُباعیاں دے موضوعات، فطرت دی دِلفریبیاں، رنگارنگی، تہ ناپائیداری، حُسن عشق وغیرہ ہین۔

پہاڑی بچ رُباعیاں لکھنے آلیاں دی تعداد مُچ کہٹ ہے۔ جنہاں شاعراں سُن اِس صنف بچ طبع آزمائی کیتی ہے اُنہاں بچ فدا راجوری، ڈاکٹر فارق انوار مرزا تہ عظیم خان شامل ہین۔ عظیم صاحب دی رُباعیاں بچ اُردو تہ فارسی الفاظ دی کثرت ہے۔ مگر اُنہاں دی رُباعیاں بچ ہک واضح پیغام لبھدے۔

لبھے بے محنتی نہ روٹی کسے کی
نہ بن محنت لبھن موتی کسے کی
طلب ہر چیز قُربانی ہے کرنی
نہ جنت جینیاں لبھنی کسے کی

جہانِ رنگ وبُو آکھو سیراب ہے
نشاط وعیش عشرت اضطراب ہے
ستمگر فکر احساس ستمگر
تے ادراک وفہم بھی ہک عذاب ہے

رُبائیاں تھیں علاوہ گندل بچ مجموعی طور اُتے کُل پنج قطعات بھی شامل ہین۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

جیہڑے عظیم صاحب دے فکر وفن دی ترجمانی کردے ہین۔ ان قطعات دے ذریعے انسان دوستی معاشرہ دا پیغام ملدا ہے۔ قلبی واردات تہ احساس وجذبات دا اظہار بھی لبھّ گیندا ہے۔

جس نی اُلفت نا میں دم پہرنا رہیا
سِسکنا جس واسطے مرنا رہیا
دِل دُکھانے واسطے میرا مگر
جے بھی کرسکنا سا اوہ کرنا رہیا

گندل بچ عظیم صاحب سُن سی حرفیاں بھی شامل کیتیاں ہین۔ ہور روایتی پہاڑی شاعری دی اِس صنف کو زندہ رکھنے دی جیہڑی کوشش کیتی ہے اوہ قابلِ تعریف کم ہے۔ کیاں جے اَج دے شعراء اِس پاسے کہٹ توجہ دیندے ہین۔ عظیم صاحب سُن فنی اعتبار نال اِس صنف بچ بھی کامیابی کیتی ہے۔ مگر اُنہان دیاں سی حرفیاں بچ سوز و گداز تہ تصوف زیادہ بیہہ لبھّدا۔ سی حرفی دے ذریعے بھی اُنہاں اِس اصلاح معاشرہ دا کم کرنے دی کوشش کیتی ہے۔ دُنیاوی بے ثباتی دا ذکر بھی سی حرفیاں بچ لبھّ گیندا ہے۔

ظ:- ظالماں دے رفیق سارے مظلوم دا طرفدار کہیڑا
شاباش کرن شکاریئے کو مجبور شکار دا یار کہیڑا
رہ گیر لتاڑے پہلیاں کو ٹُردا ہے سدھا راہ دار کہیڑا
تعظیم سلام اُچیاں کو نیویں دا پچھنہار کہیڑا

گندل دا آخری حصّہ غزلاں اُتے مشتمل ہے۔ کُل ۳۲ غزلاں مجموعے بچ شامل ہین۔ جتھے تک عظیم صاحب دیاں غزلاں دا تعلق جہناں ہے شعراء حضرات سُن پہاڑی غزل کو نواں رنگ روپ تہ نویں شناخت عطا کیتی ہے۔ اُنہاں بچ

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

عظیم صاحب صفِ اول بچ شُمار ہوندے ہین۔

محققین تہ نقاد عظیم صاحب دیاں غزلاں کو پڑھ کے اس نتیجہ اُتے پُہچدے ہین کہ عظیم صاحب سُن اپنی غزل نال پہاڑی شاعری کو ہک شناخت دِتی ہے۔ عظیم صاحب سُن جتھے پہاڑی غزل کو اُردو فارسی دے الفاظ تہ ترکیباں نال مالا مال کیتا اُتھی اُنہاں سُن غزل بچ جدت پیدا کیتی ہور غزلاں کو نواں اسلوب دِتا۔ اُنہاں سُن پہاڑی غزل کو مضامین دے لحاظ نال وسعت دِتی۔ اُنہاں دی غزل بچ اوہ شباب وشراب کنگھی چوٹی، محبوب دے ناز نخرے تہ گلے ہورے دکھنے کو نیہہ ملدے جہڑے روایتی غزل دے خاص موضوعات رہے ہین۔ بلکہ اُنہاں دی غزل بچ فلسفہ، حکمت تہ پیغام جائی جائی اپنی موجودگی دا احساس کرالدا ہے۔

مردانِ عشق حوصلہ نیہہ ہاردے عظیم
دار ورسن سلاخ تہ زنجیر دیکھ کے

کاروبارِ زندگانی بچ خُدا رکھیانہ یاد
مسجداں بچ جاکے رونا گڑگڑانا ہے فضول

عظیم صاحب دیاں غزلاں بچ دورِ حاضر دی تلخی، بے عملی تہ ناچاکی دی ہک تصویر دِسدی ہے۔ اوہ اِس گل کو محسوس کردے ہین کہ اَج دے انسان دا دِل سوز گُدز رتھیں خالی ہے ہور جد تک انسان دے اندر سوز گُداز تہ مُحبت دا جذبہ پیدا نہ ہوئے انسان کو ذہنی سکون حاصل نہ ہوسی۔

نہ شمع نہ تاباں نہ مرغ نالاں
نہ سوز اَج کل نہ ساز اَج کل

جے تمنا درجہ انسانیت دی ہے تُساں
واسطے انسان دے دردِ نہاں پیدا کرو

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

عظیم صاحب ہک صاف گوتہ پُر گو شاعر ہین۔ اوہ شریعت پسند ذہن دے مالک ہین۔ اوہ شاعری بچ کدے بھی رومان دے نیڑے نیہہ گئے۔ بلکہ شعراء حضرات کو بھی ایہہ پیغام دیندے ہین کہ اپنے آپ کو اصلاح معاشرہ زبان وادب تہ قوم دی خدمت واسطے وقف کر چھوڑن۔

قصّے پھل تہ بُلبُلاں تہ چن چکوراں دے پُہلو
ہمت تسخیر جوئے کہکشاں پیدا کرو

عظیم صاحب حساس طبیعت دے مالک ہین۔ اُنہاں دا دِل ہر ویلے اپنی قوم دے بہتر مستقبل دی تمنا کردا رہندا ہے۔ اوہ ہمّت تہ دلیری نال نویاں منزلاں حاصل کرنے دا حوصلہ تہ ہمّت پیدا کرنے واسطے بڑی مئوثر تدبیر نال شعراں دے ذریعے پیغام دیندے ہین۔

ہمّت بغیر ذرّہ بھی پربت لگے عظیم
ہمّت کراں فلک نما پربت بھی ٹہاسٹاں

عظیم صاحب دیاں غزلاں بچ کوئی معمولی تہ عارضی محبوب نیہہ لبھدا نہ ہی اُن دی محبت کوئی عام محبت ہے بلکہ اُن دا محبوب آفاقی ہے تہ عشق لافانی۔ اُن دا عشق ہک ایسا سمندر ہے جس دا کوئی کنارہ نیہہ۔

مردان خُدا بندے نیہہ جیب دی جنبش نال
محبوب دے گُن گاوے ہر بال جے تاں مڑ دی
کہڑے غوطہ خور کواس دی اخیری نیہہ لبھّی
عشق دے ڈُہنگے سمندر دا کنارہ کس ڈِٹھا
ہک حُسن رہسی ہک عشق باقی
بچ خاک رلسن گلفام چھیکڑ

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

شاعرسُن زندگی دے تُہپ تہ چھاڑ، خوشی غم، فنا بقا، روانیت تہ انسانیت دی بھلائی جیئے اہم موضوعات اپنی غزلاں دے عنوان بنائے ہین۔

پل پل آنی پل پل جانی
دُنیا بس ہتھ مل مل جانی

عظیم صاحب دے واعظانہ خاموشی جیئے لہجے بچ کدے کدے طنز وظرافت دی لہراں بھی اُٹھ گیندیاں ہین۔

بے ہوش بے حواتاں دا ہے شکریہ
مایوس بُت پرست حجازی بنادِتا

اُنہاں دیاں غزلاں بچ اوہ عقاب بھی ڈاری مار دا ہے جہڑا علامہ اقبال دی شاعری بچ نظر ایندا ہے۔

شکار دے بغیر گُزر بسر تو سِکھ ذرا
کبوتراں نیہہ آنا تو ہڑے اگے عقاب روز

عظیم صاحب دیاں غزلاں بچ تمام فنی لوازمات پورے دسدے ہین۔ عظیم صاحب علم عروض جاندے ہین۔ اوہ اپنی غزلاں کو پیمانیاں نال ناپ تول کے فنی اموراں دے عین مطابق لکھدے ہین۔ اس لحاظ نال اُنہاں دی غزل پہاڑی شاعراں واسطے نمونہ تہ مثال ہے۔ اُنہاں دی غزلاں بچ فن تہ تخیل دا مثالی امتزاج نظر ایندا ہے۔ جناب عرش صہبائی ہوریں اُنہاں دی شاعری بارے لکھدے ہین۔

"عظیم صاحب ہوریں شاعری دے میدان بچ اُس مقام تے ہین جتھے اوہ نویں نسل نے شاعراں نی رہنمائی کرسکن گے۔ عظیم صاحب نے کلام بچ اوہ ساریاں خوبیاں موجد ہین۔ جیہڑیاں چنگی تے معیاری شاعری نی بُنیاد ہونیاں

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

تہ ایہہ ہی خوبیاں کسے شاعر نے مقام نا تعین کرن بچ کا گرتہ مئوثر ثابت ہوندیاں ہین۔

اس بحث تھیں اس امر دی وضاحت ہوندی ہے کہ عظیم صاحب پہاڑی غزل بچ اعلیٰ مقام اُتے فائز ہین۔ اوہ غزل دے شہسوار تہ پہاڑی شاعری دے تھم منے گیندے ہین۔ شبنم فردوس ہوریں اُن دی غزل گوئی لکھدیاں ہین۔

"پہاڑی غزل کی نواں رنگ وروپ، آہنگ ہور لہجہ عطا کرنے والیاں بچ جنہاں شاعراں لگن نال محنت کیتی ہے اُنہان بچ عظیم خان ناناں نمایاں ہے۔ اُنہاں اپنی پُر کیف وپُر اثر غزلاں نی بدولت اپنی ہک بکھری پہچان بنائی ہے"۔ [1]

عظیم صاحب دی شاعری بلا شبہ اُنہان دی ان تھک محنت تہ لگن نال پروان چڑھی ہے۔ آؤ دِکھاں کہ اُنہاں دی شعر گوئی دا طریقہ کے ہے۔

"شعر گوئی نا میرا طریقہ اُستادنی ہدایت مطابق اس طرح ہے جے غزل نا کدے کوئی شعر میری زبان پر برجستہ آنا ہے۔ اوہ پہانویں مطلع ہوئے یا مقطع یا کوئی ہور درمیانی شعر۔ میں پہلے اُس نی بحر لوڑ ناہاں فر شعر نی تقطیع کرناں۔ پھر ہر شعر کنی کنی تقطیع کرنا۔ اُس دا وزن معنی پرکھ کے شامل بیاض کرناں۔ اس ساری مشق بچ تہاڑیاں بلکہ بعضے ہفتے بھی لگدے ہین"۔ [2]

اس ساری بحث تھیں اس گل دا اندازہ ہوسکدا ہے کہ عظیم صاحب دا شعری مجموعہ گندل پہاڑی شعر وادب دے اُفق اُتے تارے چمکدا ہے۔ ہور تخلیق کار محمد عظیم خان بھی ہک ایسے دیئے نالوں ہے جس دی لوئی بچ پہاڑی شعر وادب دے پروانے اپنی منزلاں تلاش کرسکدے ہین۔

---

[1] شیرازہ پہاڑی جلد ۲۹ شمارہ ۶ ۲۰۰۸ء صفحہ ۱۴۰ [2] شیرازہ پہاڑی جلد ۳۲ شمارہ ۲ ۲۰۱۰ صفحہ ۵۷

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

گُھجیاں رمزاں

مجروحؔ ملنگامی

تعارف شاعر

ناں: سید رحمت شاہ
تخلص: مجروحؔ
پیدائش: موضع ملنگام بانڈی پورہ
سکونت: ملنگام بانڈی پورہ کشمیر
تصانیف: ''گُھجیاں رمزاں'' پہاڑی شعری مجموعہ

تعارف کتاب:

ناں: گُھجیاں رمزاں
سنِ اشاعت: ۲۰۰۰ء
ناشر:- انجمن سادات سید آباد ملنگام
اشاعتی مشاورت: ٹرائیبل ریسرچ اینڈ کلچر فاؤنڈیشن

جناب مجروحؔ ملنگامی پہاڑی دے گُہنہ مشق شاعراں بچ شُمار ہوندے ہین۔ اُن دا تعلّق جناب نانگا باجی ہوران دے خاندان نال ہے۔ اوہ اِسی خاندان دے چشم چراغ ہین۔ اسی گل دے زیرِ اثر اُن دی شاعری دا رنگ مذہبی ہے۔ اُن دا صوفی ذہن اُنہاں دی شاعری بچ بھی نظر ایندا ہے۔ ''گُھجیاں رمزاں'' کو پڑھ کے قاری دے ذہن بچ بھی سچے تے ستھرے احساسات پیدا

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

تہ ایہہ ہی خوبیاں کسے شاعر نے مقام نا تعین کرن بچ کا گرتہ مئوثر ثابت ہوندیاں ہین۔

اس بحث تھیں اس امر دی وضاحت ہوندی ہے کہ عظیم صاحب پہاڑی غزل بچ اعلیٰ مقام اُتے فائز ہین۔ اوہ غزل دے شہسوار تہ پہاڑی شاعری دے تھم منے گیندے ہین۔ شبنم فردوس ہوریں اُن دی غزل گوئی لکھدیاں ہین۔

''پہاڑی غزل کی نواں رنگ وروپ، آہنگ ہور لہجہ عطا کرنے والیاں بچ جنہاں شاعراں لگن نال محنت کیتی ہے اُنہان بچ عظیم خان نا ناں نمایاں ہے۔ اُنہاں اپنی پُر کیف وپُر اثر غزلاں نی بدولت اپنی ہک بکھری پہچان بنائی ہے''۔ [1]

عظیم صاحب دی شاعری بلا شبہ اُنہان دی ان تھک محنت تہ لگن نال پروان چڑھی ہے۔ آؤ دِکھاں کہ اُنہاں دی شعر گوئی دا طریقہ کے ہے۔

''شعر گوئی نا میرا طریقہ اُستاد نی ہدایت مطابق اس طرح ہے جے غزل نا کدے کوئی شعر میری زبان پر برجستہ آنا ہے۔ اوہ پہانویں مطلع ہوئے یا مقطع یا کوئی ہور درمیانی شعر۔ میں پہلے اُس نی بحر لوڑ ناہاں فر شعر نی تقطیع کرناں۔ پھر ہر شعر کنی کنی تقطیع کرنا۔ اُس دا وزن معنی پرکھ کے شامل بیاض کرناں۔ اس ساری مشق بچ تہاڑیاں بلکہ بعضے ہفتے بھی لگدے ہین''۔ [2]

اس ساری بحث تھیں اس گل دا اندازہ ہوسکدا ہے کہ عظیم صاحب دا شعری مجموعہ گندل پہاڑی شعر وادب دے اُفق اُتے تارے چمکدا ہے۔ ہور تخلیق کار محمد عظیم خان بھی ہک ایسے دیئے نالوں ہے جس دی لوئی بچ پہاڑی شعر وادب دے پروانے اپنی منزلاں تلاش کرسکدے ہین۔

---

[1] شیرازہ پہاڑی جلد ۲۹ شمارہ ۶ ۲۰۰۸ء صفحہ ۱۴۰ [2] شیرازہ پہاڑی جلد ۳۲ شمارہ ۲ ۲۰۱۰ صفحہ ۵۷

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

گُھجیاں رمزاں

مجروحؔ ملنگامی

تعارف شاعر

ناں: سید رحمت شاہ
تخلص: مجروحؔ
پیدائش: موضع ملنگام بانڈی پورہ
سکونت: ملنگام بانڈی پورہ کشمیر
تصانیف: ''گُھجیاں رمزاں'' پہاڑی شعری مجموعہ

تعارف کتاب:

ناں: گُھجیاں رمزاں
سنِ اشاعت: ۲۰۰۰ء
ناشر:- انجمن سادات سید آباد ملنگام
اشاعتی مشاورت: ٹرائیبل ریسرچ اینڈ کلچر فاؤنڈیشن

جناب مجروحؔ ملنگامی پہاڑی دے کُہنہ مشق شاعراں بچ شُمار ہوندے ہین۔ اُن دا تعلّق جناب نانگا باجی ہوران دے خاندان نال ہے۔ اوہ اِسی خاندان دے چشم چراغ ہین۔ اسی گل دے زیرِ اثر اُن دی شاعری دا رنگ مذہبی ہے۔ اُن دا صوفی ذہن اُنہاں دی شاعری بچ بھی نظر ایندا ہے۔ ''گُھجیاں رمزاں'' کو پڑھ کے قاری دے ذہن بچ بھی سُچے تے ستھرے احساسات پیدا

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ہوندے ہین۔ مجروح دی شاعری ہک مخصوص کیفیت دی شاعری ہے۔ اُنہاں دی کتاب گجھیاں رمزاں کو ۲۰۰۴ء دی بہترین کتاب دا اعزاز ملیا ہے۔ ۲۵۷ صفحات اُتے مشتمل ایہہ کتاب مجروح دے احساسات تہ جذبات دی ترجمان ہے۔ کتاب دے آغاز بچ مجروح صاحب ہوراں اپنی گل دے عنوان دے تحت اپنے تاثرات پیش کیتے ہین۔ اس تھیں بعد ڈاکٹر جہانگیر دانش ہوراں تبصرہ لکھیا ہے تہ مجروح دے فکروفن بارے تفصیل نال گل کیتی ہے۔ اگے جناب ڈاکٹر فاروق انور مرزا ہوراں تبصرہ تحریر کیتا ہے۔ سید جماعت علی شاہین صاحب ہوراں دا ہک خط بھی شاملِ اشاعت ہے جہڑا اُنہاں سُن مجروح صاحب کو اِس کتاب دے حوالے نال تحریر کیتا ہے۔

زیرِ نظر کتاب دی شروعات بھی حسبِ روایت حمد باری تعالیٰ نال ہوندی ہے۔ مجروح سُن سیف الملوک دے اسلوب تہ قالب بچ شعر لکھے ہین۔

اُس دے حکموں باہجھ نہ ہرگز ذرّہ حرکت کردا

مجروح دی شاعری مذہبی رنگ نال رنگی دی ہے۔ پورے مجموعے بچ ایہہ ہی رنگ دسدا ہے۔ اُنہاں دی شاعری تھیں خالص روایتی، پنجابی تہ پہاڑی شاعری دی بُو باس ایندی ہے۔ بقول جہانگیر دانش ''اوہ نویں ادب دے پُرانے شاعر ہین۔ مجروح ملنگامی ہوراں سُن سائیں فقر الدین، سائیں قادر بخش تہ میاں محمد بخش ہوراں دی تہرتی تے نویں پھل راہے ہین۔ اُنہاں پھلاں دی خوشبو قارئین کو ہک روایتی رنگ دے احساس دے نال نال نویں نویلی خوشبو نال معطر کردی ہے۔ ''گجھیاں رمزاں'' بچ حمد تھیں بعد ہک نعت پاک شامل ہے۔ شاعر سُن نعت دے تقاضے پورے کردیاں نعت پاک لکھی۔ حضور پاک ﷺ دے اوصاف بیان کیتے ہین۔ آخر تے اوہ نعت پاک کو دُعا نال ختم کردے ہین۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

یارب پاک نبیؐ دے صدقے ماہڑیاں بخش خطایاں
ہتھ پیر ماہڑے جو پہلے یا سہواً جو آیاں

اِس تھیں بعد بسم اللہ شریف دا ترجمہ ہے۔ نالے تفسیر سورۃ فاتحہ شانِ نزول تے سورۃ اخلاص دی منظوم تفسیر بھی شامل ہے۔ مجروح دا قلم پانی نالوں رواں دسدا ہے۔ ہور اس دی اگلی منزل بزرگانِ دین، اولیائے کرام دی خدمت بچ با ادب حاضری ہے۔ مجروح صاحب دا مزاج ہی صوفیانہ ہے۔ ہور اولیائے کرام نال اُنہاں کو جہڑی محبت ہے اوہ اُنہاں کو اِس گل اُتے مجبور کردی ہے ہور اوہ اپنے قلم دا کہوڑا اُس طرف مُڑ کہندے ہین۔ زیرِ نظر مجموعے بچ پیرانِ پیر جناب غوث الاعظمؒ ہوراں دی شان بچ ترے نظماں لبھدیاں ہین۔

شجرۂ نسب حضرت نانگا باجیؒ مجروح صاحب دا ہک خاص کارنامہ ہے۔ ہک طویل نظم بچ مجروح ہوراں جیہڑا شجرۂ نسب رقم کیتا ہے۔ اوہ یقیناً ہک قابلِ قدر تہ قابلِ فخر کارنامہ ہے۔ ایہہ نظم قارئین دی توجہ اپنی طرف چھکدی ہے۔ ایہہ نظم گجھیاں رمزاں بچ شامل بہترین نظماں بچ شُمار ہوندی ہے۔ ''گجھیاں رمزاں'' بچ حضرت نانگا باجیؒ دی کرامات دے بارے دس تھیں زیادہ نظماں لبھدیاں ہین۔ اولیائے کرام تہ صحابہ کبار دے مقدس تذکریاں نال ایہہ مجموعہ بھریا دا ہے۔ ایہہ ہی وجہ ہے کہ ایہہ مجموعہ پہاڑی شاعری بچ ہک امتیازی مقام رکھدا ہے۔ رمز، فلسفہ تہ پند و نصیحت نال ایہہ مجموعہ لبریز ہے۔

''تکبر'' اِس مجموعے بچ ہک مثالی نظم ہے۔ جس بچ مجروح ہوراں بکرے دی مثال دے کے ہک حکمت نال تکبر دی بُرائی بیان کیتی ہے۔ ایہہ نظم بھی قارئین واسطے ہک تحفہ ہے۔ کُجھ اشعار پیش خدمت ہین۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

بکرا جدوں جوانی چڑھیا فردا میں میں کردا
مستی نال پھرے جنگلاں خوفوں نائیں ڈوڑا
''میں'' تکبر والا اللہ کو نہ بھاوے
''میں'' شیطان سُن کیتا دیکھو میں تھیں ربّ بچاوے

''ماں داحق'' ہک ہور نصیحت آموز نظم ہے۔ ایہہ نظم پیرانِ پیر جناب غوثِ الاعظمؒ دے بچپن دے ہک مشہور واقعہ دے حکایت اُتے مُبنی ہے۔ شاعر سُن اپنی فنی بصیرت تہ فنی کمال نال قارئین کو متاثر کیتا ہے۔

''کُلّ مَن علیھا فان'' گجھیاں رمزاں'' دی آخری نظم ہے۔ اِس نظم بچ شاعر سُن قُرآنی تعلیم دے حوالے نال اِس ہستی دی ناپائیداری دا ذکر کیتے۔ اِس بچ کوئی شک نیہہ کہ ایہہ دُنیا بڑی ناپائیدار ہے۔ اِس زندگی دا کُجھ بھروسہ نہیں۔ ایہہ ساہ کسے دی امانت، کیہڑے ویلے ایہہ ساہ عنایت کرنے والا اِس کو واپس کہن جُلے کوئی نیہہ جاندا۔ شاعر سُن مثالاں، نظماں تہ ترکیباں دا استعمال کر کے ہستی دے زوال کو سمجھنے دی کوشش کیتی ہے۔

نہ رہے قیصر کسریٰ باقی نہ اکابر بصرا باقی
نہ رہسن ایہہ رونق میلے نہ کوئی صغرا کُبر اباقی
رہیا سکندر نہ، لُقمان
کُل من علیھا فان

مجروحؔ دی نظم نگاری بارے ڈاکٹر جہانگیر دانشؔ ہور لکھدے ہین۔

''مجروح ملنگامی نظم دا ہک مکمل شاعر ہے۔ اِس دی نظم دا حُسن ہور معنوی محاسن، لفظاں دے مناسب استعمال ہور بہتر ہور خوبصورت مضامین دے ابلاغ وترسیل تے منحصر ہے''۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

نظم دے نال نال مجروح صاحب غزل دے بھی اچھے شاعر ہین۔ مگر زیرِ نظر مجموعے بچ ہک غزل بھی شامل نیہہ جس دی کمی ضرور محسوس ہوندی ہے۔ نالے مجروح صاحب دا کوئی گیت یا سی حرفی بھی اِس مجموعے دا حصّہ نیہہ۔ بہر حال ایہہ مجموعہ ہک الگ ہی نوعیت تہ انفرادیت دا مالک ہے۔

مجروح صاحب ہک سادہ لوح، خوش طبع تہ فہیم انسان ہین اُنہاں دی شاعری بچ بھی اُن دی طبیعت دا ایہہ پہلو نظر آگیندا ہے۔ واقعات نگاری بچ مجروح صاحب کو کمال ہے۔ جناب ڈاکٹر فاروق انوار مرزا ہوریں مجروح دی واقعات نگاری بارے لکھدے ہین۔

''مجروح ہک نہایت ہی پُر گو شاعر ہین۔ تہ واقعات نگاری اُنہاں خوب اپنے جوہر دسے ہین۔ ''گجھیاں رمزاں'' پڑھنے تھیں بعد ایہہ اندازہ کرنا مشکل نیہہ جے واقعات بچ اُنہاں نا مقابلہ بڑا مشکل ہے''۔[1]

''گجھیاں رمزاں'' پڑھنے تھیں بعد اس گل دا بخوبی اندزہ ہوسکدے کہ مجروح ہک قادر الکلام شاعر ہین۔ اُنہاں سُن اپنے خیالات دا اظہار بڑی خوش اسلوبی نال کیتا ہے۔ نظماں بچ مختلف ترکیباں، استعارات تہ تلمیحات دا خوبصورت استعمال لبھدا ہے۔ اُنہان دی زبان صاف، سادی تہ سُبلی ہے۔ روایت تہ جدت دی بہترین مثال اُنہاں دے کلام بچ لبھ گیندی ہے۔

''گجھیاں رمزاں اُتے ہک سرسری نظر مار کے مجروح دی فنی بصیرت دا پورا اندازہ نیہہ ہوسکدا۔ شاعری دے فن کو کئی زاویاں نال دکھنے تہ پرکھنے دی ضرورت ہے۔ مجروح دی شاعری بارے بھی ایہہ حرف آخری نیہہ بلکہ ہک کوشش ہے۔

---

[1] گجھیاں رمزاں صفحہ ۱۵

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

پھُلاں دی چنگیر

تعارف شاعر:

لال الدین مظلوم
قلمی ناں:۔ مظلوم
ناں: لال الدین پٹھانیہ
پیدائش:۔ ۱۶ اپریل ۱۹۵۱ء درنگلہ کرناہ کپواڑہ
وفات:۔ ۹ جنوری ۲۰۱۲ء

تصانیف: اگست ۲۰۱۱ء بچ راقم کو لکھے گئے خط بچ مظلوم صاحب ہوراں اپنی مطبوعہ تہ غیر مطبوعہ کتاباں دی تعداد ۲۴ دسی ہے۔ تفصیل حسبِ ذیل ہے۔

۱۔ پھُلاں دی چنگیر (پہاڑی شعری مجموعہ) ۲ انوارِ مدینہ (پہاڑی مجموعہ نعت)
۳۔ سدا بہار گیت (پہاڑی مجموعہ گیت)
۴۔ جنت دی کنجی (پہاڑی ترجمہ، فقہ حنفی)
۵۔ میقاتِ الصّلوات (پہاڑی)
۶۔ کُڑیاں دی آزادی دا فریب (پہاڑی)
۷۔ تقدیر کا فیصلہ (اُردو ناول)
۸۔ انوکھے زخم (اُدو ناول)

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

۹۔ضمیر فروش (اُردو جاسوسی ناول)

۱۰۔ماٹھو شیطان اُردو جاسوسی ناول)

۱۱۔شبستان مظلوم (اُردو مجموعہ غزل)

۱۲۔قیامت صغراء ۲۰۰۵ء (اُردو)

۱۳۔سفرنامہ مظلوم (اُردو)

۱۴۔ہجراں کو شہر (گوجری شعری مجموعہ)

۱۵۔پہتو ناول (پہاڑی)

۱۶۔ہتھ دیاں لیکاں (پہاڑی شاعری)

۱۷۔آئینہ حقیقت (اُردو)

۱۸۔دُکھتی رگ (گوجری افسانوی مجموعہ)

کمپیوزنگ دے مرحلے بچ کتاباں:

۱۹۔شبستانِ مظلوم (حصہ دوم)

۲۰۔چھمر (مجموعہ گوجری گیت)

۲۱۔متھے دے لیکھ (افسانوی مجموعہ پہاڑی)

۲۲۔اتحاد (اُردو)

۲۳۔گُلستانِ مظلوم (اُردو مجموعہ)

تعارف کتاب:

ناں: پھُلاں دی چنگیر (پہاڑی شعری مجموعہ)

تعداد صفحات: ۳۰۰

ناشر:

سن اشاعت: ۲۰۰۷

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

لال دین مظلوم پہاڑی ادب بچ ہک معتبر ناں ہے۔ اُنہاں دا قلم پانی نالوں رواں رہیا۔ مگر موت سُن زبان و ادب دا ایہہ شیدائی اساں کولوں کھس کہدا۔ اُنہاں دی وفات نالؔ پہاڑی ادبی دُنیا بچ ہک خلا پیدا ہو گیا۔ اُنہاں درجن کتاباں تصنیف کیتیاں ہین۔ جنہاں بچ اُردو، پہاڑی تہ گوجری دے مجموعے شامل ہین۔ مظلوم صاحب نالؔ راقم دی آخری ملاقات اکیڈمی آفس سرینگر بچ ہوئی آسی۔ اگست ۲۰۱۱ء دی اس ملاقات بچ میں اُنہاں تھیں اُنہاں دیاں کجھ کتاباں دی فرمائش کیتی آسی۔ دس پندرہ روز بعد جناب نعیم کرنائی ہوراں ماہڑے حوالے تقریباً ہک درجن کتاباں کیتیاں جہڑیاں مظلوم صاحب چھوڑ گئے آسے۔

مظلوؔم صاحب ہک شریف النفس تہ سادہ طبیعت دے مالک آسے۔ خُدا سُن اُنہاں کو زبردست تخلیقی قوت نالؔ مالا مال کیتا دا آسا۔ ہور اوہ اپنی اس صلاحیت کو بڑے موثر طریقے نال استعمال کردے آسے۔ جس دا اظہار اُنہاں دیاں درجناں کتاباں دے ذریعے بخوبی ہوسکدا ہے۔ اللہ مرحوم کو کروٹ کروٹ جنت نصیب کرے۔ ہور پہاڑی زبان کو ایسے صاحب ذوق لوک ملدے رہون۔ جہڑے اپنی ماں بولی دی خدمت کر کے اس کو اسماناں دی بلندی تک پہچاون۔ مظلوم صاحب دی ادبی خدمات کو تھوڑے جیئے صفیاں بچ بیان کرنا ممکن نیہہ ہور نہ ایہہ ماہڑا موضوع ہے۔ صرف اُنہاں دے شعری مجموعے (پھلاں دی چنگیر) اُتے تبصرہ کرنا ماہڑا مقصد ہے۔

زیرِ نظر مجموعہ اپنے ناں دی مناسبت نال رنگ برنگے پھلاں نال بھریا دا ہے۔ ایہہ مجموعہ مظلوؔم صاحب دی انتھک محنت، لگن تہ پہاڑی زبان نال اُنہاں دے پیار دی پوری پوری عکاسی کردا ہے۔ مجموعے دے شروع بچ خلاف دستور

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ایہہ گل دسدی ہے کہ اس بچ کوئی بھی تبصرہ یا تقریظ شامل نیہہ۔ کتاب دے مشمولات بڑی خوبصورتی نالؔ فہرت دی صورت بچ درج ہین۔ مجموعے دی شروعات ہک حمد پاک نال ہوندی ہے۔ سیف الملوک دی بحر بچ لکھی دی اس حمد بچ شاعر اللہ پاک دی حدوثناء کردا ہے۔ ہور ربِ کائینات دی رحمت دا طلب گار ہے۔

واہ تخلیق کُل دے خالق صفت ثناء ہے تیری
آپ غفور کریم سداویں بچ گئی دُنیا میری

اس حمد پاک تھیں بعد نعتاں دا ہک وافر حصہ شامل اشاعت ہے۔ نعتاں بچ عشق نبیؐ دا بھرپور اظہار لبھدا ہے ہور شاعر دے دل ءدی تڑف باندے دسدی ہے۔ حضورؐ دی سیرت پاک کو بیان کرنے دے نال نال شاعر سُن اپنی آرزواں تہ حسرتاں دی ہک دُنیا شعراں بچ بسادِتی ہے۔

لے آیئے خُدا تھیں قرآن اللہ
ہے شانِ محمدؐ بیان اللہ

اُس خزانے تھیں جھولی بھراواں کدے
کملی والےؐ دے دربار جاواں کدے

ارض مقدس دے دیدار دی تمنا جنہاں لعتاں بچ زیادہ تہ صاف صاف دِسدی اُنہاں بچ جُلنا مدینے کو، یادِ مدینہ تہ نعت شریف دُعائیہ شامل ہین۔ فنِ لغت گوئی ہک دشوار ترین فن ہے۔ مگر مظلوم صاحب سُن لغت دے جُملہ اوصاف تہان بچ رکھدیاں ہویاں کامیابی نال اس صنف طبع آزمائی کیتی ہے۔ اوہ پہاڑی دے لغت گو شعراء بچ اپنی مخفوض جگہ دے مالک ہین۔ اُنہاں دا نعتیہ کلام وافر ذخیرے بچ موجود ہے، ہور ہک مُکمل کتاب 'انوارِ مدینہ' دے نال نال شائع

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ہوگئی دی آسی۔

پھُلاں دی چنگیر دا اگلا حصہ نظماں تے مشتمل ہے۔ نظماں دے موضوعات عام پہاڑی دی زندگی نال جُڑے دے ہین۔ اُنہاں پہاڑی زندگی دی عکاسی کرنے دے نال نال پہاڑی قوم دے جُملہ مسائل کو بیان کیتا ہے۔ اس دے نال نال زبان دی مٹھاس کو محسوس کیتا ہے۔ ہور اس دا اظہار بھی موثر طریقے نال بھی کیتا ہے۔ اُنہاں دیاں نظماں بچ عام پہاڑی دی زندگی نظر ایندی ہے۔ اس تناظر بچ کرناہ، ٹیٹوال میلہ، کرناں تہ حدود اربعہ، وغیرہ شامل ہین۔

نظم کرناہ تے حدود اربعہ بچ اوہ کرناہ دا جغرافیہ بڑی خوبصورتی نال بیان کردے ہین۔ ایہہ نظم منظر کشی دے اعتبار نال بڑی خوبصورت ہے۔ ایہ نظم پڑھ کے کرناہ دی وادی دی تصویر اکھیاں اگے آگیندی ہے۔

ہے شمس بری تہ کُفر کھن ٹھیری
بڑے سوہنے جنگل نے اسدی چوفیری

ولیاں ادیباں تے شاعراں دی بستی
چمن ایہہ پھُلاں دا تہ طائراں دی بستی

وطن نال پیار مظلوم ہوراں دی شاعری بچ چھلیاں مار دا نظر ایندا ہے۔ اُنہاں کو وطن نال حد درجہ محبت ہے۔ حُب وطنی دے تناظر بچ اسیں انہاں دیاں نظماں 'ماہڑا کشمیر' 'وطن کشمیر' وطن دی سرزمین وغیرہ دیاں مثالاں دے سکدے ہاں۔ نظم 'ماہڑا کشمیر' بچ اوہ وادی کشمیر دی خوبصورتی کو کجھ اسطرح بیان کردے ہین۔

چشماں شاہی نشاط نظارے شالیمار تہ ہور بھی سارے
ماہڑے خواباں دی تعبیر لوکو ایہہ ماہڑا کشمیر

موجودہ دور دی سیاست تہ حاکماں دی بے مہری اُنہاں دی نظم 'بھونچال' بچ

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

نظر ایندی ہے۔ زلزلے دے نتیجے بچ ہوئی تباہی دا نقشہ اس نظم بچ مظلوم ہوراں بڑی صفائی نال پیش کیتا ہے۔ حاکماں دی بے مہری، بے ترسی تہ انتظامیہ دی بد نظمی دا احوال بھی بیان کیتا ہے۔

میر پور تھیں مظفر آباد۔ کیل کاغانوں ایبٹ آباد
من سہرہ پکھلی بھی یاد۔ علاقہ سب ہویا برباد
آکھدا مکو تحصیل دار
واللہ میں ہاں دیانت دار
ہک پٹواریاں کیتی مار
نکلے نہ پرا یہہ گل باہر

مظلوم صاحب دیاں نظماں بچ اخلاقیات دا درس بھی لبھدا ہے۔ نظم 'اُستاد' بچ اُستاد دی عظمت دا ذکر لبھدا ہے۔ نظم ٹی۔وی، انسان، نقال مجرم، نقل بچ اخلاقیات دا درس لبھدا ہے۔ نظم انسان بچ آکھدے ہین۔

مقصد کے ہے اس نظم دا ہُن دس چھڑ مظلوم
انسان دی تخلیق دا آخر کے ہے مفہوم
اعلیٰ فرض ہے بندگی سمجھو جے بلعموم
پہلوں حصولِ علم ہے دینی جہڑے علوم

'پھلاں دی چنگیز' بچ مظلوم ہوراں دیاں کجھ رُباعیاں شامل ہین۔ ہک قصیدہ تہ ہک مرثیہ بھی شامل اشاعت ہے۔ مرثیہ جناب محمد عالم ہوراں دی وفات اُتے لکھیا گیا ہے۔ مظلوم دی شاعری بچ صوفیانہ رنگ بھی دکھنے کو مل گیندا ہے۔ اُنہاں دی شاعری بچ سماجی بُرائیاں دا نقشہ بھی دسدا ہے۔ اُنہاں اپنی سوانح حیات کو 'سوانح مظلوم' دے عنوان نال رقم کیتا ہے۔ ایہہ پہاڑی بچ ہک منفرد

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

تہ انوکھی چیز ہے۔ تہ قارئین واسطے دلچسپ تہ کارآمد بھی ہے۔ مظلوم ہوراں دی نظماں بچ قلبی واردات دا اظہار بڑا موثر دسدا ہے۔ اُنہاں دی زبان صاف تہ سلیس ہے۔ اُنہاں دی اُردو شاعری دا اثر پہاڑی شاعری اُتے بھی دسدا ہے۔

بچیاں واسطے سبق آموز تہ معلوماتی نظماں دا بڑا حصہ زیر تبصرہ مجموعے بچ شامل ہے۔ ہور اس مجموعے دا خاص حصہ ہے۔ بچیاں واسطے مختلف موضوعات دے تحت نظماں لکھیاں گیاں ہین۔

زیر نظر مجموعے بچ چُرتالی رُباعیاں شامل ہین۔ فنی اعتبار تہ موضوعات دے لحاظ نال رُباعیاں کافی حد تک مکمل ہین۔ رُباعیاں بچ رنگارنگ موضوعات ہین۔ دُنیادی ناپائیداری دا تذکرہ، زمانے دے حالات تہ زندگی واسطے ہک پیغام رُباعیاں بچ دسدے ہین۔ کجھ نمونے۔

شابا شیرا چنگا نکلیں — امانت سمجھ کے رکھ نعمت سمجھ کے رکھ
وعدے پچھوں پنگا نکلیں — زندگی کو ربّ دی امانت سمجھ کے رکھ
بالکل ہاتھی دنداں نالوں — دُنیا بقا دی کھیتی ہے سمجھیں یقین نال
توں حمام دا ننگا نکلیں — قدم تو زندگی بچ قیامت سمجھ کے رکھ

پھُلاں دی چنگیر صفہ ۱۵۶ تھیں کہن کے ۲۴۴ تک گیتاں اُتے مشتمل ہے۔ گیتاں دے مختلف حصیاں بچ کیتا گیا ہے۔ شادی بیاہ دے گیتاں بچ بوہٹی دے گیت شوہالے دے گیت وغیرہ شامل ہین۔ اِس تھیں بعد پہاڑاں دے گیت شامل ہین۔ اس تھیں اگے زلزلے دے گیت شامل ہین۔ انہاں گیتاں دے ذریعے مظلوم صاحب دے جذبات تہ احساسات ہی چٹے کاغذ دی زینت نیہہ بنے بلکہ عام انسان دے جذبات تہ احساسات دی ترجمانی انہاں گیتاں دے ذریعے ہوندی ہے۔ ایہہ گیت موجودہ سماج دی بھرپور عکاسی

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

کردے ہین۔ ایہہ گیت خالص پہاڑی مٹی دی پیداوار ہین۔ زبان و بیان دے اعتبار نال گیت بڑے مُکمل ہین۔

ہجراں دے روگ بہڑے دِل ماہڑا کھا گئے
سُنستاں میں کداوہ فجری ویلے آ گئے
جاندیاں کو چھوڑ کے میں بہتا پچھتا رہیاں
سچّے بولیں کا گا تکو بلی تھیں اُڈا رہیاں

مظلوم ہوراں دے گیتاں دا ہک مُکمل مجموعہ ''سدا بہار پہاڑی گیتاں'' دے نانّ نالّ شائع ہو کے منظر عام اُتے آیا دا ہے۔ اُنہاں دے گیتان بچ موسیقیت تہ ردھم موجود ہے۔ نالے عام فہم پہاڑی لفظاں دا وافر ذخیرہ اِنہاں گیتاں بچ دکھنے کو ملدا ہے۔ ''پھُلاں دی چنگیز'' دا آخری حصہ غزلاں اُتے مشتمل ہے۔ اس مجموعے بچ کُل ۵۵ رغزلاں شامل ہین۔ غزلاں دے موضوعات ہجر، فراق قلبی واردات تہ زمانے دے حالات ہین۔ زمانے دے بے مروتی تہ بے وفائی دا ذکر بڑے خوبصورت انداز بچ کردے ہین۔

دشمناں نہ کسر چھوڑی تہ بولے بولنے
جے شکار ہونا ہے آپے تانیا بُننے جلو
کُھلے اسمان تلے فر ککھاں دی چنگی کے کرسیں
جتھے پاک محبت بکدی اوہ سچا ستھرا بازار گیا
پیار محبت اِس زمانے نقلی نقلی
اقرار تہ وعدے قسماں بہانے نقلی نقلی

اس بے مہری دُنیا بچ جتھے غرض پرستی تہ ہوس دا شکار ہو کے انسان تمام اخلاقی تہ خونی رشتے بھُل گیندا ہے۔ پیار محبت دا جذبہ لالچاں دی نظر ہو گیندا ہے۔ مظلوم

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

صاحب وفادی اُمید رکھدے ہین۔

ے خُدارا خُدارا اے مظلوم ساحر
مہک وفادی عطا کردے جُلیو

مظلوم صاحب دے سینے دا انسان ہک عام پہاڑی ہے۔ جغرافیائی حالات دی سختی ہوئے، سیاست دی کھیڈ ہوئے، خونی لکیر دا فاصلہ ہوئے، یا پھکم جئی قیامتِ صغراء ہوئے اُنہاں سُن اپنی زبان بچ ہک عام پہاڑی دے جذبات تہ احساسات دی ترجمانی کیتی ہے۔ اُندی آواز پوری پہاڑی قوم دی آواز ہے۔

ے غم دے پہاڑ سرتے ماہڑے نے آچڑے
قسمت دا لیکھ شائد تدبیر کے کراں
راہ مشکل ہے بڑی منزل بڑی ہے دور
تہلکے کدے نہ پیروے رکھیو نشیباں دا خیال

اپنی غزلاں دے موضوعات بارے مظلوم صاحب خود آکھدے ہین۔

ے اندر کلام دے رنگ صوفیانہ دسدے دکھنا چاہو
تہو کھا ہجر فراق غزل بچ پڑھ کے دکھو پہر ہاو

مظلوم صاحب دی شاعری دی بُنیاد فوک ادب اُتے ہے۔ اس واسطے اُنہاں دے کلام بچ جابجا فوک رنگ دسدا ہے۔ مظلوم دا شمار پہاڑی زبان دے کہنہ مشق شعراء حضرات بچ ہوندا ہے۔ اُنہاں دیاں غزلاں بچ پہاڑی محاورے ترکیباں، تشبیہاں تہ تلمیحات دا خوبصورت استعمال دکھنے کو ملدا ہے۔

ے چراغاں چراغاں کرو خانہ دِل دا
تہ سریاں دے بوٹے تلی تے جمائے

اُنہاں دیاں کجھ غزلاں کافی حد تک اُردو زدہ ہین۔ صفحہ نمبر ۲۷۹ تہ صفحہ

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

نمبر ۲۸۱ رُتے درج غزلاں کو پڑھ کے احساس ہوندا ہے کہ ایہہ اُردو غزلاں دا ادھ کرھڈ ترجمہ ہین۔

نظر کو جھکا کے جے سوچیں ذرا توں
تاں مکھڑے کو چا کے ہی مہتاب کردے

سامان حشر دے پیکر خُدارا
قیامت نہ دِل تے بپا کر جُلیو

مظلوم صاحب دی شاعری دے مُطالعے تھیں پتہ لگدا ہے کہ اوہ بُنیادی طور نظم دے شاعر ہین۔ مگر غزل دے میدان بچ بھی اُنہاں سُن طبع آزمائی کیتی ہے۔ مظلوم صاحب دی شاعری بارے ڈاکٹر فاروق انور مرزا ہوریں لکھدے ہین۔

''انہاں نی تقریباً سارے نی ساری شاعری فوک نی بُنیاد اپر قائم ہے۔ اُنہاں سُن گیتاں تھیں علاوہ غزل بچ بھی اِس روش کی برقرار رکھیا''۔[1]

مظلوم صاحب پہاڑی شعر و ادب کو مچ کجھ دے گئے۔ اپنی زندگی دے قیمتی لمحات زبان و ادب دی خدمت واسطے صرف کر گئے۔ ہور پہاڑی ادب کو اپنی تحریراں دے ذریعے بادھا دے گئے۔ اِس گل دا اعتراف ہر کسے پہاڑی ہونا چاہیئے نالے قدرتہ فخر بھی۔

باغ دلاں دے آپے کھلسن سوچیا میں
موت دا پنچھی لے گیا سبھنا چگدے چگدے

☆

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

خواب سولے

شہبازؔ راجوروی

تعارف شاعر

ناں:- غلام نبی نائیک
تخلص = شہباز
پیدائش = ۲۴ فروری ۱۹۴۰ء بہروٹ راجوری

تصانیف: لمحے لمحے اُردو شعری مجموعہ ۲۔ خواب سولے پہاڑی شعری مجموعہ ۳! کشمیری ژھنیہ گامژ آواز، ''برانتی''

تعارف کتاب:

ناں = خواب سولے (پہاڑی شعری مجموعہ)
تعداد صفحات = ۱۱۸
ناشر = سکریٹری جموں و کشمیر اکیڈمی آف آرٹ کلچر اینڈ لینگویجز سری نگر
سن اشاعت = ۲۰۱۰ء

شہبازؔ راجوروی ریاست دے ادبی اُفق اُتے چمکنے والے اُس ستارے دا

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ناں ہے۔ جسن سُن بیک وقت ریاست بچ بولی جانٔ والیاں اہم زباناں بچ کامیاب شاعری تہ نثر نگاری کیتی ہے۔ اوہ اردو، کشمیری پہاڑی تہ گوجری زبان بچ عرصہ دراز تھیں کامیاب قلمکاری کردے ہین۔ اُنہاں دی مادری زبان اگرچہ کشمیری ہے مگر اُنہاں دوئی زباناں دی خدمت کرکے اِس گل دا ثبوت فراہم کیتا ہے کہ فنکار دی کوئی زبان نیہہ ہوندی اوہ زبان دی سرحداں تھیں نکل کے ادب دی خدمت بچ عالمگیر سطح تک پہچ سکدا ہے۔ شہباز راجوروی صرف شاعر ہی نیہہ بلکہ مذکورہ بالا زباناں بچ افسانے تہ تحقیق مقالے بھی لکھدے ہین۔ اوہ ہک کامیاب مقالہ نگار دے طور منے گیندے ہین۔ اُنہاں پہاڑی زبان بچ خاصے تحقیقی تہ تنقیدی مضامین تہ افسانے لکھے ہین۔ شہباز راجوروی ہک دانشور، مفکّر تہ ماہر تعلیم دے طور اُتے منے گیندے ہین۔ اوہ ہک پُرکشش شخصیت دے مالک ہین۔ تہ ریاست دے ادبی حلقیاں بچ خاص اُچا مقام رکھدے ہین۔

شہباز راجوروی ہوراں دے کئی شعری مجموعے منظر عام اُتے آئے ہین۔ جنہاں بچ اُردو، کشمیری تہ پہاڑی زبان دی شاعری ہے۔ اِس تھیں علاوہ اُنہاں دے تحقیقی مضامین بھی چھپ کے باندے آرہے ہین۔ زیر نظر کتاب ''خواب سو لے'' شہباز ہوراں دا پہاڑی شعری مجموعہ ہے۔ ایہہ کتاب ریاستی کلچر اکیڈمی سُن اپنے طور شائع کیتی ہے۔ کتاب دے شروع بچ جناب ظفر اقبال منہاس تہ ڈاکٹر فاروق انوار مرزا ہوراں دے لکھے دے تبصرے ہین۔

اِس شعری مجموعے دی بِسمِ اللہ حسب روایت ہک حمد پاک نالٔ ہوندی ہے۔ شاعر خُدا پاک دی وحدانیت دا ذکر کردا ہے ہور خُدا دی رحمت دا طلبگار ہے۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ے میرا حال کے میں دسالاں کسے کی
تگی علم ہے اے خبیراً بصیراً

اِس حمد پاک بچ شاعر سُن عربی دے الفاظ بر موقع تہ برمحل استعمال کِتے ہین تہ فنکاری تہ علمی بصیرت دا ثبوت دِتا ہے۔

ے پچھاں وی سفر ہے اگاں وی سفر ہے
تیرا فضل منگاں تہ امراً بسیّراً

اِس حمد بارے ڈاکٹر عبدالحق نعیمی ہوریں لکھدے ہین۔ ''جِس ویلے میں شہباز راجوروی نے ''خواب سولے'' (پہاڑی شعری مجموعہ) نے شروع بچ حمد نے ایہہ اشعار پڑھے تہ ایہہ محوس ہویا کہ شہباز کی وی اللہ تعالیٰ نے قُرآن کریم نے علوم تھیں نوازیا ناہے ہور عربی زبان وادب تھیں اچھی واقفیت رکھنے ہین۔

اِس نظم تھیں بعد صرف چواں مصریاں اُتے مشتمل ہک نعت پاک ''حضور مُصطفےٰؐ'' نے عنوان نالّ شامل اشاعت ہے۔ ایہہ نعت پاک اپنے اندر معیناں دا سُمندر رکھدی ہے۔ قارئین دے سامنے شہباز ہوراں دی ایہہ پوری نعت پاک پیش ہے۔ تاکہ شہباز دے فنی کمالات دا اندازہ ہو سکے۔

حق نا علم و یقین محمد صلی اللہ علیہ وسلم
دین دُنی تدوین محمد صلی اللہ علیہ وسلم
کیا مصحب یٰسین محمد صلی اللہ علیہ وسلم
عشق نی بس تمکین محمد صلی اللہ علیہ وسلم

اِس نعت پاک تھیں بعد ''خواب سولے'' بچ نثری نظماں دا وافر حصہ موجود ہے۔ اِنہاں نظماں دے مختلف موضوعات زندگی دے نالّ جُڑے دے ہین۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

اِنہاں لفظاں بچ فکر وفن دا سنگھم دسدا ہے۔

''لوڑ'' ہک معرفت بھری نظم ہے۔ شاعر کو کائینات دے ذرّے ذرّے بچ خالق کائینات دسدا ہے۔ ہر شے بچ خُدا دی موجودگی دا احساس ہے۔ اُس ذات پاک دی بقا تہ اپنی فنا دی حقیقت دا اعتراف شاعر بڑے پُر اثر انداز بچ کردا ہے۔

بجلی اندر ہین اشارے اُس نے
نِکیاں نال اوہ کھیڈاں کرنا

اِس ست رنگی دُنیا بچ
سب کجھ فانی اوہ ہے باقی

اِس نظم بارے جناب عرش صحبائی ہوریں لکھدے ہین۔

''اِس نظم بچ وحدت نا پہلو وی ہے۔ پر ایہہ ساریاں گلاں قاری نے اپنے مذاق پر منحصر ہین۔ ایہہ اُسنا شاعرانہ مذاق ہے جے اوہ اِس کی کہڑے رنگ بچ لینا ہے تہ کتھے تک اِس تھیں لُطف اندوز ہوئی سکنا ہے۔ شاعر نا بیانیہ انداز وی خوب ہے، جس نے باعث قاری اِس نظم تھیں اُس ویلے تکر توجہ نہیہ ہٹائی سکنا جدوں تک اوہ اس کی پورے ناپورانہ پڑھسی ہے۔'' [1]

''ہُن، ہک ایسی نظم ہے جس بچ تصوف تہ معرفت دیاں جھلکیاں دسدیاں ہین تہ شاعر دی ذہنی تہ قلبی بے قراری دا پتہ چلدے۔ اِس نظم بچ حق دی جستجو تے تڑف ہے۔

شیراہ پہاڑی شمارہ ۱ ۲۰۰۸ صفحہ ۲۳ شیرازہ پہاڑی جلد ۲۶ سال ۲۰۰۹ء صفحہ ۱۵

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ے ایہہ عشق النبا ہونا ہے
ایہہ جسم جے چورو چور ہوے
دِل بہڑے بھلیا نور ہوے
دُنیا تے منصور ہوے
"لا" نی منزل مُکی ہے
الاللہ ظہور ہوے

شہباز بڑی حساس طبیعت دے مالک ہین۔ اوہ اپنی چار چوفیری دی برابر خبر رکھدے ہین۔ اپنے معاشرے اُتے برابر نظر رکھدے ہین۔ اس آپو آپی آلی دُنیا دے ست رنگے فریباں کو بھی چنگی طرح دِکھدے ہین۔ اُنہاں سُن نکیاں نکیاں نظماں بچ معاشرے تے ماحول بارے خوب لکھیا ہے۔ اُنہاں دی شاعری پڑھ کے ہک سحر انگیز کیفیت قاری اُتے طاری ہوندی ہے۔ اج دے خوف زدہ انسان دے دِل دی کیفیت اُنہاں دی شاعری تھیں چھم چھم ڈُھلدی ہے۔ نظم "سیال پتھر" بچ آکھدے ہین۔

ے رات پھنڈ تہ بولی
شائد موت نے دیو
تریہائے ہوسن .....
رات نے جُثے اپر نیزے جم سن

اسطراں دی اضطرابی کیفیت اُنہاں دیاں مچ ساریاں نظماں بچ لبھ گیندی ہے، جنہاں بچ دُسو، مٹھی بنجلی، فیصلہ وغیرہ شامل ہین۔ نظم فیصلہ بچ آکھدے ہین۔

ے چوگ تے چگنی ہے گھگی دانے چار چگے فر

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

اُچی سچّی ڈالی پر کاگ مراڑ کی ہو پڑھیا

نظم ''کرماں نا بیکنٹھ'' بچ انسانیت تہ اخلاق دا درس ملدا ہے۔ ایہہ نظم بڑی حد تک قاری اُتے اثر انداز ہوندی ہے۔ انسان اپنے کرتوتاں دے ذریعے انسانیت کو کسطراں مجروح کرسکدا ہے۔ اس کیفیات نا اندازہ اس نظم دے ذریعے ہوندا ہے۔

تُساں عشق نا مندر ٹہایا ہے
ایہہ پتھر ملبہ ہیہ
ظُلم نے انھے ہتھ جنہاں
بھگوان نی تہرتی لال کہتی

جناب عرش صحبائی ہور لِکھدے ہین۔ ''اس نظم نے کئی پہلو ہین تے ہر قاری نی سوچ نے مطابق نواں پہلو نکل آوسی گا۔ اس نظم نا عنوان ''کرماں نا بیکنٹھ'' وی مکمل نظم ہے۔ اس نی تفسیر بکھری بکھری ہوئی سکنی ہے۔ نظم نے مفہوم بچ بڑی وسعت ہے۔ اس کی سمجھنے واسطے ہک تعمیری سوچ نی ضرورت ہے'' [1]

شہباز ہوراں دیاں نظماں دے عنوانات موجودہ دور دے حالات نال برابر میل کھاندے ہین۔ موجودہ انسان دے لالچی، خودغرض تہ نفرت و حسد آلے ذہن دی گہرائی تک اُنہاں کھوج کیتی ہے۔ اِس لہو بھرے ماحول بچ انسانیت لہو دے اتھروں روندی ہے۔ شاعر ہک معاشرے دی تلاش و جستجو کردار ہندا ہے جتھے محبت امن تے انسانیت دی بھلائی دا کم ہوئے شہباز ہوراں سُن نکیاں نکیاں نظماں بچ بڑے بڑے موضوعات اسطرح پیش کیتے ہین کہ اُن دی شاعرانہ عظمت دا احساس بھی ہوندا ہے ہور مختلف کیفیات دی خوبصورتی بھی لھبدی ہے۔ ایہہ کمال بڑا فنکار ہی کرسکدا ہے۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

منوں یا نہ منوں
اس سارے بیچی
پیراں پر.....
اکھیاں آلی مخلوق ہاں

ڈاکٹر فاروق انوار مرزا ہوریں شہباز دی شاعری بارے اسطراں رقمطراز ہین
''اُنہاں نے ''جہانِ شعر'' بچ حیرت واستعجاب تہ اضطراب نی فضا قائم ہونی ہے۔ اُنہاں نے ہاں قنوطیت ناعنصر وی ہے تہ اوہ بغاوت ناعلم بھی بُلند کر نین۔ اوہ اِس معاشرے نے اُس تانے پیٹے تھیں بے زار ہین جس نال اُس نی بُنتر بچ بکھرے بکھرے خانے بُنے جائی رہے ہین۔ گُرے مذہب نے ناور، گُرے سیاست نے چھاڑ ہیٹھ تہ گُرے علاقائی تے لسانی تفریق نے سہارے کندھاں کھلیاں کیتیاں جانیان۔ ور شہباز اِک ایجیے معاشرے نی تعمیر نے مُتمنی ہین جس بچ اِنہاں بکھرے بکھرے خانیاں بچ لوکاں کی نہ بنڈیا جائی سکے۔''[1]

شہباز راجوروی ہوراں دیاں نظماں اِس قدر قاری اُتے اثر انداز ہوندیاں ہین کہ جدتک پوری نظم نہ پڑھی جاسکے قاری کو تسلی نہیہ ہوندی ہور نہ ہی مفہوم سمجھ بچ ایندا ہے۔ انہاں نظماں دا ہک پہلو ایہہ وی ہے کہ انہاں دے معنی ومفہوم ہور مرکزی خیال دا پتہ لینا ہور سمجھنا بڑا مشکل ہے۔

نظماں تھیں بعد ''خواب سولے'' بچ غزلاں شامل ہین۔ ایہہ غزلاں شہباز دے فکر وفن دیاں آئینہ دار ہین ہور شہباز ہوراں دی شاعرانہ عظمت دیاں عکاس ہین۔ شہباز ہوراں دیاں غزلاں بچ ہک پچھی غزل دیاں خوبیاں جلوہ افروز نظر ایندیاں ہین۔ غزلاں بچ فن تے تخیل دا حسین امتزاج دِکھنے کو ملدا ہے۔ اوہ

[1] خواب سولے صفحہ ۴۶

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

کوزے بچ سمندر بند کرنے دا چج رکھدے ہین۔

جانے ایہہ تریہایا موسم
رجسی کتنی رَت پلائی

شہباز راجوروی ہوراں دی غزلاں دے موضوعات زندگی دے نیڑے ہین۔اوہ بڑی فنکاری نال اپنے ماحول دے چہرے تھیں پردہ چیندے ہین۔

روح زخمی تہ خوف نی بستی
آفتاں کی اُتار نے رہسو

چُپے کھادے موسم کتنے
چُمبے ہور گلاب لکھے سُن

اُنہاں دیاں غزلاں بچ استعارات دا خوبصورت استعمال دکھنے کو لھبدا ہے۔

بند رکھی فرات وقتے نی
ہوٹھ سُکیاں کی چارنے رہسو

شہباز ہوراں دیاں غزلاں بچ آرزواں تہ ارماناں دی ہک خوبصورت دُنیا بسدی نظر ایندی ہے۔اُندے جذبات تہ احساسات خوبصورت شعراں دی لڑی بچ پروئے دسدے ہین۔

دِل کرنا ہے لمی ڈاری عرشاں نے اُس پار ہوئے
کجھ رستے وی انھے لبھے بے بسیاں نے پہار ملے

شاعر اپنے درد دا بہانہ کرکے، اپنے غم کو سامنے رکھ کے دراصل عام انسان دے دِل دی گل کردا ہے، لوکاں دے درد بیان کردا ہے، شاعر اپنے درد دے بہانے معاشرے تہ سماج دی ترجمانی کردا ہے۔شہباز ہوریں آکھدے ہین۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ے درداں نا اَن ڈٹھا دریا ہر سینے بچ بگنا سا
اکھاں شوہدیاں، پریت نمانی، دِل آساں نے پہور بھرے

شہباز ہوراں دا محبوب اُسدے بڑے نیڑے ہے۔ اُنہاں دیاں غزلاں بچ کوئی عام محبوب نیہہ دِسدا نہ ہی اوہ محبوب کو در در لوڑ دے ہین بلکہ اُنہاں دا محبوب اُندے اندر ہی موجود ہے۔

ے جسنی لوڑے جفر جالے
اندر اپنے اوہ پلنا سی

غزلاں بچ طنز بھی لبھ گیندے۔ اوہ ہسدیاں ہسدیاں رونے دی گل کر رہے ہین

ے کے چنار نی ٹھنڈی چھاں سی
پتر پتر کے بلنا سا

شہباز راجوروی ہوراں اپنی غزلاں دے ذریعے محبت، اخوت، انسان دوستی، تہ اخلاقیات دا درس دِتا ہے۔ اُنہاں دیاں غزلاں بچ بھی کجھ مقام ایسے ایندے ہین کہ بڑی مشکل پسندی دا اندازہ ہوندے، بندش الفاظ تہ ترکیباں کجھ اوپریاں لگدیاں ہین۔ شعراں دی تشریح تہ معنی و مفہوم سمجھنے بڑے مشکل لگدے ہین۔ ہور قاری کو بڑی دقت محسوس ہوندی ہے۔ شہباز راجوروی بہر حال ہک سُلجھے دے تہ کنہہ مشق شاعر ہین، ہور اُنہاں دی شاعری نو آمز شعراء واسطے مشعلِ راہ ہے۔

ڈاکٹر عبدالحق نعیمی ہوریں شہباز دی شاعری بارے اسطراں رقمطراز ہین۔
''شہباز ہوراں نی شاعری کی فنی خوبیاں کی کسوٹی پر جس ویلے اس تولنے نی کوشش کرنے ہاں تہ انہاں نی شاعری فن نی ترکڑی اُپر پوری پوری اُترنی نظر آونی ہے۔ اپنے آسے پاسے نے حالات نی ترجمانی موصوف نی شاعری بچ

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

جگہ جگہ لبھنی ہے۔ ''اُچے خیال، حقیقت پسندی، سادگی، جوش تہ سلامتیاں بہتریاں مثالاں کی کلامِ شہباز بچ لبھی جانیاں ہین''۔ [1] غزلاں تھیں اگے' خواب سولے' بچ کجھ قطعات شامل ہین۔ اِن دے موضوعات بھی غزلاں تے نظماں جیئے ہین۔

سر سجدے بچ تہریا میں بھی
کچا گڑیا پہریا میں بھی
دوروں ہی تکی پہن نمازاں
رسم نا پھیرا پہریا میں بھی

قطعات تھیں بعد کجھ بیتاں ہین۔ بیتاں دے اشعار غور نال دکھنے تھیں لگدا ہے کہ ایہہ کسے خوبصورت غزل دے شعر ہین۔

اپنی چھت ورمٹی کیرو
بے اعتبارے ہین ایہہ موسم
تُساں کی جانیا میری خوش نصیبی ہے
آؤ مناریاں تھیں بولنا چھوڑو

زیرِ نظر مجموعے دا گیتا دا حصہ بڑا خوبصورت ہے۔ گیت کناں بچ رس گھولدے ہین۔ اِنہاں گیتاں تھیں خالص پہاڑاں دی مٹی دی خوشبو ایندی ہے۔ پکھنواں دے مٹھے بول سُننے کو ملدے ہین تہ چھراں دے شونکار دا اندازہ ہوندا ہے۔

گُہگھیے او گُگھیے کُتھے تیرا آہلنا
آہلنے نا پہیت اڑیا دلے کی سمھالنا

---

[1] شیرازہ پہاڑی شمارہ ۱ سال ۲۰۰۸ صفحہ ۲۶

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

شہباز ہوراں دے گیت سُنکے صرف فطرت دی چھول بچ نیندر نیہہ پیندی بلکہ اُندے گیتاں بچ اج کل دی خوفناک فضا دا تذکرہ بھی لبھدے جس کو سُن کے اکھیاں کھُل گیندیاں ہین تہ ساری نیندر ہوا ہو گیندی ہے۔

ہُن بستی بچ خوف ہین جاگے
روز ہی ٹُٹن جین نے دھاگے

لہو بگنے ہین مُل بے ملے
میں کے رسلے گیت لکھاں

اُنہاں دے گیتاں بچ پیار محبت دا ہک دریا بگدا نظر ایندا ہے۔ اپنے گیتاں دے ذریعے اُنہاں سُن امن، محبت تہ اتحاد دا پیغام دِتا ہے۔ گیتاں بچ قلبی واردات دا اظہار موسماں دا ذکر تہ زمانے دے حالات دکھنے کو ملدے ہین۔

فر آسی پھگن بہار کونجاں مُڑ آسن
فر پھُلن گے گلزار کونجاں مڑ آسن

''دِل منگنا کجھ خواب سولے'' بڑا مشہور گیت ہے۔ اِس گیت کو نامور پہاڑی گلوکارتہ سنگیت ناٹک اکیڈمی انعام یافتہ سیدّ اقبال ملن گامی دی آواز سُن ہمیشہ واسطے زندہ جاوید کردتا ہے۔

خوشیاں نی ڈیک کر اجاں سرگی نی آس رکھ
تھکی ہے رات دردنی سرگی نی آس رکھ

اِس گیت دے ذریعے اوہ انسان کو آساں تے اُمیداں دا دامن پکڑنے دا مشورہ دیندے ہین۔ شہباز ہوراں دے گیت لِسانی اعتبار، منظر کشی تہ موسیقیت دے لحاظ نالّ پہاڑی ادب دا انمول سرمائیہ ہین ہور گیتاں دے لکھاری واسطے مشعلِ راہ ہین۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

گیتاں تھیں بعد زیرِ نظر مجموعے بچ ہک پیروڈی شامل ہے۔ پیروڈی اُردو دی ہک نویں صنف ہے ہور پہاڑی شاعری بچ بڑی کہٹ نظر ایندی ہے۔

پیٹروڈی یونانی زبان دے لفظ پیروڈیا تھیں نکلی ہے جس دا مطلب ہے جوابی نغمہ۔ پیروڈی دراصل مضحکہ خیز چیز ہے جس بچ اصل تخلیق دے الفاظ تہ خیالات اِس حد تک بدل گیندے ہین کہ اِنہاں بچ مزاحیہ تاثرات پیدا ہو جُلن۔ کسے شاعر دی مشہور نظم یا ادیب دی نثر کو مزاحیہ انداز بچ اسطراں پیش کرنا کہ اصل خیالات کسے حد تک بدل لچھن، اسی کو پیروڈی آکھدے ہین۔ مگر محض کسے موضوع کو سامنے رکھ کے مزاحیہ نظم یا کہانی لکھنے کو پیروڈی دے زُمرے بچ شامل نیہہ کیتا جُل سکدا۔ پیروڈی واسطے کسے نہ کسے تخلیقی سرمائے دی ضرورت ہوندی ہے۔ اِسی کو مدنظر رکھدیاں ہویاں پیروڈی نگار اصل مُصنف یا شاعر دے اسلوب بیان یا اسدے اندازِ فکر کو مزاحیہ شکل بچ اسطراں پیش کردا ہے کہ اصل تخلیق یا خیالات بدل گیندے ہین ہوئے اس دی جگہ مزاح کو مِل گیندی ہے۔ اگر پیروڈی بچ تنقیدی عناصر بھی شامل ہو لچھن تہ اس دی افادیت ہور بدھ گیندی ہے۔ پیروڈی تہ ہجو دیاں سرحداں بڑی نزدیک ہین۔ اس واسطے پیروڈی نگار کو بڑی چابُک دستی نال ہجو تھیں اپنے آپ کو بچنا ضروری ہے۔

انگریزی تہ یونانی ادب بچ پیروڈی دی ترقی یافتہ شکل دکھ کے جدوں اسیں اُردو بچ اس کو تلاش کردے یاں ہاں تے لگدا ہے کہ دور حاضر تھیں پہلے اس دی ترقی یافتہ شکل دکھنے کو نیہہ ملدی۔ اگر اردو بچ پیٹر دی دے ارتقاء دا اسیں جائزہ کہنا تے انشاء ہور مصحفی دے ادبی معرکے ہور ہک دوئے دے کلام دے نُقص کڈھ کے ہک دوئے دی زیناں بچ اپنے شعر آکھ کے ہکدوئے دا مذاق کرنا پیروڈی دی طرف ہک اہم قدم آسا۔ اودھ پنچ دا دور اُردو پیروڈی واسطے بڑا

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

سازگار رہیا۔ ہور اُس تعلق نال کینہا لال کپور، پروفیسر محمد عاشق، سید محمد جعفری تہ مجید لاہوری دے ناں بڑے اہم ہین۔

اکبر الہ آبادی دی شاعری بچ پیروڈی دے بڑے چنگے نمونے دکھنے کو مِل گیندے ہین۔ اکبر دا شروع دا کلام بڑا ہی سنجیدہ ہے مگر اودھ پنچ بچ جدوں اُنہاں لکھنا شروع کیتا، فرظرافت اُنہاں دا ہک محصوص رنگ بن گئی۔ شہباز ہوراں دی مذکورہ پیروڈی اپنی مثال آپ ہے۔ ہور اِتھے اوہ اکبر الہ آبادی دے رنگ بچ رنگ ہوئے دکھدے ہین۔ شہباز آکھدے ہین۔

اج نے پُتر اپ ٹو ڈیٹ
فیشن ایبل خالی پیٹ
پایا تھوڑے کنز رویٹ
ممی کسراں ہوسی گریٹ
ماہے ممی ڈیڈی باپ
ہاو مچ نائس اِز دی پاپ

اس پیروڈی تھیں بعد کجھ مزاحیہ چیزاں ہاسے عنوان نال شامل اشاعت ہین۔ شہباز ہوراں سُن مزاحیہ انداز بچ اپنی چار چوفیری پھیلی دی بُرائیاں تہ سیاست دے داؤ پیچ بارے اپنے احساسات رقم کیتے ہین۔

پھڈی کھوڑی کاٹھی باہی
چٹی پگ سلوار تہوائی
"فتے" نے کہر کیڑ کرائی
چارے پاسے پئی تہوائی
لانگڑ، کچھے، لگے ہوسن

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

سُنیا سارے کچے ہوسن
چھکو ، چھکی تانی ٹُٹی
کسراں اِس نے حصّے ہوسن

'گاں نامہ' ہک ایسی نظم ہے جس بچ شہباز سُن اج دے لیڈراں بارے اظہار خیال کیتا ہے۔ اج دی سیاست بچ کے کجھ ہوندا ہے اِس دی بہترین عکاسی اِس نظم دے ذریعے ہوندی ہے۔

رب ناشُکر کرو تُسی بھائی
جس ایہہ سوہنی گاں بنائی
ویسے گاں ہے ایہہ اسمانی
پنجیں سالیں پھیرا لانی

الیکشن مہم، انتخابی منشور تہ لیڈراں دے وعدے ایہہ سب کُجھ اس نظم دے ذریعے بیان کیتا گیا ہے۔ لیڈر صرف وعدیاں نالّ رجا چھوڑ دے ہین۔ اس دا اظہار انہاں شعراں بچ لبھدے۔

کُجھاں جوگی لائری سّاری
باقی ٹھہلے بارو باری
جدوں وی آنی پھیرا مارے
ٹرنی چون لوک بے چارے
منگن سارے دُدھ نیاں تہاراں
کسراں سوہنی گاں بِساراں
وعدے سوہنے نالّ رجانی
ڈولی ، گڑوی خالی آنی

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

''خواب سولے'' دے آخر بچ فارسی تھیں کجھ ترجمے شامل ہین۔ شیخ سعدیؒ دی ''گلے خُوشبوئے روز'' تہ علامہ اقبال دی ''بہ پایاں چوں رسد'' ہور ''بہ بند صوفی مُلا اسیری'' دا ترجمہ اس گل دی دلالت کردے کہ شہباز فارسی دے ماہرین ہور فارسی بچ شعر گوئی دا شعور رکھدے ہین۔ علامہ اقبال دی ''بہ بند صوفی مُلا اسیری'' کو شہباز ہوراں سُن پہاڑی دا اسطراں جامہ لوایا ہے۔

مُلاں صوفی کہیری رکھیا، جین قرآن تھیں توں نہیہ سکھیا
اوہ آیاتن اِسے کم نیاں، پڑھن یٰسین مریں سُکھلا

''خواب سولے'' دے آخر بچ فارسی زبان بچ شہباز ہوراں دی ہک مناجات شامل ہے۔ اس مجموعے اُتے راقم سُن ہک سرسری نظر مار کے اپنے تاثرات قلمبند کیتے ہین۔ صرف اتنا کرنے نالؔ شہباز ہوراں دی شاعرانہ عظمت دا اعتراف پورا نہیہ ہوسکدا۔ موصوف ہک کہنہ مشق شاعر ہین۔ ہک بڑے قلمکار دے فن دا اِحاطہ صرف کجھیاں صفیاں بچ ممکن نیہہ، اس لحاظ نالؔ ماہڑی اس کوشش بچ مچ ساریاں خامیاں تہ کوتاہیاں رہیاں ہوسن۔ اُمید ہے صاحب قلم حضرات ماہڑی اس کوشش کو اگے اگے ٹورسن۔

☆

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

سنگن

کے۔ڈی۔مینی

تعارف شاعر:

ناں: کے۔ڈی۔مینی
پیدائش: پونچھ

تصانیف:

۱۔تاریخ پونچھ
۲۔تاریخ راجوری
۳۔زیارت شاہ درہ شریف
۴۔پونچھ (تحقیقی مقالے)
۵۔گپیں (طنز ومزاح) انشائیے
۶۔چادر (اُردو افسانے)
۷۔چاند کے ساتھ ساتھ (اُردو شاعری)
۸۔راجوری (انگریزی)
۹۔اُڈیکاں (پہاڑی افسانے)
۱۰۔رمزاں (لوک ادب پہاڑی)

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

۱۱۔ برتیاں (پہاڑی افسانے)
۱۲۔ سنگن (پہاڑی شاعری)
۱۳ پہاڑی قبائل تاریخ اور تحقیق (اُردو)

تعارف کتاب:

ناں:۔ سنگن (پہاڑی شعری مجموعہ)

تعداد صفحات:۔ ۱۰۸

سن اشاعت:۔ ۲۰۰۵

طباعت: الحمراء پبلیکیشنز اقبال نگر سرن کوٹ

کے۔ ڈی مینی ہوریں ریاست جموں کشمیر دے ہک چوٹی دے لکھاری ہین۔ اوہ بیک وقت شاعر، ادیب، صحافی، تاریخ نویس تہ محقق ہین۔ اُنہاں سُن مختلف زباناں بچ کامیابی نال لکھیا ہے ہور لکھ رہے ہین۔ اُنہاں دی مختلف تخلیقات دی فہرست پڑھ کے اُنہاں دے تخلیقی ذہن دا اندازہ ہوندا ہے۔ مینی ہوراں دے تخلیقی کارنامیاں داذکر کجھیاں صفاں بچ ممکن نیہہ ہور نہ ہی ایہہ ماہڑا موضوع ہے بلکہ ماہڑا مقصد اُنہاں دی پہاڑی شاعری دے مجموعے 'سنگن' کو ہک نظر دِکھنا ہے تاکہ اُنہاں دی شاعرانہ عظمت دا اندازہ ہو سکے۔

زیر نظر مجموعے دی شروعات بچ مینی صاحب دی لکھی دی پہلی گل ہے۔ اِس تھیں علاوہ اس بچ کوئی بھی تبصرہ یا تقریظ نیہہ لبھدی۔ اس مجموعے بچ زیادہ تر غزلاں ہین۔ نظماں، گیت تہ کجھ سی حرفیاں بھی شامل اشاعت ہین۔ شروعات دی غزل تھی ہی بڑی گہرائی دسدی ہے۔ ایہہ غزل عشق دی بقا دی دلیل دیندی ہے۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ے پیار نے موسم حُسن نے جلوے تہل جاسن
عشق نا دریا بگنا رہسی اللہ ھو

تصور عشق شاعری دی جان رہیا ہے۔ ہور عشق دے مختلف رنگانال شاعری پہر پور ہے۔ مینی صاحب دیاں غزلاں پڑھ کے عشق دی عظمت، افادیت تہ اہمیت دا احساس ہوندا ہے۔ اُنہاں دا عشق کوئی معمولی عشق نیہہ بلکہ ایہہ اوہ عشق ہے جس دے سوز نال رانجھے سُن اپنے درد کو بانسری نال پھوک دِتا۔ اوہ عشق جس دی مستی سُن مجنوں کو صحراواں بچ رول دِتا۔ عشق دی بازی جیتنے واسطے کئی بازیاں تہ کھیڈاں ہارنیاں پیندیاں ہین۔ مینی صاحب ہور آکھدے ہین۔

ے کھیڈ عشق نی اہیو جِتّے
جناں بازی ہاری ہو

عشق بڑی طاقت ہے، بڑا احساس ہے، عظیم جذبہ ہے۔ مگر ایہہ جذبے تاں ہی پیدا ہوندے ہین جدوں دِل تُرٹ گیندا ہے۔

ے دِل ٹُٹیا تاں اندروں ہویا عشق نا دریا جاری ہو

جدوں دِل عشق دے رنگ بچ رنگے گیندا ہے تاں ہار سنگار دی لوڑ نیہہ رہندی۔

ے فر ہار سنگار نی لوڑے کے ہے
چڑھے عشق آلا جے کر رنگ سوہنا

مینی صاحب دے نزدیک عشق ہک دائمی طاقت ہے ہور عشق کسے عارضی جذبے داناں نیہہ بلکہ سچے عشق دے سمندر دا کوئی کنارہ نیہہ۔ عشق دی کوئی انتہا نیہہ۔

ے عشق نہ چھٹیا عشق نہ چُھٹسی
لوکاں منیں سمجھائی ڈٹھا

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

جدوں عشق داز ہر چڑھدا ہے۔ ایہہ حیاتی واسطے امرت ثابت ہوندا ہے۔

زہر عشق ناچڑھیا ہوسی اپنا آپ بچاسی کسرہ

مینی صاحب ہوراں دا تصور عشق ہک مکمل تہ مربوط موضوع ہے۔ اُنہاں دیاں غزلاں نچ حُسن تہ عشق دی خوبصورت ہم آہنگی دِکھنے کو ملدی ہے حسن عارضی ہے۔ اس دے جلوے حیاتی تہ تہپ تہ چھاں دے محتاج ہوندے ہین۔ حُسن کو زوال ہے۔ حُسن دیاں موجاں ٹپیاں نالوں سُک گیندیاں ہین۔ مگر عشق زمان ومکان دی قید تھیں آزاد ہے۔ مینی صاحب اسطراں آکھدے ہین۔

پیار نے موسم حُسن نے جلوے ٹہل جاسن
عشق نا دریا بگنا رہسی اللہ ھو

محبوب تہ اُس دی یاد غزل دا ہک خوبصورت پہلو رہیا ہے ہور روایتی غزل دا ہک مکمل تہ مربوط موضوع محبوب تہ اُس دی یاد رہی ہے۔ ہوراج توڑی جدوں غزل نچ موضوعات دے لحاظ نال بڑی جدت، تبدیلی تہ ترقی آئی ہے، محبوب تہ اُس دی یاد غزل نچ اسطراں سجدی ہے جسطراں انگوٹھی نچ تھیوا۔ مینی صاحب ہوراں بھی محبوب تہ اُس دی یاد کو اپنی غزلاں نچ فراخ دلی نال برتیا ہے۔ مومن خان مومن دے اس شعر کو سُن کے غالب سُن آکھیا آسا کہ اس شعر دے بدلے میں اپنا پورا دیوان دینے کو تیار ہاں۔ ایہہ شعر بھی یاداں دی اُس کیفیت کو بیان کردا ہے جہڑی انسان دا بڑا اسہارا ہوندی ہے۔

تم میرے پاس ہوتے ہو گویا
جب کوئی دوسرا نہیں ہوتا

اس احساس کو مینی ہوریں اسطراں پیش کردے ہین، دِکھو انداز کتنا سوہنا ہے۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ے گُنتاں ویلے چھس مسے وچ آسی گا
یاداں والی چادر بہڑے ڈایاں توں
جس ویلے سورج ڈُبسی گا
یاداں ناپہامڑ بل جاسی

یاداں دا ایہہ حسین احساس کدے کدے کالا ناگ بن کے تن من کو ڈنک مارنا شروع کر دیندا ہے۔

ے یادنے کالا ناگاں کولوں
جُسے کی ڈنکواسی گا

شاعر اپنے محبوب دی یاد نچ اس طرح مگن ہے کہ اوہ اس کوڑے زہر کو صبح شام پیندا ہے ہور اسے زہر کو حیاتی دی بقا سمجھدا ہے۔

ے شام سویرے یاد تیری نا
کوڑا زہر پیالہ پیتا

محبوب، یاداں تہ اُڈیکاں ہمیشہ ہک دوئے دے نال نال جُڑے رہنے والے احساسات ہین، انتظار محبت نال ہمیشہ جُڑیا رہیا ہے۔ ایہہ حقیقت ہے کہ وصل نچ اوہ لُطف نیہہ ہوندا جہڑا اڈیک نچ ہوندا ہے۔ اڈیک ہک حسین تہ دلکش احساس ہے۔ مینی ہوراں دیاں غزلاں نچ اڈیک بڑے صبر انداز پیرائے نچ موجود ہے۔

ے توں آویں نہ تُہاڑی ہے مرضی
میں ویلہ کویلہ تیری پہال رکھاں
ڈیک نیہہ ٹھنڈی چھانواں ہٹھاں
پیار نی منجی ڈائے رکھیو

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ایہہ انتظار جدوں زیادہ صبر آزما ہو گیندا ہے تاں کدے کدے حسرتاں دی صورت اختیار کر کہندا ہے، فر ایہہ پہرے جذبات شعراں دے قالب بچ ٹہل گیندے ہین۔

اوہ پرندہ آلنے کسرہ چڑھے
راہ نے بشکار جس کی آئے رات

کے۔ڈی۔ مینی ہوراں دا فن بڑا دلکش خوبصورت، تہ دلچسپ ہے۔ اوہ حکیمانہ تہ فلسفیانہ لہجے بچ بول اُٹھدے ہین۔

پھیر لئی کنڈ او بکھے ویلے توں وی تاں کے ہویا
دیہنہ لینے ورنس جانا ہے اپنا وی پر چھانواں

کے۔ڈی۔ مینی ہورادے شاعری بچ عشق و محبت، حسرتاں، مجبوریاں، قلبی واردات دا اظہار، جذبات تہ احساسات بڑے خوبصورت انداز بچ جلوہ افروز ہین۔ اوہ اپنے ماحول تھیں بے خبر نیہہ، سماج بچ پھیلیاں بُرائیاں، زمانے دے حالات تہ واقعات دا اظہار اُنہاں سُن موثر طریقے نال کیتا ہے۔ زمانے دی بے مہری تہ آدمی دے ہتھوں آدمی کو دُکھ دینے دا اظہار اُنہاں سُن کتنی خوبصورتی نال بیان کیتا ہے۔

ٹُریو سوچی سمجھی لوکو
دھرتی ہے دلدل اس برھیا
قتل گُناہواں ڈا کے پہریا
اج کل نا اخبار ہوسی گا

نفرت تے حسد دے اس دور بچ اوہ انسان دے رویئے اُتے ترّف اُٹھدے ہین۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

بعض بجیلی نفرت، تہوکھا
ساڑسکیں تاں ساڑ کدیہ تھس

صدیاں نی سانجھ ور شاطر تریڑاں پا گئے
کالی بارش آئی ساری رشتیاں کی دھوگئی

مینی ہوراں دیاں غزلاں اُتے اگر باریک بینی نال تحقیق کیتی جُلے تہ پتہ لگدا ہے کہ اُنہاں دیاں غزلاں بچ نایاب موتی لبھدے ہین جہڑے پہاڑی غزل بچ بڑے کہٹ ہین۔ اُنہاں دیاں غزلاں کئی لحاظ نال منفرد ہین۔ غزلاں بچ عام فہم پہاڑی الفاظ دے نال نال کجھ نایاب محاورے تہ ترکیباں لبھدیاں ہین۔

پہلاں سپ نامنکا کھونا پیسی گا
فر پہانویں اس جُسے کی ڈنگوایاں توں

سونا ماہی لشکر من اندر
لشکر چھاپ اندر جیاں نگ سیوّ

کے۔ ڈی مینی ہوراں دیاں غزلاں بچ موضوعات دا ہک سُمندر ہے۔ اُندے فن تہ تخیل دا دریا اسطراں چھلیاں مار دا ہے کہ اُس دیاں موجاں گِنتا ممکن نیہہ رہندا۔ قاری اس سُمندر بچ ڈُب گیندا ہے۔ مینی ہوراں دا فن رمزیت، گہرائی تہ مترنم لب و لہجے دا فن ہے۔

'سنگن' دا اگلا حصہ نظماں اُتے مشتمل ہے۔ نِکیاں نِکیاں نثری نظماں بچ بڑے بڑے موضوعات بیان کیتے ہین۔ اُنہاں دیاں نظماں بچ سماج معاشرہ، عشق مُحبت، زمانے دے حالات تہ حُب الوطنی دا جذبہ کُٹ کُٹ پھریا وسدا ہے۔ نظم 'یاد' دے ایہہ شعر دِکھو، شاعر سُن اپنے جذبات کو خوبصورت اشعار

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

بچ بیان کیتا ہے۔

ے چن برفانی
چوٹی اپروں اوکڑیانا ہے
چانن چانن رات
آئی کہمن بہانی ہے
توں نیہہ آنی
بس تیری فریاد آنی ہے

ہک ہور نظم بچ اوہ اپنے محبوب نال اسطراں مخاطب ہین۔

ے دریاواں نے چھلاں ہاروں
تیری چھل بل شوخ جوانی
نچھ نچھویہ سوجھ سُلکھنا
نیلی نیلی اکھ مستانی
چانن چانن جُسہ سارا
چن ھاروں مکھڑا نورانی

مینی صاحب دیاں نظماں بچ کمال دی منظر کشی دسدی ہے۔ مناظر قُدرت اُنہاں دیاں نظماں بچ صاف نظر ایندے ہین۔

ے لگیاں ٹھوکاں بچ اکھیر بلنے ہین
پہاڑاں بچوں اُماں پھٹنے ہین
تہ دور ٹہا کیاں پر.....
بنجلی بجنی ہے.....اللہ جی

کے۔ ڈی۔ مینی ہوراں سُن انہاں نظماں دے ذریعے انسان دوستی، پیار

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

محبت تہ اتحاد دا پیغام دِتا ہے۔ نظم 'بہار آئی' بچ اسطراں آکھدے ہین۔

ے بہار آئی چلو آیئے
تعصب ویر بھُل جایئے
محبت پیار برسایئے

نظم 'پہاڑی قوم' بچ اوہ پہاڑی برادری دے لوکاں کوز مانے دے نال نال ٹُرنے دا مشورہ دیندے ہین۔

ے نواں دورا یہہ سُرت سمھال پہاڑی
توں وی ٹُریاں ویلے دے نال پہاڑی

حُب الوطنی دے تعلق نال اُنہاں دی نظم 'پیر پنچال' بچ اوہ امن دے خواب دِکھدے ہین۔

ے مڑی آوسن چین سکون سہاڑے مرفا حال ہوسی کشمیر لوکو

نظم 'کشمیر' بچ اوہ کشمیر دی روایات، اس دے حُسن تہ خوبصورتی دے بیان نال نال اس دی بقا واسطے دُعا گو ہین۔

اے میرے کشمیر
تیرے اشناناں ورنگھے قہقے قہقے چہکنے رہن
توں رسنا بسنا رویں

زیر نظر مجموعے دے اگلے حصے بچ کجھ ٹپے ہین۔ اس تھیں بعد کجھ گیت شامل ہین۔ گیتاں تھیں خالص پہاڑی مٹی دی خوشبو ایندی ہے۔ شنگراں دے نیڑے کھِلدے پھُلاں دی مہک ایندی ہے تہ بنگاں دا چھنکار سُننے کو مِل گیندا ہے، نالے پکھنواں دی بولی دا احساس کناں بچ رس گھولدا ہے۔ گیتاں بچ

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ہجر، فراق، موسماں داذکر تہ مناظر قُدرت دی منظر کشی دسدی ہے۔

ے اُچیاں شفید چوٹیاں نالے پہاڑی گاون گیت
سجھناں نبائی دکھیاں توں چٹے دنداں دے پریت

''سھاڈا ہندوستان تے دِکھو'' ایہہ گیت مُلک دی عظمت تہ بسنیکاں دے آپسی پیار و محبت تہ وطن دے نال مُحبت دے جذبے دی عکاسی کردا ہے۔

ے بانکے شیر جوان تے دِکھو ہندو مسلمان تے دِکھو
اساں کس مٹی نے جائے آنی بچ میدان تے دِکھو

''سنگن'' دے آخری حصے بچ سی حرفیاں شامل ہین ہور سی حرفی دے جُملہ لوازمات نال جلوہ افروز ہین۔ مجموعی طور اُتے اگر دِکھاں تہ مینی ہوریں پہاڑی دے کامیاب شاعر ہین۔ اُنہاں دی شاعری بارے ڈاکٹر فاروق انور مرزا ہوریں لکھدے ہین۔

''مینی نی شاعری بارے بچ کدے ایہہ گل آکھی جائے تہ بجا ہے کہ اس نی بُنیاد ہی فوک اپر مبنی اے۔ مینی ہوراں اتنی خوبصورتی نال فوک اصطلاحاں نا استعمال کیتا ہے، جے جدیدیت تہ روایت نا ہک عظیم امتزاج پیدا کیتا ہے۔ اوہ نظماں کی بڑی مہارت سنگ ہارنے پھُلاں ہاروں پرتین''۔ ۱

مینی ہوراں دی شاعری بارے اس تبصرے نال گل پوری نیہہ ہوسکدی۔ اتنے بڑے فنکار دے فن اُتے بحث کہنہ مشق محقیق ہی کرسکدے ہین۔ تھوڑے جئے تعارف داحق شائد ادا ہوگیا ہوسی۔

☆

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

آس

حاجی فیروز الدین بیگ

تعارف شاعر

ناں:- فیروز الدین بیگ
تخلص:- فیروز
پیدائش: ۱۹۳۱
سکونت: بجھامہ اوڑی
تصانیف: ''آس پہاڑی شاعری مجموعہ''

تعارف کتاب:

ناں: ''آس'' شعری مجموعہ پہاڑی
تعداد صفحات: ۱۹۹
سن اشاعت: ۲۰۰۳

فیروز الدین بیگ صاحب ہک بُزرگ شاعر ہین۔ ہور پہاڑی ادبی تحریک بچ پیش پیش رہنے آلیاں بچ شُمار ہوندے ہین۔ اُنہاں سُن اپنی شاعری بچ جگہ جگہ ہک واضح پیغام دِتا ہے۔

''آس'' بیگ صاحب دے احساسات تہ جذبات دی ترجمانی کردی ہے۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

اِس مجموعے بچ حسبِ دستور بیگ صاحب سُن اپنی گل پیش کیتی ہے۔ بیگ صاحب دے تاثرات دے نال نال کتاب دے شروع بچ جناب نذیر احمد مسعودی دے تاثرات شامل ہین نالے جناب ظفر اقبال منہاس ہوراں تبصرہ تحریر کیتا ہے۔ جناب شاہد شجاعت ہوراں سُن تعارفی کلمات درج کیتے ہین۔

مجموعے دا آغاز حسبِ دستور حمد باری تعالیٰ نال ہوندا ہے۔ شاعر ربّ کائنات اَگے دستِ دُعا بُلند کردا ہے۔

میں فیروز غریب بے چارہ در تو ہڑے تے آیاں
مشکل کر آسان ماہڑی توں میں نہ خالی جاواں

اِس تھیں اگے کُجھ نعتاں شامل ہین۔ شاعر عشقِ حضور ﷺ نال سرشار دسدا ہے تہ دربارِ رسالت بچ نہایت ہی ادب احترام نال اپنے جذبات دا اظہار کردا ہے۔

میں صدقے جاواں روضے تھیں
توں پردے مُنہ تھیں کھول میاں

شاعر سُن اِس ضمن بچ اپنے جذبات کو لفظاں دی لڑی بچ پرونے دی کوشش کیتی ہے مگر فنی تقاضاں تھیں شاعر دور رہیا ہے۔

''آس'' دا صفحہ ۳۴ رتھیں کہن کے صفحہ ۶۸ رغزلاں دا حصّہ ہے۔ ہور بیگ صاحب دے فکر فن دا آئینہ دار ہے۔ جتھے تک تخیل دا تعلق ہے بیگ صاحب دا تخیل اُچا، سُتھرا، سُچا تہ پُر خلوص ہے۔ بیگ صاحب کو زندگی دے جھڑے تُہپ تہ چھاڑ چھلنے پیے۔ جھڑے اُجڑے گھر دکھنے پئے۔ اِس دی جھلک اُن دی شاعری بچ لبھ گیندی ہے۔

بوخوشحال آسے اپنے وطن بچ — اُنہاں کو ذلت تھیں بھرپور ڈِٹھا

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

غم دا عنصر بیگ صاحب دی شاعری دا ہک نمایاں پہلو ہے۔ اُنہاں دی زندگی میر تقی میر دی طراں مصائب و مشکلات تھیں دوچار رہی ایہہ ہی وجہ ہے کہ اُنہاں دے شعراں تھیں بھی رنج و غم ڈُھلدا ہے مگر اوہ میر تقی میر نالوں اپنے غم کو ہسا کے ہور سجا کے پیش نہیں کر سکے بلکہ صاحب لفظاں بچ بول اُٹھدے ہین۔

ے چھنگ و چھکھڑ، بجیلاں، بارشاں، نہیریاں
بحر غم ڈُب گیاں ساحل دساں کس کو دساں

بیگ صاحب دی اِس ذہنی کیفیت بارے جناب نذیر احمد مسعودی صاحب لکھدے ہین۔

"زندگی دے اتنے گوناں گوتہ لمے سفر بچ مختلف اونچ نیچ تھیں گزردیاں جو حالات واقعات، ذاتی احساسات، تہ سب تھیں اہم قلبی تہ ذہنی واردات دا عکس بیگ صاحب دی تصنیف تھیں اُبلدا ڈُھلدا نظر ایندا ہے"۔ [1]

تجربات تہ مشاہدات جنہاں تھیں زندگی بچ انسان گزردا ہے۔ اوہ ذہن دی تختی اُتے منقش ہوگیندے ہین۔ ہور ایہہ معاملات ہر کسے نال پیش آسکدے ہین۔ مگر سارے لوک اپنے ایہہ جذبات تہ احساسات موثر طریقے نال بیان نہیں کر سکدے۔ ایہہ درد کدے اکھیاں تھیں ڈُھل پیندے، کدے گیت بن کے ہوٹھاں تے آگیندا ہے تہ کدے شعر دی شکل بچ کاغذ دے چٹے سینے اُتے رقم ہوگیندا ہے۔ بیگ صاحب دے رنج و غم دی کیفیت اُنہاں دے شعراں بچ ہک لطیف تہ نازک انداز بچ موجود ہے۔

ے چوٹ آئی دِل تے اجی ہتھ قلم ول ٹُر گیا
دُکھ پُرانے جاگ اُٹھے اکھیاں تو اتھروں لہہ گئے

---

[1] آس صفحہ ۱۳

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

وطن دی مُحبت بیگ صاحب دی شاعری دا اہم جُز تہ اہم موضوع ہے۔ وطن نال اُنہاں دا پیار دیوانگی دی حد تک ہے۔ ایہہ مُحبت صرف سطحی نیہہ بلکہ اُن دی روح دے اندر ٹھاٹھاں ماردی ہے۔

کھلیا باغ مُحبت والا
کیوں نہ آوے حُب وطن دی

اُنہاں کو اپنے وطن دے ذرّے ذرّے نال پیار ہے۔ اتھے دے پہاڑ، کوہسار، باغ باغیچے، بن دریا سارے اُنہاں دے دِل کو اپنی طرف چِھکدے ہین۔

مُکو ماہڑے وطن مُحبت پھوک دِتا ہے
اجاں نشاط، شالیمار پیارے یاد آندے ہین
اجاں موج شباب ناز ماہڑے دِل بچ رقصاں ہے
اجاں اوہ رودِ جہلم دے کنارے یاد آندے ہین

بیگ صاحب کو اپنی قوم تہ برادری نال بڑا لگاؤ ہے تہ اُن دی ترقی دی بڑی چاہت بھی۔ بیگ صاحب دی حُب الوطنی تہ برادری دے لوکاں نال پیار بارے جناب ظفر اقبال منہاس ہور لکھدے ہین۔

''پہاڑی لوکاں زبان ہور ثقافت تھیں علاوہ وطن دی مٹی نال اُندا عشق بہر حال لائق صد تحسین ہے۔ تہ اسدی جس قدر بھی پزیرائی کیتی جُلے کہٹ ہے۔

فیروز الدین بیگ صاحب کو پہاڑی دی رنگا رنگی دے نال نال پہاڑی لوکاں دے حالات زندگی تہ مُشکل ترین حالات بچ جینے دے حوصلے دا پورا پورا اندازہ ہے۔ اوہ اپنی برادری دے لوکاں کو اپنی شاعری دے ذریعے عزم، حوصلے تہ ہمت دا پیغام دیندے ہین۔'' [1]

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ے زمانے نھیں ظلم وتشدد مٹا چھڑ
جواناں تو اُٹھ قصر باطل گر چھڑ

بیگ صاحب دی شاعری بچ شاعر دے قلبی واردات دی خوب عکاسی لبھدی ہے۔ زمانے دی بے حسی، خودغرضی، دی نقاب کشائی ہوندی ہے تہ ارماناں دی چکنا چوری دی آواز بھی ایندی ہے۔ ایہہ شاعری فطری طور دے شاعر دے احساسات تہ جذبات دی سچی ترجمان ہے۔ بیگ صاحب خود آکھدے ہین۔

''شاعری آکھویا کُجھ ہور پر ایہہ ماہڑے جذبات دی سچی ترجمانی ہے''۔

بیگ صاحب دی شاعری بچ مایوسی تہ نامُرادی جگہ جگہ نظر ایندی ہے۔ اُن دا لب ولہجہ پُرشکوہ دردمند ہے۔ اُنہاں کو زمانے دے اندر پل رہی بغض، حسد تہ نفرت نال بڑا صدمہ ہے۔

ے بُغض حسد دیاں شہراں اندر ہر ویلے بھٹکدا رہیاں
اپنے دیس بچ رہ کے مکو پھر بھی اپنا یار نہیہ ملیا
باغ خوشی دے کیکر کھلس
سُک گیاں جد ہریاں شاخاں

نامُرادی دے اِس ہجوم بچ اُنہاں دیاں تُرٹیاں، پچیاں آساں بھی نظر آگیندیاں ہین۔ ہور اوہ اِنہاں بچیاں کھچیاں آساں کو سینے نال لا کے زندگی گُزارنے دا حوصلہ تہ اِرادہ رکھدے ہین تہ اپنی ذات کو ہی اپنا رہنما بنا کہندے ہین۔

لے آس صفحہ ۱۷

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

کسے ہور مُرشد دی ہُن کے طلب
میں خواپنا رہنما ہوگیاں

بیگ صاحب دیاں غزلاں بچ فکر، فلسفہ تہ پیغام بھی لبھ گیندا ہے۔ مختلف صنعتاں دا استعمال بھی لبھ گیندا ہے۔ مگر ایہہ استعمال مچ ہی کہٹ ہے ''آس'' بچ شامل مچ ساریاں غزلاں۔ غزل دی اصل شکل وصورت تھیں دور نظر اینا دیاں ہین۔ ہور اُنہاں بچ غزل دیاں منفرد خصوصیات نظر نیہہ ایندیاں۔ مچ ساریان غزلاں مسلسل ہین۔ غزلاں کافی حد تک اُردو ذدہ ہن۔

رات آئی بس دِل حزیں بے قرار ہوندا ہے
چمن والو نہ چھیڑواج مکو رونے دیئو
روندا روندا دیکھ کر اوہ نیم جاں کیوں ہوگئے

بیگ صاحب دی اُردو شاعری دا رنگ اُنہاں دی پہاڑی غزل دے حُسن اُتے دھبہ لا چھڑدا ہے۔ اِس دے نال نال ''آس'' بچ شامل غزلاں اُتے ہک نظر ہی مارنے نال بحر، وزن، ردیف تہ قافیے دیاں خامیاں نظر آگیندیاں ہین۔

''آس'' دا بڑا حصّہ نظماں اُتے مُشتمل ہے۔ اِس تھیں اِس گل دا اندازہ ہوگیندا ہے کہ بیگ صاحب بُنیادی طور اُتے نظم دے شاعر ہین۔ اُنہاں اپنے خیالات کو نظم بچ پرونے دی کوشش کیتی ہے۔ اُنہاں دیاں نظماں تھیں دُکھے دِل دی کسک، قلبی واردات دی جھلک، وطن دی محبت، قوم دی خستہ حالی، ذاتی تجربات تہ مشاہدات تہ زمانے دے حالات صاف صاف دسدے ہین۔ اُجڑی بستی، اعتراف، عزم بڈھی مائی، پہاڑی بولی، کالے، وطن عزیز وغیرہ ایسیاں نظماں ہین جنہاں دے ذریعے بیگ صاحب سُن اپنے دلے دی پہڑ اس کڈھی

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ہے۔

''آس'' دا آخری حصّہ سی حرفیاں دی شکل بچ ہے۔ بیگ صاحب سُن سی حرفیاں بچ زمانے داذکر چھیڑیا ہے۔ نالے حالات دی تلخی کو موضوع بنایا ہے۔ سی حرفیاں بچ تصوف تہ فلسفہ نیہہ لبھدا۔ موسقیت تہ ردھم بھی کہٹ ہے۔ سی حرفیاں کو کسے طرز یا ترنم نال بولنا مشکل نظر ایندا ہے۔

پہاڑی ادبی تہ ثقافتی تحریک بچ نالے اپنی شاعری دے لحاظ نال بیگ صاحب دی ذات لائق صد احترام ہے۔ اُنہاں سُن اپنی شاعری دے ذریعے پسماندگی تہ سُستی قوم کو جگانے دی کوشش کیتی ہے۔ مگر فن تہ تخیل دا سنگھم اُن دی شاعری بچ کہٹ ہے۔ مچ سارے فنی نقائص آسانی نال دس گیندے ہین۔

جناب محمد عظیم خان ہوراں دے تجزیئے دے مطابق مجموعے ''آس'' بچ شامل سارے مواد بچوں صرف گجھاں نظماں دے گُجھ مصرعے ہی فنی تقاضاں تے کھرے وسدے ہین۔ عظیم صاحب اِس تناظر بچ آکھدے ہین۔

''آس نی پہلی نظم حمد ہے۔ جس نا صرف ہک مصرعہ بحر نے مطابق باوزن ہے..... اس نظم نے باقی مصرعے بے وزن دسنے ہین۔ صفہ ۱۶۸ پر درج نظم ''رہبر قوم'' بھر رمل نی نظم ہے۔ صرف ہک مصرعہ دُرست لبھیا۔

ذرّہ ذرّہ اس اُوڑی دا ہو گیا ہے فیضیاب

رہبر قوم نے رہنے اشعار بے وزن تے اصلاح طلب دسنے ہین۔ صفہ ۱۴۹ پر اسے بحر نی نظم ہے۔ جس نے صرف دو مصرعے، مصرعہ ا تہ مصرعہ ۵ دُرست ہین۔ باقی سارے اس برعکس دسنے ہین۔ رہنیاں ساریاں نظماں تے غزلاں اِسے تالاب بچ دِسنیا ہین۔ سو فی صد دُرست شاہد ہی کوئی ہوسی''۔[1]

انہاں فنی کمزوریاں تھیں ہک پاسے اگر دِکھاں تہ آس بے شک پہاڑی

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

شاعری بچ ہک بچھا اضافہ ہے۔ جسطراں ہر فنکاردی اپنی منفرد خصوصیت ہوندی ہے۔ اسی طراں ہر فن پارے دی بھی اپنی اہمیت تہ افادیت ہے۔ اِس تناظر بچ ''آس'' پہاڑی دا ہک قابلِ قدر فن پارہ ہے۔ جناب ظفر اقبال منہاس ہوریں لکھدے ہین۔

''آس'' کو ہک نظر دکھدیاں ہی انسان کو سچے تہ سُچے جذباں دا ہک ٹھاٹھاں مارداسمندر نظر ایندا ہے۔ قطع نظر اس دے کہ شاعری دے ناقداں کو عروض وغیرہ دیاں بے شُمار کوتاہیاں بھی نظر آجُلسن۔ تاہم میں اُن دے شعری اسلوب بچ فنی کوتاہیاں کو اُن دے عشق صادق اگے ہیچ سمجھدیاں صرف نظر کیتے دا طرفدار ہاں'' [۲]

☆

[۱] شیرازہ پہاڑی جلد ۲۹ شمارہ ۲۔۱ ۲۰۰۸ء صفحہ ۱۷ [۲] آس صفحہ ۱۷

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ڈُھلدے اتھروں

مشکور احمد شادؔ

تعارف شاعر

ناں:- مشکورؔ احمد

تخلص:- شادؔ

پیدائش:- لونٹھا کرناہ کپواڑہ

تصانیف:- "ڈُھلدے اتھروں" (شعری مجموعہ)

تعارف کتاب:

ناں:- ڈُھلدے اتھروں

تعداد صفحات:- ۱۹۲

سن اشاعت:- ۲۰۰۹

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ڈُھلدے اتھروں

ڈُھلدے اتھروں پہاڑی شاعری دی باغے بچ ہک سجرا پُھل ہے۔ ایہہ شعری مجموعہ زرخیز سرزمین کرناہ دے ہک نوجوان بانکے شاعر دی پہاڑی شاعری کو ہک سوغات ہے۔ مشکور احمد شاد ہک نوجوان جوشیلے شاعر ہین جنہاں سُن اپنی تصنیف داناں ڈُھلدے اتھروں رکھیا ہے۔ زیرِ نظر شعری مجموعہ ۲۰۰۹ء بچ منظر عام اُتے آیا۔ چھاپ خانے داناں کتاب بچ نیہہ لبھدا۔ کتاب دے صفحات دی تعداد ۱۹۷ ہے ہور اِس سرورق خوبصورت برف پوش پہاڑاں، کسیاں دریاواں تہ جنگلاں دی منظر کشی کردا ہے۔ کتاب دی کمپوزنگ وسیم احمد کیتی ہے۔ اسدی پروف ریڈنگ جناب نعیم کرناہی ہوراں کیتی ہے۔ کتاب دی ترتیب جناب پرویز مانوس تہ جناب نعیم کرناہی ہوراں دتی ہے ''ڈُھلدے اتھروں'' بچ حسب روایت ذیادہ حصہ غزلاں دا ہے۔ کجھ نظماں بھی شامل اشاعت ہین۔ مجموعے اُتے ناقدانہ نظر تے اوہ صاحبِ نظر ہین سکدے ہن جہڑے علم عروض، علم بیان تہ علمِ قوافی دے عالم ہین خاص کر عروض جاننے والے حضرات ہی کسے پیمانے اُتے تخلیقات کو تول سکدے ہین۔ میں بہر حال کجھ تبصرہ کرساں۔

'ڈُھلدے اتھروں' آغاز بچ جناب حیدر ندیم ہوراں تبصرہ لکھیا ہے۔ جناب نعیم کرناہی ہوراں کتاب تہ شاعر دا تعارف لکھیا ہے۔ مشکور شاد ہوراں اپنی گل بھی

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

لکھی ہے۔

کتاب دی شروعات حسبِ روایت حمد نال ہوندی ہے حمد بچ شادؔ خُداوند کریم دی عظمت داذکر کیتا حمد تھیں بعد نعت پاک شامل اشاعت ہے جس بچ شادؔ اُمت دی مجبوری تہ بے کسے داذکر کیتا، نالے اپنے جذبات قلبی دا اظہار کیتا ہے اِس تخلیق کو نعت تھیں ذیادہ دُعاء آکھ سکدے ہاں کیانکہ نعت بچ حضورؐ دی تعریف ہوندی ہے اِس بچ التماس ذیادہ نعت پاک دا پہلا شعر۔

طیبہ دی زمیں اُپر سرکار بُلا چھوڑو
سیرت دا مُکو اپنی دیوانہ بنا چھوڑو

دوے مصرے بچ سیرت دا دیوانہ بنا چھوڑو معنی سمجھ بچ نیہہ ایندے۔ ہور نعت دے مصرعے دے عین مطابق نیہہ لگدا۔

فن نعت گوئی ہک دشوار فن ہے ہور ہر کسے دے وس دی گل نہیہ ذری ہک بھی لرزش شاعر کو کُتھو کُتھے پہچا چھوڑ دی ہے۔ دو مزید نعتاں شاملِ کتاب ہین۔ نعت نمبر ۲ غزل دی ہیّت بچ ہے۔ اِس نعت پاک دا ہک شعر۔

کڈھی نہ لغیلن بے چین عرش دا
خُدا دے اگے بس ایہہ ہی بین ہوندا

ایہہ شعر نا قبلِ فہم ہے۔ شاعر کے آکھنا چھندے سمجھ تھیں باہر ہے نعت نمبر ۳ کسے خاص ہیت بچ نہیہ تہ نالے لفظاں کو شعراں بچ پرونے دے عمل بچ شاعر کو خاص کامیابی نہیہ ملی۔ شادؔ دیاں نعتاں پڑھ کے ایسا لگدا ہے کہ شاعر مجبوراً اِس راہ اُتے ٹُر پیا ہے۔

ڈھلدے اتھروں دا بڑا حصہ غزلاں اُتے مشتمل ہے۔ غزل گوئی دے موضوعات حالات تہ زمانے عین مطابق ہین۔ اُنہاندیاں غزلاں بچ دور حاضر دی تلخی بے

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

چینی تہ نامرادی صاف دسدی ہے۔اوہ اپنے چار چوفیری دے حالات اُتے ترّوف گیندے ہین۔

ے آہاں اتھروں کر کہن اپنے نصیب
ہک سنہری شام دا کے سوچنا

ے شہر دی اِس فضاؤ بچ تہواں ہے ہور غباری ہے
دکھاں کس راہ بدل اکھیاں دا میں سُکیا ہویا یارا

موجودہ دور دی نفرت، خود غرضی تہ لالچ کو شاعر سُن کافی حد تک محسوس کیتا ہے ۔ہور اِس رویئے دے خلاف قلم چائی ہے۔

ے عشق، اخوّت، پیار دے بوٹے سُکی گئے
نیلا امبر چویا بھی تہ کس دِکھیا

شاعر کیانکہ خود بھی اِسی سماج دا ہک حصّہ ہے اِس حالات دے شکنجہ بچ پھسیا دا ہے اوہ حالات دا شکوہ انہاں لفظاں بچ کردا ہے۔

ے لُدا پیلاوے خوشیاں ماہڑے جگر دے غم
بھل کے بھی اس شہر بچ ہک چور تک نہ آیا

شاعر ایہہ سارا کجھ دِکھ کے چپ چپیتاں برداشت نیہہ کر سکدا بلکہ غم دی کال کوٹھری دیاں دیواراں پہنّنے دی کوشش کردا ہے۔

ے کیتی جان آزاد غماں تھیں
سر ٹکرا دیواراں میں
دفن ہک شُعلہ سینے آسا
ہور تہواں اسماں تھیں اُٹھیا

شاد دیاں غزلاں بچ فطرت دی مستی دی عکاسی ہوندی ہے۔اُنہاں دیاں

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

غزلاں بچ چھمراں دا شونکار پھلاں دی خوشبو، تہ شنگراں دیاں چوٹیاں نظر ایندیاں ہن۔

ے پُھل کلیاں تہ سب بہار توہڑی
ہاڑ تہکھدا تہ ہور سیال اپنا

شادؔ دیاں غزلاں بچ ہجر وصال دی عکاسی دے نال دُنیا دی ناپائیداری دا ذکر لبھدا ہے۔

ے موت ہے ہک فسانہ خوشی دا
زندگی غم دی ہک کہانی ہے

اخلاقی قدراں دی پاسداری تہ خُدا شناشی دا رُجحان بھی اُندے کلام بچ مل گیندا ہے۔

ے میں ہاں پرانی تہذیباں بچ
وقت ہی اگا دوڑ گیا ہے
مٹی رلدی ہے نال مٹی
زندہ پُتلے دا پر غرور دِکھو

جوانی دا جوش شادؔ دے کلام بچ موجود ہے۔ شادؔ دی شاعری بچ جوانی دی مستی چھلیاں ماردی ہے۔ مگر شادؔ سُن اظہار خیال دا براہ راست طریقہ اختیار کیتا ہے۔ اوہ بڑی بے باکی نال بول اُٹھدے ہین۔

ے مل گیندی اُس شکل دی حور ہک
فرزُخ گلفام دا کے سوچنا

رومانیت دی جھلک اُندی شاعری بچ آسانی نال دس گیندی ہے۔ شادؔ دی بانکی شخصیت دا اثر اُنہاندی شاعری بچ بھی نظر ایندا ہے ایہہ بانکین اُنہاندی شاعری کونواں زاویہ عطا کردا ہے۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

قتل ہوئے راہوں بچ کئی عاشق
کلجلا بھی لایا ہے تلوار کرکا
کے مزا فر اس موسم دا
بچ خاکو جے رُلی شراب

مشکور شاؔد ہوراں دی شاعری بچ محبت دا ہک پیغام جا بجا نظر ایندا ہے۔ اوہ محبت دے پرستار تہ محبت دے پیامبر ہین۔

پئی سڑ بل بنھا اُلفت توں درویشا
محبت نال پیدا کر محبت دا نواں تیشہ

شاؔدی غزل گوئی بارے جباب حیدر ندیم ہور لکھدے ہین۔

''انتہائی کم عمری بچ شاؔد پہاڑی غزل دے باغا دا خوبصورت تہ نمایاں پُھل نظر آرہیا ہے۔ اتنا ہی بلکہ اس پھل دی خوشبو نال کجھاں سالاں تھیں ایہہ سارا باغ مہکد انظر ایندا ہے۔'' [1]

شاؔد دیاں غزلاں سُن زندگی دے رنج والم، پیچ وخم، تہپ، چھاڑ تہ حادثیاں دی پہر پور ترجمانی کیتی ہے۔ ارماناں دی چکنا چوری بچے ٹُرٹے خاباں دی روئیداد تہ ہجر دی اُچیاں کندھاں دا ذکر اُنہاں دی غزلاں بچ خاصا لبھدا ہے۔

اج ہی کجھ خواب میں سجائے ہین
حادثہ ہک گذر گیا اج ہی

فن تہ تخیّل دا آپسی امتزاج ہی کامیاب شاعری دی دلیل ہے۔ تخیّل خُداداد صلاحیت ہے مگر فن تھیں آشنائی حاصل کرنے واسطے کوشش دی ضرورت ہوندی ہے جھتے تک مشکور شاؔد دیاں غزلاں دا تعلق ہے۔ اوہ غزلاں بچ اکثر فنی تقاضاں تھیں چشم

[1] ڈھلدے اتھروں صفحہ ٦

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

پوشی کر کے ڈُر گیندے ہین۔ اُنہاں دیاں بچ ساریاں غزلاں بچ بحر وزن دے لحاظ نال غزل دے دائرے تھیں نکلدیاں نظر ایندیاں ہین۔ حالانکہ ایہہ فیصلہ صرف علم عروض دے ماہر ہی کر سکدے ہین۔ مگر ہک سرسری نظر نال ہی اُنہاں دیاں خامیاں باندے آ گیندیاں ہین۔ تہ اگر کوئی پیمانہ لایا گھچے تاں اکثر غزلاں بے وزن ہن تہ بحر تھیں خارج ہین، کجھ مثالاں صفحہ نمبر ۱۱۰ دا ہک شعر۔

توں چا قدم بہاراں در بھی درکھولن
ہتھاں خاکور لا دانہ سڑی قسمت تہ نہ کچھ

اِس غزل دا ہک مصرعہ چھٹا تہ ہک لمّا ہے جہڑا کہ آسانی نال دِس گیندے۔ ایہہ جیاں بچ ساریاں مثالاں شادیاں غزلاں بچ لبھ گیندیاں ہین۔ صفحہ نمبر ۴۷ تے درج غزل۔

کدوں تک اِس سمندر کو دِکھاں رُکیا ہویا یارا اِس غزل بچ ''عیب تنافردی غلطی شاعر سُن بار بار کیتی ہے۔ ''ہویا یارا'' بچ ''بایا'' عیب تنافر ہے غزل بچ اِس تھیں بچنا چاہیے۔ اگر اِس غزل بچ رُکیا ہویا۔ سُکیا ہویا ردیف ہے تے فر شاعر کو اِسی زمین اُتے ٹُرنا آسا مگر آگے گچھ کے اوہ ''سڑیا ہوا'' تہ مریا ہویا استعمال کردے ہین۔ دِس نال غزل دے حُسن اُتے اثر پیندا ہے۔ مشکور شادیاں غزلاں کافی حد تک اُردو زدہ ہن۔ نیچھ پہاڑی الفاظ واسطے قاری ترس گیندا ہے۔

اشک اوہ کے جھڑے تھمے ہون
درد جھڑا بال وپر تھیں گذرے نہ

اُنہاں سُن اپنی غزلاں تہ نظر ثانی کرنے دی شائد کوشش نیہہ کیتی ہور غزل دا حُسن بگاڑ کے رکھ دِتا۔ اتنی زوہدی دے باوجود اوہ اگر تھوڑی جئی محنت ہور کردے ہور اپنے کلام کو اصلاح تہ نظر ثانی دے مرحلے تھیں گذار دے تہ اوہ چنگیاں غزلاں لکھ

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

سکدے۔غزل گوئی دی منزل تک پہنچنے واسطے اُنہاں کو بہر حال اجاں کئی پینڈے مارنے ہسن۔

نظم گوئی دے سلسلے بچ بھی شادؔ سُن ہیچھی کوشش کیتی ہے۔ڈُھلدے اتھروں دی پہلی نظم ''خواب امن دے'' ہک ایسی نظم ہے جس بچ حالات دی تلخی تہ سرحد اُتے بسنے والیاں دی زندگی دی جھلک دسدی ہے۔انسانی جذبات عکاسی ہوندی ہے نا لے گولیاں دی آواز بھی سننے کو ملدی ہے۔وچھوڑے داسیک، ہجر دی گرمی تہ وصال دی اُمید بھی قائم دسدی ہے۔

ہے خواب ایہہ اکھیاں بچ پُر کیف ہواواں دا
ہے دِل دی تمنّا جے ہوئے میل پہراواں وادا
ہے رنگ ہجاں کچا کجھ وقت دی دیری ہے
فرماہڑے خواباں دی ہر شام سُنہری

نظم ''ماہڑے وطن دی حالت'' بچ موجود حالات دی بھرپور عکاسی ہے۔''ماہڑی کشمیر'' بچ وطن دی خوبصورتی دا تذکرہ ہے وطن دی محبت شاعر دے دلے بچ ٹھاٹھاں ماردی دسدی ہے نظم ''پہاڑی وراثت'' بچ کرناہ دے قلمکاراں دا احوال لبھدا ہے۔

''ارض وطن'' ڈُھلدے اتھروں دی آخر نظم ہے۔شاعر وطن دی محبت نال سرشار ہے اپنے احساسات تہ جذبات دے اظہار بچ شاعر بڑا بے باک نظر ایندا ہے تہ صبر و برداشت دا دامن ہتھاں تھیں چھٹ گیندا ہے شاعر کجھ زیادہ ہی بیباک ہو گیندا ہے اشاریاں تہ رمزاں بچ گل کرنی ہی اصل شاعری ہے۔ورنہ ایہہ کھلی تقریر دے مطابق ہو گیندی ہے۔

ڈُھلدے اتھروں اہناں کجھاں خامیاں دے باوجود پہاڑی شاعری بچ بلا

CC-0 Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

شبہ ہک حوصلہ افزا اضافہ ہے میں جو کجھ ڈٹھا اُسدا اظہار کر چھوڑیا اسدا بالکل ایہہ مطلب ہرگز نیہہ کہ میں شاعردی دِل آزادی کرنے دا ارادہ رکھداں۔ مشکور شاؔد ہک نوجوان شاعر ہے ہور اُسدے فن کو پرواہ چاہڑنے واسطے اُسکو اشارہ دینا ضروری گل ہے۔ مُکو شاعر نال یقیناً دِلی ہمدردی بھی۔ ماہڑی مطلب اُسدی حوصلہ افزائی ہے مگر پُھلاں دے نال ہمیشہ کنڈے ہوندے ہین۔ ڈھلدے آتھروں کو پڑھ کے مُکو ہک گل دا بار بار احساس ہویا کہ کجھ جلد بازی بچ اُنہاں کتاب چھاپی ہے، بہر حال شروعات چنگی ہے مشکور شاؔد بلاشک نویں نسل دا ترجمان شاعر ہے۔ اُچے خیالات دا مالک ہے اُندی شاعری سنجیدگی تہ بلوغت دی طرف رواں ہے بقول پرویز مانوس

"پہانویں "ڈُھلدے اتھروں" شاؔد نی پہلی تصنیف ہے مگر بازنے بچے نی پہلی اُڈاری دا ہر نیہہ تکنا چاہنا کہ اوہ کتنی دور توڑی اُڈیا بلکہ اُسنا حوصلہ تکنا چاہنا کہ اوہ کتنا دور تکر اُڈن نا ارادہ رکھنا ہے۔ ایہو گل شاؔد در صادر اچھنی ہے۔"[1]

شاؔد خود بھی اس گل دا اعتراف کجھ اس طراں کردے۔

اگر اُڈنا ہے تکو شاؔد جنوں کو ہور وسعت دے
ہلاں تو ھڑے ہتھاں تے ہے محبت دی حنا تازی

---

[1] پرویز مانوس۔ ڈھلدے اتھروں

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

پُھلواڑ

اقبال نسیم

﴿تعارف شاعر﴾

ناں : محمد اقبال میر
تخلص: نسیم
پیدائش: یکم جون ۱۹۶۵ء، بٹ پورہ دلدار کرناہ
وفات: ۱۲ جون ۲۰۰۴ء بٹ پورہ دلدار کرناہ

تعارف کتاب

ناں: پُھلواڑ، پہاڑی شعری مجموعہ
تعداد صفحات: ۱۷۸
ناشر:-سیکریٹری جموں وکشمیر اکیڈمی آف آرٹ کلچر اینڈ لینگویجز سرینگر
سن اشاعت: ۱۲۱۰ء

ے جھوٹے ایہہ تخت وتاج سب دُنیا بے وفا
اس بے وفا دے نال کوئی ناطہ نہ جوڑیو

ایہہ شعر پہاڑی دے اُس شاعر دا ہے جہڑا پہاڑی غزل دے اُفق اُتے دیئے نالوں چمکیا۔ مگر موت دی چھکھڑ سُن جلد ہی ایہہ دیا بجھا چھڑیا۔ اقبال نسیم

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

کرناہ دی تہرتی اُتے کھلنے والے اُس پھل داناں ہے، جس دی خوشبو نال سرزمینِ کرناہ خصوصاً پہاڑی ادب عموماً معطر ہورہے آسے مگر بے وقت خزاں سُن ایہہ پھل سُکا چھڑیا۔ اقبال نسیم پہاڑی غزل کو مچ کُجھ دینے دی صلاحیت رکھدا آسا۔ اُنہاں دی غزل پہاڑی ادب بچ ہک حوصلہ افزا اضافہ ہے۔ اُنہاں دے کلام کو ریاستی کلچرل اکیڈمی سُن ''پھلواڑ'' ناں دے کتابی سلسلے دے تحت چھاپ کے مرحوم دی ادبی خدمات دا اعتراف کیتا ہے۔ ہور اُنہاں کو خراج پیش کیتا ہے۔ پھلواڑ ۱۷۸ صفحات اُتے مشتمل ہے۔ اس بچ غزلاں دا وافر حصّہ موجود ہے۔ کُجھ ہک نظماں بھی شامل اشاعت ہین۔ کتاب دے شروع بچ سیکریٹری کلچر اکیڈیمی جناب ظفر اقبال منہاس ہوراں اپنے تاثرات قلمبند کیتے ہین۔ اُنہان سُن اقبال نسیم دی شاعرانہ خوبیاں دا ذکر کیتا ہے۔ اس تھیں بعد ڈاکٹر فارق انوار مرزا ہوراں پہلی گل دے عنوان نال اپنے خیالات دا اظہار کیتا ہے۔ اُنہاں سُن اقبال نسیم دی فنی خوبیاں دا ذکر کیتا۔ پھلواڑی دی شروعات حسب، روایت حمد نال ہوندی ہے۔ حمد مسدس دی شکل بچ ہے۔ شاعر سُن خالقِ کائینات دی حمد وثنا کیتی ہے۔ دُعا تہ التجا دا اظہار کیتا ہے۔ گُناہاں اُتے ندامت کرکے معافی دی درخواست کیتی ہے۔

ہے اقبال بند گُنہگار توہڑا
ایہہ بے کار ظالم تہ بدکار توہڑا
چنگے عملاں تھیں ہے لاچار توہڑا
ہے بے تاب کرنے کو دیدار توہڑا
توں دے اس کو ہمت کرے کُجھ کمائی
ایہی ہے بھلائی ایہی ہے بھلائی

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ہک ہور حمد غزل دی ہیئت بچ لکھی گئی ہے۔ شاعر سُن مالکِ کائینات دی مہربانیاں داذکر کیتا ہے۔

ے کرم جس تے توں کریں اُس کو بھلا کے لوڑ ہے
پتھرے بچ بھی کیڑے دا ہوندا گزارہ دِکھ کہدا

پھلواڑ دے اگلے حصّے بچ حسبِ ترتیب نعتاں شامل ہین۔ جنہاں دی کُل تعداد ۳ ر ہے۔ نعتاں بچ شاعر سُن حضورؐ دی پاک سیرت دے حوالے نال شافقی محشر ﷺ شافقی کوثرؐ، منبع انوار حقؐ، رحمت العالمینؐ دے اوصاف بیان کرنے دی کوشش کیتی ہے۔

ے تُسیں نور دے ہو چشمہ نبیؐ
رحمت تہ شفقت دا چشمہ نبیؐ
بھرو ماہڑی چھول خُدا رانبیؐ
کرو کجھ ادھر بھی اشارہ نبیؐ

اقبال نسیم نعت دے جُملہ آداب کو مدِ نظر رکھدیاں ہویاں اپنی تڑف تہ جستجو دا اظہار کردے ہین۔

ے اوہ ربّ تھیں گیا اوہ جگ تھیں گیا جس تُسدا کیتا انکار نبی ﷺ

حضورؐ دے شہر مدینے پاک داذکر نعت خواں شاعراں دا ہک خاص موضوع رہندا ہے۔ خاک مدینہ، ہوئے مدینہ، مدینے دی گلیاں ایسے الفاظ ہین جنہاں کو پڑھ کے دِل مسرت تے پُرسکون ہوگیندا ہے۔ زبان معطّر تہ دِل منوّر ہوگیندا ہے۔ اقبال بھی اِنہاں لفظاں دا سہارا کہن کے اپنی تڑف آرزو جستجو دا اظہار اپنے خیالات دا اظہار کردا ہے۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ے مدینے دی گلیاں دا دیدار ہوئے
اُسی درتے جان ایہہ گنہگا دیوے
کدے بھی نہ چھوڑاں میں روزے دی جالی
مدینے بُلاؤ مدینے دے والی

اقبال نسیم دیاں نعتاں بچ ایہہ تمنا تہ تڑپ کُجھ زیادہ ہی نظر ایندی ہے۔ اوہ اپنے خیالات دا اظہار بڑے پُر کیف تہ بے صبر انداز بچ کردے ہین۔

ے اُتھے صاف ہوندے تے سینے دِکھو
نصیباں والیو کُجھ مدینے دِکھو
ماہڑے باغاں بچ بھی کرو ہریالی
مدینے بُلاؤ مدینے دے والی

''پھلواڑی دا خاصہ حصّہ غزلاں اُتے مشتمل ہے۔ اقبال نسیم اصل بچ غزل دا شاعر ہے۔ غزل اُنہاں دی محبوب صنف ہے۔ ہور اُنہاں دے خیالات دے اظہار دا بہترین ذریعہ بھی۔ اوہ ہک حساس دِل تہ نازک جذبات رکھنے والا شاعر ہے۔ سرزمین کرناہ دے نوجوان شاعراں بچوں خاص کر غزل گو شُعرا بچ نسیم ہک خاص مقام رکھدا ہے۔ ایہہ نوجوان کرناہ دے حلقیاں دی جان آسا۔ اپنی غزل گوئی دے اعتبار نال بڑا معروف آسا۔ غزل دے شیدائی اُس دی غزل سُننے واسطے بے تاب رہندے ہین۔ جناب ظفر اقبال منہاس ہوریں اقبال نسیم شاعرانہ عظمت دا تعین اُنہاں لفظاں بچ کردے ہین۔

''اقبال نسیم پولیس دا سپاہی اپنے مزاج تہ مزاج دی اُٹھان دے اعتبار نال ہک حساس دِل شاعر آسا۔ اوہ کرناہ دیاں انگلیاں اُتے گنے جان والیاں اُنہاں جوان سال شاعراں بچ ہک آسا جنہاں سُن پہاڑی زبان بچ اپنی راوتی شاعری

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

دی جائی عصری اسلوب کو اپنایا تہ خاص طور اُتے غزل دے میدان بچ کہوڑے پیڑے تہ پہلے مرحلے بچ اِس گل دا باسا دے دِتا جے اوہ اپنے مخصوص رنگ تہ آہنگ دا شاعر ہے"۔

پھلواڑ بچ شامل غزلاں اُتے نظر مار کے اقبال نسیم دے فن تہ تخیل دا سُراغ مل گیندا ہے۔ ایہہ اندازہ ہو گیندا ہے کہ اوہ بڑے زبردست تخیل دا مالک ہے۔ ہور اپنے تخیل کو فن نال ہم آہنگ کرنے دی کوشش کیتی ہے۔ حالانکہ اُن دے فن بچ اوہ پختگی حالاں پیدا نہ ہوئی آسی جیہڑی اُن دے تخیل بچ کارفرما ہے۔ اُنہاں بہر حال اپنے خیالات کو غزل دا روپ دینے دی چنگی کوشش کیتی ہے۔

جتھے تک نسیم دی غزلاں دے موضوعات دا تعلق ہے اُنہاں سُن زندگی نال جُڑے مچ سارے موضوعات کو اپنی غزلاں بچ ڈھال کے پیش کیتا ہے۔ اُنہاں دی شاعری بچ قلبی واردات تہ زمانے دے حالات زیادہ لبھ گیندے ہین، پیغام تہ فلسفہ گھٹ ہے۔ اُنہاں دیاں غزلاں بچ جدید غزل دے موضوعات دِکھنے کو ملدے ہین۔ اقبال نسیم دی غزل سب تھیں بڑی خوبی ماہڑی نظر بچ ایہہ ہے کہ اقبال نسیم دیاں غزلاں دا سارا خمیر پہاڑی مٹی تھیں تیار ہوندا ہے۔ اُنہاں دیاں غزلاں بچ اپچھ پہاڑی الفاظ محاورے تہ ترکیباں نظر ایندیاں ہین۔ عام طور اُتے دِکھاں تاں ایہہ چیزاں پہاڑی غزل بچ گھٹ ہین۔ اُنہاں سُن اُردو تہ دوئیاں زباناں دے کہٹ الفاظ استعمال کیتے ہین، ہور پہاڑی غزل کو ہک الگ شناخت دِتی ہے۔ اُنہاں دیاں غزلاں پڑھ کے ایہہ اندازہ ہو سکدا ہے کہ پہاڑی زبان دی غزل اپنے پیراں ٹُرنے دا حوصلہ رکھدی ہے۔

ے اتھیں تے مکھیں نیہہ چھلدا
ہک دم بس توں ناماں تن دیں

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ے دور توڑی دُکھاں دا پینڈا اکھیناہے
توہڑا سب شونکار زمانہ دِکھ کہنسی

اقبال نسیم اپنی غزلاں بچ پہاڑی دے آسان تہ عام فہم لفظاں کو جگہ دِتی ہے۔ اُنہاں دیاں غزلاں بچ جائی جائی پہاڑی دے سدھے سادھے لفظ دِکھنے کو مل گیندے ہین۔ اُنہاں دے اکثر ردیف تہ قافیے خالص پہاڑی ہین۔ کُجھ مثالاں پیش ہین۔

ے تھوڑی تھوڑی تہ تُہکھدی آسی
پہکھے پر انگار اتیراں
دِل دیاں کندھاں ٹیر ہوگیاں
سینہ ہویا لنگار اتیراں
میں دُکھاں دا پہانڈا اچھپایا تے آسا
مگر پے گئی گل بزار ہولے ہولے

اقبال نسیم دیاں غزلاں بچ فطرت دے حُسن دی خوب عکاسی ہوندی ہے۔ شمس بری پہاڑی دی چھولی بچ بسنے والے اِس شاعر دی غزلاں تھیں اُچیاں اُچیاں برف پوش چوٹیاں دی خوبصورتی چھلکدی ہے۔ ماہلیاں دے پھلاں دی خوشبو ایندی ہے۔ ہور چھمراں دا شونکار سُنے کو ملدا ہے۔ فطرت دی حسین مستیاں بچ اوہ اپنے محبوب کو یاد کر کے تڑف گیندے ہین۔

ے آ چاندنی دی رات ہے چھمراں دا راگ ہے
ایندی تہ نت روز نیہہ بہارا اسطراں
ے پہوراں تہ بُلبُلاں دی مستی ہے ہر طرف
پھُلدے تہ روز روز نیہہ گلزار اسطراں

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

رنج وغم اقبال نسیم دی شاعری دا اہم عنصر ہے۔ اُنہاں دیاں غزلاں تھیں غم دے اتھروں دُھلدے ہین۔ ہور جگر دا لہور واں وسدا ہے۔

بے کساں تہ بے بساں دا ایہہ ہی جینا ہے
پُھٹکہ پُھٹکہ لہو جگر دا پینا ہے

اُنہاں دا غم سارے زمانے دا غم ہے۔ اوہ اپنی آواز بچ دردمنداں دے درد دا اظہار کردے ہین۔ اپنے قلم دے ذریعے دُکھیاں دِلاں دی ترجمانی کردے ہین۔

نیلے نمبلاں بچ بھی چوندی رہندی ہے
بن چھتا دے آخر ٹہاری کس کاری

شیخ شبیر احمد ہوریں اِس تناظر بچ لکھدے ہین۔

نسیم دی شاعری بچ دُکھ دا اعنصر غالب ہے۔ شائد اس دی وجہ اُس دی زندگی دے ابتدائی دور دیاں محرومیاں ہین، نسیم دے ذہن بچوں اپنے بچپن دے واقعات نہ نکل سکے۔ اوہ شعر بن کے پہاڑی شیرازاں دی زینت بن گئے''۔

اقبال نسیم دی ایہہ خواہش تمنا تہ حسرت آسی کہ انسان، انسان دے کم آوے۔ ہک دوئے دے دُکھ درد بنڈا کیتے۔ اتفاق تہ اتحاد دا سلسلہ عام ہو گچھے۔ اوہ زندگی دے مقصد کو سمجھنے دے قائل آسے ہور با مقصد تہ باعمل زندگی دے آرزومند آسے۔

زندگی دا آخر کُجھ نہ کُجھ مطلب تہ ضرور
بے کار زندگی کو سزا آکھ رہے نے لوک

اقبال نسیم دیاں غزلاں بچ دُنیادی پائیداری تے بے ثباتی دا ذکر بار بار ایندا ہے۔ اوہ اپنے آپ تھیں شروع کردے ہین تہ آکھدے ہین کہ ایہہ دُنیا کسے دی

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

نیہہ ہوندی۔ ہور انسان کو ہر ویلے سفر دی پوری پوری تیاری رکھنی۔

میں ککڑا پتر شر دے دا آخر ماہڑی کے زندگی

اوہ زندگی جئی امانت کو ہر ویلے اُس دے حقیقی مالک دے حوالے کرنے واسطے تیار رہندے آسے، صرف ہک حکم دے منتظر آسے۔

اُندا حکم تہ توبہ فرانکار کس طراں
دیساں گا خوشی نال میں ایہہ جان آپ ہی

نسیم سُن اپنیاں غزلاں دے ذریعے محبوب دا ذکر کیتا ہے۔ ہجر و وصال دے قصّے تے نغمے چھیڑے۔ اُتھی اُنہاں کو عقبیٰ دی بھی فکر ہے۔ اوہ عقبیٰ کو نیہہ بُھلدے ہور اسطراں آکھدے ہین۔

دُنیا بھی اپنی تہ آخرت بھی اپنی
اساں کو راہ پکڑنی ہے ہک واری اپنی
سب نیک عملاں والے لوکوں لنگھ گئے
مجبور ہویاں اَج کے کھڑاں دربار میں

اقبال نسیم معاشرے تہ سماج دی نبض دِکھدا ہے تہ محسوس کردا ہے ہور سماجی بُرائیاں دے خلاف نُسخے اپنے شعراں دی شکل بچ پیش کردا ہے۔ اقبال نسیم جس معاشرے بچ جی رہیا آسیا اوہ اُس معاشرے تھیں چنگی طرح واقف آسا۔ اوہ چار چوفیری دِکھ رہیا آسیا۔ معاشرے بچ پلنی والی بُرائیاں اُس دیاں اکھیاں تھیں اوہلے نہ آسیاں۔ ہک حساس طبقے دا فرد یعنی شاعر ہونے دی حیثیت نال اقبال نسیم دا قلم خوش نیہہ رہیا۔ اوہ اس حقیقت دا بھی اعتراف بھی کردا ہے کہ زمانہ بُرا نیہہ ہوندا بلکہ آدمی خود بُرا ہو سکدا ہے۔

شیرازہ پہاڑی جلد ۲۵ سال ۲۰۰۸ صفحہ ۵۳

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ے اپنے ہی کالے عیباں کو دِکھو چھپان لئی
اس زمانے کو ہی بُرا آکھدے نی لوک

اوہ معاشرے بچ پھیل رہی نفرت، حسد تہ لاچاری اُتے ترّف اُٹھدا ہے تہ انسان دیاں اُنہاں حرکتاں اُتے افسوس کردا ہے جہڑیاں انسانیت کو شرما چھوڑ دیاں ہین۔

ے قتل تہ خون ڈاکے تہ دغا فریب چھوٹھ
انسانیت دا اَج اساں اظہار دِکھ کہدا

اساں دی ریاست بچ پچھلے بیاں سالاں تھیں جیہڑی بدامنی دی ہوا چُھلی ہور جس دے نتیجے بچ انسانیت کو متاثر ہوگئی۔ گھر اُجڑ گئے، بستیاں ویران ہویاں، قلمکاراں دے قلم بھی رت بچ ڈُب گئے۔ اقبال نسیم اس طراں آکھدا ہے۔

ے رتو نال موسم ترلگن اُجڑے اُجڑے دے کہر لگن

☆

ے دِکھو اساں دے شہر بچ اینے غلطی نہ کرو
اس شہر دے گہر گہر اُتے موتو دا چہڑ چڑھن لگا

اقبال نسیم سُن اپنی شاعری دے ذریعے بھائی چارے تہ محبت دا پیغام دِتا ہے۔ محبوب تہ اُس دی یاد اقبال نسیم دیاں غزلاں دا اِک اہم مُحرک ہے۔ اُنہان دیاں غزلاں بچ جائی جائی محبوب دا چہرہ وسدا ہے۔ کدے اُس دے حُسن دی تعریف ہوندی ہے تہ کدے اس دی بے وفائی دا شکوہ۔ اُنہاں دی محبت پُر خلوص ہے۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ے آسانہ ماہڑے کول کُجھ ہک پیار دے سوا
اتنی ہی گل صرف مکو قضیہ ہے باہ گئی

☆

ے اساں رُخ انوار تھیں نظراں نیہہ چینیاں
مُدت تھیں بعد آیا ہے دیدار دا موسم

☆

ے ایہہ ماہڑیاں شرموکل اکھیاں نالے تُسدا ایہہ شرمینا

اقبال اپنے محبوب دی بے وفائی داذکر بڑے فنکارانہ انداز نچ کردا ہے۔

ے دُنیا تہ ہے بے وفا پر تُدھ کیتا دغا
لوکاں دی گل کُجھ ہور ہے دس توں کیان بدل گیا

محبوب دی بے وفائی تہ ہجر دے ڈنگ اُنہاں دے اکثر شعراں نچ دِکھنے کو لبھّ گیندے ہین۔ اُنہان سُن بار بار ہجر وفراق داذکر کیتا ہے۔

ے رستے تہ گلیاں در آنگن لگدے اُجاڑ نی
توہڑے بغیر زندگی ویران ہے ہجاں

☆

ے اگ ہجر دی پہکھدی آسی
دِتی ہور بھی چھنگ بے ترسا

ہجر وفراق دے اس سمندر نچ ڈُب کے شاعر دے دِلے نچ ارماناں دے طوفان اُٹھن لگدے ہین ہور ایہہ ارمان چٹے کاغذ دے سینے اُتے غزل دی شکل نچ رقم ہو کے امر ہو گیندے ہین۔ دراصل ایہ ارمان ہی زندگی کو ہک بڑا حوصلہ دیندے ہین۔ کوئی چیز حدوں حاصل ہو گیندی ہے فر اُس دی اہمیت بھی آستے

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

آستے مُک گیندی ہے۔ مگر اُس چیز دا حاصل نہ ہونا ہمیشہ واسطے سوز گدازی دی شکل بچ زندگی سنگ رہندا ہے۔ ایہہ ارمان دِلے کو مٹھا جیہا درد تہ شاعری کو رنگ دیندے ہین۔

ماہڑی ہجر دی رات بھی گُزری پتہ نیہہ کس طراں
یاد اینا تو ہڑایا دھے فر کے ہویا بس بھل گیاں

آساں زندگی دا انمول سرمایہ ہوندیاں ہین۔ جس ویلے انسان دے پلے کُجھ نیہہ رہندا۔ سب کُجھ ختم ہوگیندا ہے۔ ہجر وفراق تہ ارماناں دے مارے دِلے کو سہارا دینے واسطے آساں آخری ساہ تک انسان دے نال رہندیاں ہین۔ شاعر بھی آسان دا لڑ نیہہ چھوڑ دا کہ وقت ضرور بدلسی۔

آساں دی ایہہ پنڈ کلاوے بچ رکھیں
ویلے دی ایہہ تہار کو جئی رہسی نہ

☆

جے اس بر یا بدل بھریا
پھلن کے گلزار ہجاں فر

اقبال دے اندر خدمت خلق دا جذبہ تہ قوم دی ترقی دا خیال بدرجہ اُتم موجود آسا۔ اُنہاں دے دِلے بچ قوم دا درد بھی ہے تہ قوم دی ترقی دا خیال بھی تہ خواہش بھی۔ اوہ زبان وادب دے شیدائی آسے۔ ''پھلواڑ'' پڑھ کے اس گل دا چنگی طراں اندازہ ہوسکدا ہے کہ اُنہاں کو زبان وادب نال کتنا پیار ہے۔ اس پیار دا اظہار اُنہاں سُن پہاڑی شاعری نال اپنے شب وروز صرف کر کے کیتا۔ اس شاعری کو اپنا مشغلہ بنایا۔ اپنی جوانی دے قیمتی لمحات پہاڑی شاعری کو دِتے۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

شوق ہے شاعری دا سخت نال ہی اپنی زبان دا فکر
ڈاہڈی مٹھی ہے بولی ماہڑی دِل آکھدا ہے لکھدا رہواں

اُنہاں کو پہاڑی دا اُچا شاعر بننے دی شوق آسی۔ اُنہاں دی خواہش آسی کہ اوہ شاعری بچ اوہ مقام حاصل کرن جیہڑا ڈاکٹر صابر مرزا، رشید قمر، ڈاکٹر جہانگیر دانش تہ ڈاکٹر فاروق انوار مرزا جئے شاعراں کو ملیا ہے۔

قمر، صابر، دانش، دا انداز ٹہونڈاں
تہ ٹہونڈاں میں سخن انوار ہولے ہولے

اقبال نسیم کو صرف چار دِناں دی مزمان حیاتی دے شب و روز گُزارنے دی فکر نہ آسی بلکہ اُنہاں دی غزلاں بچ جائی جائی ایہہ اشارے مل گیندے ہین کہ اوہ ہر ویلے پہار بن کے دائمی سفر واسطے تیار رہندے آسے۔ اس سلسے بچ اوہ اعمال تے نادم بھی آسے تہ بخشش تہ طلبگار تہ پُر اُمید بھی آسے۔

اقبال ہے بدکار تے اپنی شان دے صدقے کریو کرم
محشر بچ نہ رُسوا کریو اُتھا سارا زمانہ سُن گیسی

☆

چنگے عمل جنہاں دے اوہ ہی خوش جُلن
پر کہڑی شکل کھڑسی گُنگار اپنی

اقبال نسیم دا تخیل صاف تہ سوہنا ہے۔ پر فن تہ تخیل دا امتزاج اُنہاں دی غزلاں بچ خوبصورت نیہہ دسدا۔ ہک نظر مارنے نال بچ ساریاں فنی کمزوریاں دِس گیندیاں ہین، خاص کر بحر تہ وزن دے تعلق نال بچ سارے نُقص دسدے ہین۔ اقبال دی شاعری اجاں ابتدائی منزل بچ آسی۔ اس کلی کو پھل بننے دا موقعہ نہ ملیا۔ ہور موتو دی چھکھڑ سُن ایہہ بوٹا ہمیشہ پٹ چھوڑیا۔ اُنہاں دی

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

شاعری جس شان وشوکت نال شروع ہوئی اُس لحاظ نال یقیناً اوہ پہاڑی دے چوٹی دے غزل گو شاعراں بچ شُمار ہونے دا مقام حاصل کر کئیندے۔ اقبال دا اصل میدان غزل آسا۔ اس میدان بچ قدم رکھدیاں ہی اُنہاں ثابت کر دِتا کہ اوہ غزل دے بچھے شاعر ہو سکدے ہین۔ اُنہان سُن مچ کہٹ نظماں لکھیاں ہین۔ ''پھلواڑ'' بچ صفہ ۱۶۴ ر تھیں کہن کے صفہ ۱۷۸ تک نظماں شامل ہین۔

نظم ''انسان'' غزل دی ہیت بچ ہے۔ جس بچ نسیم سُن انسان دی بے عملی دی ہک تصویر پیش کیتی ہے۔ انسانیت دی عظمت دے اعتراف نال نال اُس دی محرومیاں دی گل بھی کیتی ہے۔ نظم ''زندگی'' بھی غزل دی ساخت بچ لکھی گئی ہے۔ اس بچ حیاتی دے بے ثباتی دا ذکر لبھدا اہے۔

ہک پل ایہہ زندگی ہے ہک پھیر زندگی
اکھیاں دے چمکنے دی بس دیر زندگی

ہک ہور نظم بھی ناپائیدار حیاتی دی آئینہ دار ہے۔

جس پاسے موڑیں مُڑسی
ایہہ تو ہڑی تہ ماہڑی دُنیا

مادی عظمت دا اعتراف اُن دی نظم ''ما'' بچ جلوہ گر دِسدا ہے۔ ہک ما اپنے بچے واسطے جتنے دُکھڑے سہندی ہے۔ اُس دا ذکر بھی اس نظم بچ لبھدا ہے۔ ''بچھواڑ کہٹ گچھا''۔ ایہہ نظم بچھوڑے دے مارے دے لوکاں تہ سرحدان اُتے بسنیاں والے لوکان دی آواز ہے۔ اقبال نسیم سُن اس نظم دے ذریعے لکھاں لوکاں دے دِلے دی گل آکھی ہے تہ خونی لکیر دے آر پار رہن والیاں دے ہجر وفراق دے قصے بیان کرنے دے نال نال حکمراناں کو بھی اپیل کیتی ہے

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

کہ نفرت، دُشمنی تہ ہجر وفراق دیاں کندھاں روہڑ کے عزیزاں تے رشتہ داراں کو آپس بچ ملنے دا موقع دِتا جُلے۔

ہجر دی ایہہ باڈر ذرا تُسیں کھول چھوڑو
لوکاں ہُن اِدھر اُدھر جول چھوڑو

☆

امن دے میلے لگن تہ فرمیل ہوئے
اوڑی داروں بس پنجابوں ریل ہوئے

اقبال نسیم سُن امن تہ بھائی چارے دے خواب ڈِٹھے۔ سرحد دے آر پار بچھڑے تہ ہجر وفراق دے مارے پہین پہراواں دی ملاقات دی تمنا کیتی ہور ایہہ جذبہ شعر بن کے چٹے کاغذ دے سینے اُتے ہمیشہ ہمیشہ واسطے امر ہو گیا۔

نظم ''سوہنے سوہنے'' بچ بھی نائیدار حیاتی دا تذکرہ ہے۔ ''اماں'' تہ ''پڑھائی چنگی'' بچیاں واسطے نصیحت آموز نظماں ہین۔

''پھلواڑ دے آخر بچ اقبال نسیم دا لکھیا دا اوہ مرثیہ شامل ہے جیہڑا اُنہاں سُن پہاڑی شاعر مرحوم علی اصغر راتھر دی یاد بچ لکھیا ہے۔ غزل دی ساخت بچ لکھیا دا ایہہ مرثیہ اقبال نسیم دے دَلے دی آواز ہے۔ اس بچ تڑف ہے احساس ہے تہ جذبات ہین۔

اقبال ایاں تہ ساریاں زخماں لائیاں مگر
اصغر دِلا تے مار کے تلوار جُل گیا

اقبال نسیم دی شاعری دے بارے ڈاکٹر فاروق انوار مرزا ہورین لکھدے ہین۔ جدوں کرناہ دے شعری منظر نامے تہ نظر ماری جُلدی آسی تہ اقبال نسیم کرناہ بچ پہاڑی شاعری دے مُستقبل دی اُمید بن کے سامنے ایندا آسا۔ اقبال نسیم

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

اجاں اپنی شاعری دے ابتدائی دور بچ ہی آسا ہورا یہہ توقع آسی جے مستقبل بچ اوہ اپنی محنت تہ لگن نال اس میدان بچ مچ اگے نکل گیسی۔ بڑے گھٹ وقت بچ اوہ مچ کجھ آکھیا گیا"۔ [1]

اقبال نسیم تھوڑے جئے عرصے بچ پہاڑی شاعری کو خصوصاً پہاڑی غزل کو مچ کجھ دے گیا۔ اُنہاں کو یاد کرنے دا بہتر طریقہ ایہہ ہے جے اُن دے فن کو عام قارئین تک پہچایا جُلے ہور اُنہاں کو پہاڑی شاعری دے شیدائیاں بچ متعارف کرالیا جُلے۔ اس مقصد دے تحت راقم سُن اُنہان دے فن اُتے کجھ بحث کیتی۔ اُمید ہے محققین، نقاد ماہڑی اس کوشش کو اَگے اَگے ٹورسن۔

---

[1] پھلوار صفحہ ۶

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

''خوشیاں سانویں رکھ''

محمد حمید کامرانؔ

تعارف شاعر:

ناں: محمد حمید خان

قلمی ناں:۔محمد حمید کامرانؔ

پیدائش:۔موضع نگران راولاکوٹ P.O.k

تعارف کتاب:

ناں:۔''خوشیاں سانویں رکھ''

تعداد صفحات:۔۱۱۱

ناشر:عالمی پہاڑی ادبی سنگت

سن اشاعت: ۲۰۰۴ء

''خوشیاں سانویں رکھ'' اُس پار کشمیر دے ہک پہاڑی شاعر دی تخلیق ہے۔ اس کتاب کو پڑھ کے مچ ساریاں گلاں سامنے آ گیندیاں ہین۔ مثلاً میر پور دا پہاڑی لہجہ، فنکاراں دی سوچ فکر و فن دا معیار وغیرہ وغیرہ۔ اس فن پارے دا جائزہ کہنے تھیں بعد اُس پار دی ادبی سرگرمیاں دا پتہ لگدا ہے۔ ایہہ کتاب عالمی پہاڑی سنگت سُن شائع کیتی ہے۔ کتاب دا سرورق بڑا خوبصورت ہے۔ اس دا سائز اساں وے پہاڑی شیرازے سائز دے برابر ہے۔ حسب دستور اس

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

مجموعے بچ تبصرے تہ تعارف شامل ہین۔ کتاب دے شروع بچ اپنی گل عنوان دے تحت حمید کامران ہوراں اپنی گل پیش کیتی ہے۔ محمد سید اسعد ہوراں حمید کامران ہوراں دا مکمل تعاف پیش کیتا ہے۔ کامران دی شاعرانہ عظمت بارے رانا فضل حُسین ہوراں ''حمید کامران ہک چنام شاعر'' عنوان نال تبصرہ لکھیا ہے۔ ڈاکٹر محمد صغیر اصغر ہوراں بھی اپنے تاثرات دا اظہار کیتا ہے۔ گُمانِ غالب دے عنوان نال کامران دی شاعری بارے لیاقت ہوراں دا تبصرہ شامل اشاعت ہے۔ تبصریاں دے اس حصے دے آخر بچ ڈاکٹر محسن شکیل ہوراں دے تاثرات شامل ہین۔ مذکورہ حضرات سُن اپنے اپنے انداز بچ کامران دے شاعری دی تعریف کیتی ہے۔ صفحہ نمبر ۲۵ تھیں اگے کامران ہوراں دیاں پہاڑی تخلیقات شامل ہین۔ سب تھیں پہلاں حمد باری تعالیٰ مجموعے بچ شامل ہے۔ صرف ۱۴ شعراں اُتے مشتمل اس نظم بچ کامران سُن رب کائینات دی حمد و ثنا کیتی ہے۔ حضور پاکؐ نال عقیدت تہ محبت دا اظہار کیتا ہے۔ اس تھیں بعد ہک نعت شامل ہے۔ شاعر دربار رسالت بچ ہدیہ درود شریف پیش کردا ہے تہ اپنے جذبات تہ احساسات کو شعراں دی شکل دِتی ہے۔ مگر نعت پاک بچ زیادہ ترٹف تہ سوز و گداز دکھنے کو نیہہ ملدا۔ اپنے جذبات کو خوبصورت الفاظ دا جامہ لوالنے بچ شاعر کامیاب نیہہ دسدا۔ بچ ساریاں فنی کمزوریاں بحر و وزن دے تعلق نال نُقص دکھنے کو لبھ گیندے ہین۔ کجھ شعر ملاحظ کرو۔

میں مراں محمدؐ نی غلامی وچ
مہاڑے دِلے یوہ چاہت وی
میں نبیؐ پر صلاۃ وسلام پڑھاں
تائیں وے مہاڑی عزت وی

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

اس مجموعے کو پڑھ کے لہجے دے فرق دا احساس بار بار ہوندا ہے۔ میر پوردی پہاڑی مہاڑے انداز دے مطابق پہاڑی دی مشکل ترین شکل ہے۔ ہور لہجے دے اعتبار نال بڑی دشوار دسدی ہے۔ بہر حال ایہہ احساس میر پوریاں کو اساں دی پہاڑی بارے بھی ہوسی۔ اس مجموعے کو پڑھ کے اندازہ ہوندا ہے کہ کامران ہک سچے تہ سچے جذبات رکھنے والا شاعر ہے۔ اُس سُن زندگی نال جُڑے مختلف موضوعات کو شاعری دی پیرائے بچ بیان کیتا ہے۔ ڈاکٹر محسن شکیل ہوریں لکھدے ہین۔

''حمید کامران ہک سچا فنکار ہے جہڑا سلیقے نال سوہنی تے سُتھری شاعری کرنا ہے۔ جو کجھ اوہ محسوس کرنا ہے اُس کی اُبانے ناسلیقہ وی اچھنا ہے''۔[1]

زیر نظر مجموعے دی پہلی نظم ''مہاڑے دیسا اینے والیا دس'' ہے۔ اس نظم بچ بڑے پُرسوز انداز بچ شاعر سُن خالص پہاڑی ماحول دی منظر کشی کیتی ہے۔ ایہہ نظم پڑھ کے پہاڑی گرانواں دی تصویر ساسنے آ گیندی ہے۔

حالے وی اوہ گائیں منجھی نے کیو مکھن کھانے لوک
آسیچ کہانیاں تے چھتریں وچ لوغاں لانے لوک
کولوٹے وچ حالے وی مکاں بانے لوک
جندر پر نئی دے حالے وی پیرانے دانے لوک

ایہہ نظم پڑھ کے اختر شیرانی دی نظم ''او دیس سے آنے والے بتا'' یاد آ گیندی ہے۔ ہوسکدا ہے شاعر سُن اسی نظم تھیں متاثر ہو کے پہاڑی دا روپ دِتا ہوئے۔ بہر حال شاعر سُن اپنے خیالات تہ احساسات کو کامیابی نال شعراں دی شکل بچ ڈھالیا ہے۔

---

[1] خوشیاں سانویں رکھ صفحہ ۲۳

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

کامران سُن مختلف موضوعات دے تحت نظماں لکھیاں ہین۔ سماجی موضوعات قلبی واردات تہ معاشرے دیاں کمزوریاں کو اُجاگر کیتا ہے۔ اُنہاں دیاں نظماں بچ ذاتی تجربات و مشاہدات، وطن دی محبت تہ عشق دا اظہار لبھدا ہے۔ ایہہ مجموعہ پڑھ کے اندزہ ہوندا ہے کہ کامران بُنیادی طور نظم دا شاعر ہے۔ ہور محبت اُس دی شاعری دی بُنیاد ہے۔ محمد سید اسعد ہوریں اس تناظر بچ اسطراں رقمطراز ہین۔

"حمید کی شخصیت کے بہت سے نمایاں پہلو ہیں۔ وہ حُسن پرست ہے اور شاشقانہ مزاج رکھتا ہے۔ وہ خود کہتا ہے کہ محبت میرے رگ و پے میں سُمندر کی طرح موجزن ہے۔"

مُحبت کامران دی شاعری دا اہم ماخذ تہ محور ہے۔ اس تناظر بچ اُنہاں دیاں نظماں "تھوڑا جیہا" میں بھی مُحبت کرساں جی' i love you' وغیرہ شامل ہین۔ نظم "تھوڑا جیہا" دا ایہہ شعر قابل توجہ ہے۔

اج اوہ نخرے وی تے بہوں زیادہ کرنے لغے
اوہ جس کولوں میں منگیا سی پیار تھوڑا جیہا

حمید دی محبت دا انجام کدے کدے حسرتاں تہ ارماناں دی شکل بچ دسدا ہے۔ ایہہ ارمان تہ حسرتاں اُنہاں دی شاعری کو ہک مخصوص آہنگ دیندیاں ہین۔ اس حوالے نال نظم 'شکوہ' 'تو نہیں لبھا' وغیرہ قابل ذکر ہین۔

میں اک واری بدھا سایو کچا سا یا پکا سا
ہُن رشتے نے اِس تہانغے کی میں تروڑی تروڑی ہُٹی ایس

کامران دیاں نظماں تھیں وطن دے پیار دی خوشبو بھی ایندی ہے۔ معاشرے بچ پھیلی نفرت تہ خودغرضی دا اظہار بھی دکھنے کو ملدا ہے، نالے

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

اخلاقیات دا درس بھی۔ کدے کدے اُنہاں دی سوچ لمیاں ڈاریاں مار کے سرحداں دے پار پہنچ گیندی ہے۔ غرض اُنہاں سُن اپنی نظماں دے ذریعے زندگی نال جُڑے مختلف موضوعات کو بیان کرنے دی کوشش کیتی ہے۔ مگر اُنہاں کو اتنی خوبصورتی نال بیان نیہہ کر سکے۔

زیرِ نظر مجموعے بچ صرف پنج غزلاں شامل ہین۔ غزلاں بچ محبوب دا سراپا بے وفائی، احساس محرومی، رنج والم، حسرتاں تہ ارماناں دے نال نال سماجی موضوعات بھی لبھدے ہین۔

ے اُدوں اوس وی پھولیر شرمانی
اوجدوں پانی سٹنے بالیں اُپر

صفہ نمبر ۹۷ رُاتے درج غزل دے صرف ۱۳ اشعار ہین۔ ہور سارے محبوب دے ناں ہین۔ صفہ نمبر ۹۸ رُاتے درج غزل نِکی بحر دی ہے۔ اس غزل بچ شاعر سُن اپنے جذبات تہ احساسات کو شعراں بچ ڈھالنے دی کامیاب کوشش کیتی ہے۔

ے فرتوں وی جینے ناں مزا ایسی
توں دوئے نے دُکھ وی ٹھوائی دیکھ

کامران دا اصل میدان نظم ہے۔ اس وجہ تھیں اُنہاں دیاں غزلاں بچ گہرائی تہ رمزیت کہٹ ہے۔ ایہہ شاعری سطحی دسدی ہے۔ بچ ساریاں فنی کوتاہیاں دکھنے کو ملدی ہین۔ اس مجموعے بچ چھ (۶) قطعات شامل ہین۔ جنہاں بچ شاعر سُن موثر انداز بچ اظہار خیال کیتا ہے۔ حمید کامران دی شاعری بارے لیاقت علی خان ہوریں لکھدیں ہین۔

---

۱ خوشیاں سانویں رکھ صفحہ ۲۱

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

شاعر نے پہاڑی زبان کے لیئے ایک نادر تحفہ دیا ہے۔ ٹھیٹھ پہاڑی زبان استعمال کیتی ہے۔ تخیل کی شاعری..... بحر و وزن میں فرق ہو تو میں کہہ نہیں سکتا۔..... کچھ بھی ہو بہر حال یہ ایک عمدہ کاوش ہے۔[1]

کامران دی شاعری پڑھ کے اُس پار دی پہاڑی شاعری دا کجھ نہ کجھ اندازہ ہو گیندا ہے۔ کتاب دے شروع بچ پیش کیتے گئے تبصریاں بچ کامران دی فنکاری دی تعریف کیتی ہے۔ راقم اُس پار دی پہاڑی شاعری تھیں واقف نیہہ صرف مذکورہ مجموعہ ہی پڑھنے دا موقع ملیا ہے۔ زیر نظر مجموعے بارے کوئی تنقیدی جائزہ بھی نیہہ پڑھیا۔ مجموعے بچ شامل تبصرے پڑھ کے پتہ لگدا ہے کامران میر پور دا نمائندہ شاعر ہے ہور سچ مچ اگر کامران اپنے علاقے دا نمائندہ شاعر ہے تاں اندازہ ہو سکدا ہے کہ اُس علاقے دی پہاڑی شاعری دا معیار کے ہے۔ اس مجموعے بچ بہر حال ہک فنکار دا فن ہے ہور اس دے پیش نظر ضروری نیہہ کہ پار دی شاعری بارے کوئی حتمی رائے قائم ہو سکے۔ ہاں اتنا آکھ سکدے ہاں کہ مذکورہ مجموعہ پڑھ کے اُس پختگی دا احساس نیہہ ھوندا جہڑی اِس پار دی شاعری بچ آ گئی ہے۔

☆

[1] خوشیاں سانویں رکھ صفحہ ۱۴

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

حصّہ سوم

☆

کُجھ پھاڑی شعراء

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

پرویز مانوسؔ دی غزل گوئی

(ہک مُختصر جائیزہ)

کسے بھی قوم دی ترقی بچ نوجواناں دا اہم کردار ہوندا ہے، ایہہ ہک تسلیم شُدہ حقیقت ہے۔ جس قوم دے نوجوان شعوری طور اُتے جاگ کے اپنی قوم دی ترقی بارے سوچن اُس قوم دا مُستقبل نہیریاں بچ نیہہ ڈُب سکدا۔ علاّمہ اقبالؒ ہوراں اِس تناظر بچ کے خوب آکھیا ہے۔

مُحبت مجھے اُن جوانوں سے ہے
ستاروں پہ جو ڈالتے ہیں کمند

کسے بھی قوم دا سیاسی، سماجی، معاشی یا ادبی میدان ہوئے، ذہین ترین نوجواناں دے جذبہ ایثار و مُحبت تہ محنت تھیں بغیر متحرک تہ روشن نیہہ ہوسکدا۔ جتھے تک پہاڑی قوم دا تعلّق ہے اِس قوم دی سماجی، سیاسی تہ ادبی بیداری دی تحریک بچ نوجواناں دا کردار پُر اثر رہیا ہے۔ ہور اپنے اپنے دور بچ اُنہاں ہر طراں دیاں قُربانیاں دے کے اپنی قوم دی ترقی دے خواب کو شرمندہ تعبیر کرنے دی کوشش کیتی ہے۔ پہاڑی قوم دی ترقی بچ نوجواناں دے کردار دے ہک پاسے اگراج دے پہاڑی ادب دی گل کراں تاں مچ سارے نوجوان اِس تعلق نال اگے اگے وسدے ہین۔ پرویز مانوسؔ ہک ایسے ہی نوجوان داناں

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ہے۔ جس سُن پہاڑی نظم ونثر دے شعبیاں بچ بڑا ناں کُمایا ہے۔ اج توڑی مانوس ہوراں دا قلم رواں دواں ہے۔ ہُن توڑی جھڑیاں کتاباں اُنہاں دے قلم تھیں نکل کے ریاست دے ادب دی جھولی بچ پیاں ہن اُندی فہرست اِس طراں ہے۔

۱:- فریاد (پہاڑی ناول)
۲:- چہریٹھاں (افسانوی مجموعہ)
۳:- چن ماما (بچیاں واسطے کہانیاں دا مجموعہ)
۴:- اگ نے پہامڑ (پہاڑی شعری مجموعہ)
۵:- بیتے لمحوں کی سوغاتیں (اُردو شعری مجموعہ)
۶:- شکارے کی موت (افسانوی مجموعہ اُردو)
۷:- موسم اُڑان کا (اُردو شعری مجموعہ)
۸:- چاند لمس گلاب۔
۹:- اوج خیال۔

پرویز مانوس ہوریں اُچے درجے دے کہانی کار، شاعر تہ محقق ہین۔ اوہ پہاڑی دے انعام یافتہ لکھاری ہین۔ اُنہاں دی ادبی خدمات دے اعتراف بچ ریاستی کلچرل اکیڈمی سُن اُنہاں دی کتاب ''چن ماما'' کو بہترین کتاب دا اعزاز دِتا ہے۔ پرویز مانوس ہوراں دی نثری خدمات دے ہک پاسے میں اُنہاں دی غزل بارے کجھ تبصرہ کرنے دی کوشش کرساں۔ کافی کاوش ہور اسرار دے بعد بھی مانوس ہوراں دا شعری مجموعہ ''اگ نے پہامڑ، راقم کو نہ لبھ سکیا۔ اِس واسطے شیرازہ پہاڑی دے تناظر بچ اُنہاں دی غزل گوئی بارے کجھ گلاں کرنے دا ارادہ ہے۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

مانوس ہوریں پہاڑی زبان دے ایسے غزل گو شاعر ہین۔ جنہاں دا کلام قدردی نظر نال ڈِٹھا جُلدا ہے۔

اُنہاں دا تخیل بھی اُچے درجے دا ہے۔ ہور فن تھیں بھی واقفیت رکھدے ہین۔ اُنہاں دیاں غزلاں پہاڑی زبان دی بہترین غزلاں بچ شُمار ہوندیاں ہین۔ پرویز مانوس ہوریں، روایتی غزل دی قید تھیں کافی حد تک آزاد دسدے ہین۔ نویں نویکلے مضامین اُنہاں دیاں غزلاں دے خاص وصف ہین۔ اوہ تقلید دی روش تھیں دور رہ کے اپنے رستے خود ٹھونڈ کہندے ہین۔

ماہڑے ہُنر کی نہ ازماؤ میں تہ دریا ہاں
جدھر بھی مُڑساں گا رستے ہزار کڈھساں گا

مضامین بچ جدیدیت، انداز بیان تہ مُختلف تراکیب دے استعمال دے لحاظ نال اُنہاں دیاں غزلاں اُردو دیاں چنگیاں غزلاں دے نیڑے تیڑے ہین۔ مرزا غالب ہوراں سُن اپنے چار چوفیری شاعرانہ نظر مار کے آکھیا آسا۔

بازیچۂ اطفال ہے دُنیا میرے آگے
ہوتا ہے شب و روز تماشہ میرے آگے

غالب جتھے اِس تماشے کو دوروں دوروں دِکھ کے اُس اُتے اندروں ہی اندروں ہسدے آسے۔ مانوس ہوریں دُنیا کو تماشہ دسنے دی کوشش کردے ہین۔ ہور پایے بچ اگ بالنے دا ارادہ کردے ہین۔

بجاو تاڑیاں نِکیو کہ اپنے جادو سنگ
ہونیں میں برف چوں تہکھدا انگار کڈساں گا

ایہہ ہک اِسی کیفیت ہے جس کو بیان کرنا ہر کسے دے وس دی گل نیہہ۔ مانوس ہوراں دیاں غزلاں بچ ہک انقلابی کیفیت دِسدی ہے۔ اوہ نویں حوصلے تہ نویں

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

عزم نال نوئیں منزلاں دی تلاش بچ رہندے ہین۔ پرویز مانوس دیاں غزلاں اُتے اُردو غزل دی گہری چھاپ دِسدی ہے۔ مانوس ہوریں اَج دے حالات تھیں باخبر ہین۔ اپنے چار چوفیری دِکھ کے جو کُجھ محسوس کردے ہین۔ اُس نال اُنہاں دے اندر دا شاعر جاگ گیندا ہے۔ اوہ موجودہ دور دے انسان دے مادہ پرست ذہن، خودغرضی تہ بے دردی اُتے چُپ چاپ نیہہ رہندے۔

خون انساناں نا راہ بچ ڈھول کے
فِر وی اُچا ایہہ بشر ہے کے کراں

اُنہاں دا اندازِ بیان بڑا موثر ہے ہور اُنہاں دی گل دِلے اُتے اثر کردی ہے۔

لاشاں تکی ہنسنا ہیں توں پتھر دِل نیہہ ہوندے سارے

مانوس ہوراں دیاں غزلاں بچ عشق دا وسیع تہ عریض سُمندر چھلیاں ماردا ہے۔ اوہ اکھاں بند کر کے عشق دے ڈوہنگے سُمندر بچ چھال نیہہ ماردے۔ بلکہ اِس مختصر حیاتی بچ عشق دی دی تکمیل ناممکن سمجھدے ہین۔ حقیقت بھی ایہہ ہی ہے کہ عشق دی عُمر حیاتی تھیں مچ لمی ہے۔

عشق ہک لمّا سفر ہے کے کراں
زندگی بھی مُختصر ہے کے کراں

عشق ہک انمول جذبہ ہے جسدا متبادل زر نیہہ ہوسکدا۔ عشق دا تعلق دِل نال ہے۔ لوک دولت تہ لُٹا سکدے ہین۔ مگر عشق بچ کے قُربان کرنا ہے۔ ایہہ گل صرف پہور تہ پتنگے جاندے ہین۔ شاعر اِس تناظر بچ اِس طراں آکھدا ہے۔

پہر پہر بُکاں لُٹانے ہو دولت
کدے عشق بچ کُجھ لُٹاؤتاں مناں

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

مانوس صاحب دیاں غزلاں اُتے سرسری نظر مارنے نال پتہ لگدا ہے کہ غزل بچ اُنہاں سُن مختلف صنعتاں دا استعمال بڑی کامیابی نال کیتا ہے۔ اُنہاں دیاں غزلاں بچ تشبیہ، استعارہ تہ تلمیحات دا استعمال بڑی خوبصورتی نال کیتا ہے۔

؎ اوہ ہی بناسی گا تاریخ مہینوال ہاروں
جھڑا اج لہونے دریا کی پار کرسی گا

اوہ چن بستی ناباسی ہے میں دھرتی ناِاک ذرہ ہاں
ہتھ لان تکر اُس کی پہارا اوقات ناہر پل ہوئی جانا

شاعر سُن اِس حیاتی دے صبح وشام، تہپ چھاں کو بیان کرنے دے نال نال اِس ناپائیدار حیاتی دی کچی تند داذکر بھی کیتا ہے۔

؎ چھوڑ کے محلاں نی دُنیا کنڈاں اُپر سونا پیسی

مانوس صاحب جئے کہنہ مشق شاعر دی شاعرانہ عظمت دا اعتراف ہک مختصر مضمون بچ ممکن نیہہ۔ بلکہ ہک نکی جئی کوشش ہے۔ مضمون دے آخر اُتے اُنہاں دی شاعرانہ عظمت بارے جناب غُلام حیدر ندیم ہوراں دا ایہہ اقتباس پیش ہے۔

"پرویز صاحب ہک قلمکار دی حیثیت بچ پہاڑی قوم دے مقبول تہ معتبر ادیب ہین۔ اُنہاں کو پہاڑی دا ہک بُلند پائیہ مُصنف ہونے دا اعزاز حاصل ہے۔ پرویز دا ہک ساتھ افسانہ نگار، شاعر تہ مقالہ نگار ہونا ہی ہک اُچا ادیب ہونے دا ثبوت ہے۔ اُنہاں دیاں مچ ساریاں کتاباں پہاڑی شاعری تہ افسانیاں دے روپ بچ اکثر پہاڑی لوکاں دے ہتھاں بچ پھردیاں دِکھیاں ہین۔"[1]

اِس مضمون کو ختم کرنے تھیں پہلاں مانوس ہوراں دے دو شعر جھاں تھیں

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

[1] پہڑا اس صفحہ ۱۱۶

مانوس صاحب دے اُچے تخیل دا اندازہ ہوسکدا ہے۔

غرور اپنے پراں پر ہے جس پرندے کی
اُسے نے اگے تُس اُچی اُڑان رکھ چھوڑو

ہے پہانویں بڈھا اوہ بوٹا تو اہڑے بہڑے نا
سمھال اپنے بُزرگاں نی شان رکھ چھوڑو

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

مقبول ساحلؔ دی شاعری

ہک جائیزہ

محمد مقبول ساحلؔ ہوراں داناں پہاڑی دے سجرے ادب بچ کسے تعارف دا محتاج نہیہ۔ ساحلؔ صاحب ہک بے باک صحافی، کہنہ مشق شاعر تہ ادیب داناں ہے۔ ساحلؔ صاحب دے قلم تھیں اُردو تہ پہاڑی زبان بچ قابلِ قدر کتاباں نکلیاں ہیں۔ ہورایہہ سلسلہ تیز رفتاری نال جاری ہے۔ ساحلؔ صاحب دا اصلی ناں محمد مقبول کھوکھو ہے۔ اُنہاں دا تعلق صحت افزاء مقام کوکر ناگ دے ہک گراں اڑحال نال ہے۔ پہاڑی دے عصرِ حاضر دے نوجوان لکھاریاں بچ ساحلؔ صاحب دی ہک منفرد شناخت ہے۔ ساحلؔ صاحب ہک انقلابی شاعر ہین۔ ہک حقیقت پسند کہانی کار تہ بے باک صحافی ہین۔

جتھے تک اُنہاں دی پہاڑی شاعری دا تعلق ہے اِس سلسلے بچ اُنہاں جملہ اصناف بچ طبع آزمائی کیتی ہے۔ اوہ خوبصورت گیت، پُرمعنی نظماں، وبصورت غزلاں تہ لغتاں نال پہاڑی شعری ادب بچ لگاتار اضافہ کررہے ہین۔

انسانی ذہن ہک کارِگاہِ خیال ہوندا ہے۔ جس بچ ہزاراں ایسے نازک لطیف تہ پیچیدہ خیال پیدا ہوندا ے ہین جنہاں کو ادا کرنے دی لفظاں دی طاقت نیہہ ہوندی مگر فن کار کو اگر زبان اُتے عبور حاصل ہوے تاں اوہ کسے نہ کسے انداز بچ

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

انہاں کو ادا کر ہی چھوڑ دے۔ مقبول ساحل ہک ایسا فن کار ہے جہڑا اپنے ذہین دے اندر اُٹھنے والے طوفان کو خوبصورت شعراں دی شکل دے چھوڑ دا ہے۔

سب تھیں پہلاں ساحل صاحب دی نعتیہ شاعری اُتے اگر سرسری نظر دوڑاواں تے پتہ لگدا ہے کہ اُنہاں دی لکھیاں نعتاں بچ سوز و گذار تہ ترّف نظر ایندی ہے۔ اوہ نعت دے جملہ آداب تھیں چنگی طراں واقف ہین۔ ہور اظہار خیال دا با ادب طریقہ جاندے ہین۔ اسدے نال نال اوہ فنی تقاضاں کو بھی سمجھدے ہین۔

دشوار مدینے دے رستے، گلزار مدینے دے کوچے
اِک وار خُدایا دس سبھاں کو، ہک وار مدینے دے کوچے
دِل درد فراق دے عالم بچ رو رو فریاداں کردا ہے
اِس پار میں بس بے بس بے چارہ اُس پار مدینے دے کوچے

غزل گوئی بچ ساحل ہوراں دا اپنا ایک الگ مقام ہے۔ شیرین الفاظ دلکش ترکیباں تہ مترنم ہجراں اُنہاں دی غزل گوئی دے خاص اوصاف ہین۔ اُنہاں دی غزل بچ روایتی تہ جدید رنگ دوئے نظر ایندے ہین۔

ٹھنڈے بھر کے ہو کے اوہ سمٹے شرمائے سن
اپنے آپ کو دتے تہوکھے کتنے موقعے آئے سن
ہتھاں بچ پھلاں دی چادر، اکھیاں بچ سن اتھروں بھی
ماہڑے مرنے پچھے ساحل اوہ کتنے پچھتائے سن

شاعر کوئی بھی ہوئے زندگی بچ پیش اینے والا ہر نکا واقعہ تہ تجربہ اُسدے دل اُتے اثر کردا ہے۔ ہور کسے شعر دی بُنیاد بن گیندا ہے۔ کنڈیاں دیا چھو بھاں تہ پُھلاں دے سائے تھیں گزر کے ہک محصوص کیفیت شعر بن کے کاغذ دے سینے

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

اُتے رقم ہوگیندی ہے۔

محل سی بڑا فروی ڈیرانہ ہویا
میرا اپنا ہو کے وی میرانہ ہویا
نہایت عقیدت سی اُس کووی میری
میرے درتے ہک جسدا پھیرانہ ہویا

گیت نگاری دے ضمن بچ بھی ساحلؔ پوراں دی اپنی الگ جگہ ہے۔ اُنہاں دے گیت بڑے رسیلے نہ پُر معنی ہوندے ہین۔ گیتاں بچ موسیقیت معنویت، تہ رمزیت نظر ایندی ہے۔ زندگی دا راز حیاتی دی ناپائیداری دا تذکرہ بھی گیتاں بچ لبھ گیندا ہے۔ ہک مثال:-

رات انہیری جان اکیلی، دور سجن دا ڈیرا ہے
رستہ اوہکھاں کہلیاں ٹُرنا، پینڈا سخت بہتیرا ہے
جنگل جنگل صحرا، صحرا اپنی جان بچانی ہے
اُس پیارے محبوب دی خاطر ایہہ جان جوانی ہے
اُس دی دُنیا ابدی دُنیا ایہہ ہک رین بسیرا ہے
رات انہیری جان اکیلی، دور سجن دا ڈیرا ہے

ساحل ہوراں دی شاعری دے کئی رنگ ہین۔ اُنہاں سُن زندگی دے نال جُڑے دے مختلف موضوعات کو شعراں دا جامعہ لوالیا ہے۔ زمانے دے حالات ذاتی جذبات تہ احساسات پُر کیف انداز بچ بیان کیتے ہین۔ مناظر قدرت دی عکاسی تہ وطن دی محبت اُنہاں دی شاعری دے اہم موضوعات ہین۔

ساحل ہوریں ہر صنف بچ کامیاب طبع آزمائی کرنے دی صلاحیت رکھدے ہین۔ مگر اُنہاں سُن نظم خاص کر آزاد نظم بچ بڑی کامیابی نال اپنا تخلیقی سفر جاری

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

کھیا ہے۔ حیاتی دی کشمکش کو نظم ''مسافر'' بچ اس طرح بیان کردے ہین۔

ماہڑے وانگو ہور وی ہوسن لکھاں سفر تھیں ہارے مسافر
درد دے مارے مسافر دو گھڑی دے چین وسکھ کو لوڑ دے
جستجوئے زندگی بچ دوڑ دے

اِس نظم دے مطالعے تھیں ایہہ بخوبی اندازہ ہوسکدا ہے کہ ساحلؔ ہور کس درجہ حیاتی دے مختلف رنگاں کو شاعرانہ نظر نال دِکھ سکدے ہین۔ ہور اِس دا اظہار کتنے پرسوز انداز بچ کردے ہین کہ قاری سوچ دے سمندر بچ ڈُب گیندا ہے۔

حیاتی دی بے ثباتی کو شاعر سُن اکثر نظماں بچ موضوع بنایا ہے۔ زندگی دے تہوکھیاں فریباں کو بڑے فنکارانہ اندازہ بچ بیان کیتا ہے۔ نظم ''سکھی'' دے ایہہ بند ملاحظہ فرماؤ:-

ہر راہی وانگوں میں بھی ہاں اِس رستے تھیں انجان سکھی
ہک قبر دا کالا اندھیارا ہک نازک ماہڑی جان سکھی
کے اسدی تمنا ہور حسرت، کے اِس دے اُجڑنے دا غم ہے
ایہہ کہر ہے کسے کہر والے دا میں دو پل دا مہمان سکھی

ساحلؔ صاحب دے شعری کلام دا کوئی مکمل مجموعہ راقم دی نظر تھیں نہیں گُزریا۔ اِس واسطے اُنہاں دے کلام اُتے ایہہ مختصر بحث ''شیرازہ پہاڑی'' بچ شامل اُنہاں دے شعری کلام کو ڈھونڈ کے اُس دے مطالعے تھیں بعد کیتی گئی ہے۔ اِس سلسلے بچ مُچ ساریاں کوتاہیاں کمیاں راقم تھیں ہویاں ہوسن۔ اُمید ہے کہ محققین حضرات ماہڑیاں خامیاں کو پرکھ کے اِس سلسلے بچ ضروری تصحیح بھی

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

کرسن۔ کسے بھی فنکار دے ذہن دیاں گُٹھاں تک رسائی حاصل کرنا عام آدمی دے وس دی گل نیہہ ہوندی۔ تخلیق کار خود ہی جاندا ہے کہ تخلیق دی وجہ محرک کیہڑے ہین۔

ساحل صاحب بحر حال نویں نسل دے ترجمان پہاڑی شاعر ہین جنہاں دے قلم تھیں قابل قدر چیزاں پہاڑی ادب کول رہیا ہین۔ شائد میں اُنہاں کو پوری طراں نہ سمجھ سکیاں ہواں۔ آخر تے اُنہاں دی نظم ''اجنبی'' تُساں دی نظر کر کے فیصلہ تُساں دے ہتھ چھوڑ ساں۔

اپنے دل تے روح دے
گُھلے ڈُھلے شفاف آئینے بچ
نیواں ہو کے دِکھداہاں تہ
ہک اجنبی مگر.....
حسین وجمیل قدِ آدم سنگ
ملاقات ہوندی ہے.....
کون ہے اوہ؟

☆

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

علاقہ سنمبل بالا، سرفراؤ دے
گمنام شاعر

وادی کشمیر دے تقریباً ہر علاقے بچ پہاڑی لوکاں دا وجود ہے۔ اُنہاں لوکاں اِس خوبصورت وادی دے چپے چپے دے حُسن کو نیڑے تھیں ڈِٹھا ہے۔ پہاڑی لوکاں سُن زمانے دے سِتم سہہ کے موسماں دے سیاپے جھل کے، حالات دی سختی کو برداشت کر کے اُچے اُچے شنگراں دا گھما ہنڈ قبول کیتا ہے ہور طفرت دے نیڑے ہو کے بڑے نزدیک تھیں اِس دا مشاہدہ کیتا ہے۔ فطرت دی قربت بچ رہنے دی وجہ تھیں پہاڑی لوکاں دے ذہن بچ ہک سادگی تہ پاکیزگی ایندی رہندی ہے۔ ایہہ سلسلہ ذوق سلیم تے اعلیٰ تخیل دے مقام تک پہنچ گیندا ہے۔ گویا شعر و ادب انہان دی روایت رہی ہے۔ سیف الملوک دا ترنم اُنہاں دی شناخت ہے۔ اِس طراں آکھ سکدے ہاں کہ شعر شناسی تہ شعر گوئی اساں دی ثقافت دا ہک جُز لافانی ہے۔

پہاڑی شاعری دی مجموعی صورت حال راقم دا موجوع نیہہ۔ علاقہ سنمبل،

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

سرفراوَدے کجھ پہاڑی شعراء دا تذکرہ کرنا مقصود ہے۔ سرفراوَے دا گراں ضلع گاندربل دی کنگن تحصیل بچ واقع ہے۔ اِس گراں بچ پہاڑیاں دی کافی آبادی ہے۔ تقریباً دوسو گھر پہاڑیاں دے ہین۔ جہڑے گراں دی مجموعی آبادی دے تقریباً چالی فی صد حصّے دے برابر ہین۔ شعراء ادب دے لحاظ نال اُتھے کجھ بزرگ گزرے ہین جنہاں کافی حد شعر و ادب نال وابستگی رکھی ہے۔ مگر ایہہ سارے حوصلہ افزائی تہ پزیرائی تھیں محروم رہے۔ جس دی خاص وجہ ایہہ ہے کہ اُنہاں سُن کدے بھی شُہرت دا طمعہ نیہہ کیتا ہور گُمنام ادبی حیثیت کو ترجیح دتی۔ کجھ بزرگ شعراء دا ذکر جہڑے ہُن اساں دے درمیان نیہہ رہے حسبِ ذیل ہے۔

مولوی عبدالخالق مرحوم: مولوی صاحب دی پیدائش ۱۹۰۰ء دے لگ بھگ اُس وقت دے صوبہ سرحد ہزارہ بچ ہوئی۔ اوہ ہک علمی گھرانے بچ پیر سیف اللہ ہوراں دے گھر پیدا ہوئے۔ جھڑے نقشبندیہ قادریہ سلسلے نال منسلک آسے۔ ایہہ سلسلہ مولوی صاحب ہوراں بھی برقرار رکھیا۔ مولوی صاحب ہوراں اپنی ابتدائی تعلیم اپنے والد صاحب تھیں حاصل کیتی۔ درس و تدریس دا جھڑا سلسلہ اُنہاں دے آباو اجداد ہوراں شروع کیتا دا آسا مولوی صاحب ہوراں بھی اُس تھین فیض حاصل کیتا۔ ہور بعد بچ آپ بھی اِس سلسلے نال جُڑ گئے۔

مولوی صاحب ہوراں عربی، فارسی بچ رائج علوم حاصل کیتے۔ اسلامی

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

فِقہ تہ صرف ونحو بچ مہارت حاصل کیتی۔ اُنہاں سُن درس وتدریس تہ کھیتی باڑی کو ذریعہ معاش بنایا۔ بعد بچ تجارت دا پیشہ بھی اختیار کیتا ہور کراچی شہر بچ دُکانداری کیتی۔ اُنہاں سُن تحریک آزادی ہند دے اُتار چڑھاؤ اپنیاں اکھیاں ڈٹھے۔ وادی کشمیر دی خوبصورتی دے قصے جدوں اُنہاں سُن اپنے وطن بچ سُنیں تہ اِس تھیں متاثر ہو کے اوہ کشمیر آ گئے ہور فر اِتھی دے ہو کے رہ گئے۔ اُنہاں دی گھر والی تہ بچیاں اُنہاں نال آئے۔ اِتھے آ کے اُنہاں دوا نکاح بھی کیتا۔ آخر کار اسی وادی دی مٹی بچ اُنہاں دی آخری آرام گاہ بنی۔ ستمبر ۱۹۹۹ء بچ اوہ خالقِ حقیقی نال گچھ ملے۔

شعر و شاعری دا شُغل بچپن تھیں ہی اُنہاں دے نال رہیا۔ اُنہاں دے مطابق اُنہاں کو راتیں خواب بچ کوئی آ کے شعر سُنا چھڑدا آسا۔ سویرے اوہ اُنہاں شعراں کو تحریر کر کہندے آسے۔ اُس زمانے بچ شعر و شاعری دیاں محفلاں لگدیاں آسیاں۔ عام طور اُتے بیت بازی دے مقابلے لگدے آسے۔ اُس زمانے بچ ۱۹۳۰ء دے آس پاس سی حرفیاں بیتاں تہ چار بیتے لکھنے دا رواج آسا۔ مولوی صاحب دی ابتدائی شاعری دے نمونے دستیاب نہیں ہو سکے۔ اوہ ساریاں لکھتاں اوہ اپنے وطن بچ چھوڑ آئے آسے۔ کُجھ تحریراں راقم دے ہتھ لگ گیاں ہین۔ جنھاں کو انشاءاللہ جلدی ہی ہک رسالے دی شکل بچ چھاپنے تھیں بعد قارئین تک پُہچایا جُلسی۔

اُنہاں دی ابتدائی شاعری بچ عام معاملات ہو سکدے ہین۔ مگر دستیاب کلام بچ کوئی آفاقی تہ لافانی موضوع دسدا ہے۔ اوہک ایسی شے دی تلاش بچ رہندے ہین جسدا اکھیاں نال دیدار میہہ ہو سکدا بلکہ خواب وخیال دی دُنیا بچ لشکار مار کے عاشق دا دل تڑفا چھوڑ دی ہے۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

دل دے کے نال بہانے اوہ ہو بیٹھے بیگانے
پنجرہ کیتا ویران دس کے زُلفاں دا چمکار
بے گانے اوہ ضرور ماہڑیاں چشماں کولوں دور
لشک مار جاندے ظہور
ہے نیڑے اُس دا ڈیرا پینڈ الکھ کویاں دا سارا
پئے دس جاندے چمکار

شاعر موصوف دی دستیاب شاعری دی شروعات ربِ کائینات دی صفت نال ہوندی ہے۔

ایہہ صفت ہے لامکاں دی اُس بہت سخی رحمٰن دی

موصوف دی شاعری وعظ ونصیحت دی شاعری ہے۔ اِس سلسلے بچ مچ ساریاں طویل نظماں لبھدیاں ہین۔

۲۷ اگست ۱۹۴۲ء کو لکھی گئی ہک طویل نظم ''بے نمازی'' دے کجھ اشعار

بے نمازی مندی مرض ہے مچ اُلٹی اِس دی غرض ہے
گل سُن توں ماہڑی مرض ہے
اوہ کردا ایہہ خیال کہ دوزخ تپ کے ہویا لال ہے
بے نماز دا مندا حال ہے

دُنیا دی ناپائیداری اُنہاں دی شاعری دا خاص موضوع ہے۔ اِس سلسلے بچ اُنہاں سُن مچ ساریاں وسیع نظماں لکھیا ہین۔ اُنہاں نظماں بچ واعظانہ انداز بچ حیاتی دی بے ثباتی کو بیان کیتا ہے۔

دُنیاداری وار ہے ایہہ ہر ہکی تے ایندی ہے
کوڑا اسنسار ہے بچ راہ دے سٹ کے جاندی ہے

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

دُنیا داری وار ہے دُنیا ہے مثال چھنگ دی
کئی عاجز تہ امیر کئی ہر ہکی توں لہنگ دی ہے
جھڑے ہو گئے فقیر پئی طرف اُنہاں دے تہنگ دی
ایہہ ہے بوئے دی جال کئی لکھاں کو پھساندی ہے
دُنیا دی بے ثباتی تہ مکر و فریب دا ذکر کردیاں ہویاں اُنہاں سُن قرآن و حدیث دے حوالے نال مثالاں پیش کیتیاں ہین۔ اِس سلسلے بچ اُنہاں سُن قرآنی الفاظ دا استعمال جگہ جگہ کیتا ہے۔

۲۵ فروری ۱۹۴۲ء کو تحریر کردہ نظم ''عنکبوت دی جال ہے دُنیا'' مثالاں پیش ہین۔

عنکبوت دی جال ہے دُنیا دُنیا ایہہ مثال خواب ہوسی
فِاذنشقتِ السماء فکانت کہیا رب نے بہت خراب ہوسی
وَردَۃً کا لدھان تون جانی ایہہ ہی باب ہوسی
اُڈ جاسن پہاڑ تہ دُنیا ایونیں چالے چاندی ہے۔

اِس قسم دیاں مثالاں اُنہاں دشاعری بچ جگہ جگہ مل سکدیاں ہین۔ بجھارتاں لوک ادب دا قابلِ قدر حصّہ ہین۔ مگر کدے کدے شاعراں سُن بھی اُنہاں کو خوبصورت شعراں دا روپ دتا ہے۔ قدیم اُردو شاعری بچ حضرت امیر خسرو دھلویؒ ہوراں دیاں بجھارتاں خاص مقام رکھدیاں ہین۔ ''بوجھ پہیلیاں'' کلام امیر خسرو دھلویؒ دی رونق ہین۔ بحر حال مولوی صاحب ہوراں سُن پہاڑی بچ مکمل سانچیان بچ ڈھال کے بجھارتاں لکھیاں ہین۔

قلم دی اہمیت، بناوٹ تہ افادیت کو اِس بجھارت بچ سوالیہ انداز بچ پیش کیتا ہے۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

شاعر دے جواب؟ ہک چیز بڑی نرالی
اوہ ٹُردی ہے پیادی تناں گھوڑیاں دی سواری
ہے مُنڈھ قدیم دی زندگی جئیاں چیناں دی میناری
بادشاہ بھی حکم مندے غالب ہے بڑے سلطان اُتے

شاعر مذکورہ دے کالم بچ اُردو دی ہک غزل بھی لبھی ہے جس دے دو اشعار پیش خدمت ہین۔

اگر میں کاش لیلیٰ کے گلے کا ہار ہو جاتا
زمانے بھر کی نظروں میں کھٹکتا خار ہو جاتا
مجھے معلوم ہوتا جو نہیں ہوتی وفا تجھ سے
تو کب میں ہجر و فرقت سے جگر افگار ہو جاتا

زندگی دے آخری ایام بچ مولوی صاحب دی زبان اُتے ایہہ اشعار ہوندے آسے جنہاں کو اوہ سرگی دے ویلے بڑے ترنم نال بولدے آسے۔ اُنہاں تحریر کیتا ہے کہ ایہہ اشعار اُنہاں سُن خواب دی حالت بچ اپنے والد پیر سیف اللہ ہوراں دی زبانی سُنیں ہین۔

جاگ دِلا کر ہوش شتابی ہک دن قبرے جانا
جس بچ فرش فروش نہ کوئی نہ کوئی پلگ ٹھگانہ
ایہہ دُنیا پردیس مسافر چھوٹھا ٹھکانہ تیرا
ہک دن مرنا قبریں جاناں فر نہ دُنیا پھیرا
ایہہ دُنیا ہے کھیڈ ویرانی آخر ہک دن جانا
کر کر یاد بُلا سن پیارے دُنیا فر نہ آنا

سرفراؤ دے گران بچ ہک عالم تہ شاعر سید منور شاہ صاحب گزرے ہین۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

اُنہاں شاعری بھی کیتی ہے مگر کلام دے نمونے دستیاب نیہہ ہو سکے۔ سید بشیر حسین قاصد صاحب ہوراں پہاڑی دے سلسلے بچ کسے حد تک کم کیتا ہے۔ اوہ مولوی منور شاہ صاحب دے فرزند آسے۔ اُنہاں پہاڑی بچ سی حرفیاں، بیتاں، گیت تہ غزلاں لکھیا ہین۔ پہاڑی زبان دا ادب کو اُنہاں تھیں کافی اُمیداں آسیاں مگر موصوف مارچ ۲۰۱۳ء بچ انتقال کر گئے۔

محمد اسماعیل قریشی (خادم) دا تعلق سمبل گراں نال آسا۔ اوہ پہاڑی تہ گوجری دے مزاحیہ شاعر آسے۔ اوہ لفظاں دی تک بندی خوب جاندے آسے نہ کہ شاعری دا فن۔ اُنہان دی سب تھیں بڑی کمزوری ایہہ رہی کہ اوہ لکھنا پڑھنا نہ جاندے آسے۔ اِس وجہ تھیں اُنہاں دا کلام ضائع ہو گیا۔ اُنہان سُن بے شمار قصیدے تہ بیتاں لکھیاں۔ ہجو گوئی اُن دا خاص وصف آسا۔ مرزا محمد رفیع سودا ہوراں نالوں کسے کو معاف نہ کردے آسے۔ درویش طبیعت انسان ہونے دی وجہ تھیں اُنہاں دی شاعری بچ صوفیانہ رنگ لبھدا آسا۔ وعظ نصیحت نال بھرے اشعار بھی آکھدے آسے۔

نوجواں شُعراء

۱۔ محمد رفیق زخمی:- زخمی صاحب دے والد داناں عبدالعزیز قریشی آسا۔ اُنہاں دے آباؤ اجداد پتھراں دے کاریگر آسے۔ ہور جندراں (کہراٹاں) دے مشہور مستری آسے۔ زخمی ہوراں سُن ابتدائی تعلیم تھیں بعد اپنے روایتی پیشے کو اپنایا۔ جتھے اوہ بٹیاں کو تراش خراش کر کے خوبصورت چیزاں بنیدے ہین۔ اوہ لکڑیاں کو خوبصورت چیزاں بچ بدلنے دا فن بھی خوب جاندے ہین۔ اِس دے نال نال زخمی کو خُدا سُن بلند تخیل عطا کیتا

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ہے۔ اوہ لفظاں کو شعراں دی لڑی بچ پرونے دا ہُنر بھی خوب جاندے ہین۔ اُنہاں دے اندر دا انسان بڑا احساس ہے۔ اوہ بڑے معیاری شعر لکھ سکدے ہین۔ اُس دی شاعری بچ موجود ماحول تہ معاشرے دی تصویر ہر جائی نظر ایندی ہے۔ اوہ سماج بچ پھیلی نفرت، خودغرضی تہ حسد اُتے طنزیہ انداز بچ پھینکدے ہین۔

دفن ہوسن فر کسے معصوم دے ارمان اج
بولی لگی ہے عاشق دے سر بازار فر

دو دو رنگ محبت دے اج
باہروں چٹی اندروں کالی

ہجاں بھی خوشبو گلیاں تھیں ایندی ہے
بہاراں بھی ایہہ پھل سُکائے لکھ واری

زخمی ہوراں دا اصل میدان غزل ہے۔ اِس تھیں علاوہ اوہ نظم، گیت تہ سی حرفیاں بھی لکھدے ہین۔ جتھے تک اُنہاں دی غزل گوئی دا تعلق ہے اُنہاں سُن پہاویں غزل دے فن کو ہجاں پوری طرح نیہہ سمجھ سکیا۔ مگر غزل دے مزاج۔ مگر غزل بچ ہجر تہ وزن دے لحاظ نال کدے اُنہاں تھیں ہک غلطی ہو گیندی ہے کہ اوہ لفظاں کو شعراں بچ زبردستی پرونے دی کوشش کردے ہین جھڑی ہک خامی بن کے سامنے آ گیندی ہے۔ اِس طرف توجہ کرنے دی ضرورت ہے۔ اگر اُنہاں سُن اپنا تخلیقی سفر اسی طراں جاری رکھیا تاں ضرور کسے دن بڑے فن کار دی صورت بچ سامنے آسکدے ہین۔ راقم الحروف عبدالمجید حسرت دا تعلق اِسے علاقے نال ہے۔ اِتھے دے نوجوان بھی زبان تہ ادب دے لحاظ نال ہُن اگے

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

بدھ رہے ہین۔ باقی قابل ذکر نوجوان شعراء بچ سید سکندر وفا، سید ذولفقار دلدار، شاہ حنیف شوق، عبدالجلیل خیالی تہ اکبر شاہ غمگین شامل ہین۔ اتھے دے لکھاریاں سُن اپنی ہک ادبی انجمن بھی قائم کیتی ہے۔ راقم بھی اُس انجمن دا خادم ہے ہور اِتھے وقتاً فوقتاً پہاڑی دے مشاعرے ہوندے رہندے ہین۔ ایہہ ادبی قافلہ اگر قائم رہی تاں زبان دے شیدائیاں دی کافی حوصلہ افزائی ہوسکدی ہے۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

حوالاجات

۱	تاریخ ادب اُردو	پروفیسر رام بابو سکسینہ
۲	اُردو تنقید پر ایک نظر	کلیم الدین احمد
۳	تنقید کیا ہے	پروفیسر آل احمد سرور
۴	کلیات اقبال	ڈاکٹر سر محمد اقبال
۵	اُردو شاعری کا تنقیدی مطالعہ	سُنبل نگار
۶	تفہیم ادب	شائستہ نوشین
۷	آئینہ اُردو	ڈاکٹر جوہر قدوسی
۸	ذخیرہ اُردو	ڈاکٹر عبدالرشید خان
۹	سیف الملوک	میاں محمد بخشؒ
۱۰	پہڑاس	غلام حیدر ندیمؔ
۱۱	چانن	ڈاکٹر فاروق انوار مرزاؔ
۱۲	رنگ رُتاں گلزار	ڈاکٹر صابر مرزا
۱۳	آس	حاجی فیروز الدین بیگ
۱۵	گندل	محمد عظیم خان

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

۱۶	گُجھیاں رمزاں	مجروح ملن گامی
۱۷	پھلواڑ	اقبال نسیم
۱۸	ڈُھلدے اتھروں	مشکور احمد شاد
۱۹	خواب سوتے	شہباز راجوروی
۲۰	سنگن	کے۔ڈی۔مینی
۲۱	پُھلاں دی چنگیز	لعل الدین مظلوم
۲۲	ڈنڈ کراں میں سجناں سُتیاں کو	میاں کریم اللہ قریشی
۲۳	چٹیاں دنداں دی پریت	میاں کریم اللہ قریشی
۲۴	پہینگ	میاں کریم اللہ قریشی
۲۵	شیرازہ پہاڑی	معتدد شمارے

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

260

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

تعارف مُصنّف

نام: عبدا[illegible]

قلمی نام: حسرت [illegible]

تعلیمی قابلیت: ایم، [illegible] N.E.T

پیشہ: ماسٹر [illegible]

تصانیف: (۱) ریت [illegible] (گوجری شعری مجموعہ)

(۲) پرچول (پہاڑی ادبی تحقیق)

پتہ: سرفراؤ کنگن، گاندربل کشمیر

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri